

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 12 (1998)

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

περιοδική
έκδοση
της ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

εκδόσεις
Θεμέλιο

12

1998 **ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ**

Σ. ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ: Το συνδικαλιστικό κίνημα πριν τη δικτατορία (1962-1967). ●
Π. ΚΑΦΕΤΖΗΣ: Δικτατορία και κοινή γνώμη σήμερα. ●
Α. ΓΚΟΦΑΣ: Ρωσία και Ευρώπη μετά τον Ψυχρό Πόλεμο. ●
Κ. ΥΦΑΝΤΗΣ: Πολυπολικότητα και ευρωπαϊκή ασφάλεια μετά τον Ψυχρό Πόλεμο. ●
Μ. ΓΚΙΒΑΛΟΣ: Δικαιώματα και πράξη στον Χάμπερμας. ●

ελληνική

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

περιοδική
έκδοση
της ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

εκδόσεις
Θεμέλιο

12

Σ. ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ: Το συνδικαλιστικό κίνημα πριν τη δικτατορία (1962-1967). ●

Π. ΚΑΦΕΤΖΗΣ: Δικτατορία και κοινή γνώμη σήμερα. ●

Α. ΓΚΟΦΑΣ: Ρωσία και Ευρώπη μετά τον Ψυχρό Πόλεμο. ●

Κ. ΥΦΑΝΤΗΣ: Πολυπολικότητα και ευρωπαϊκή ασφάλεια μετά τον Ψυχρό Πόλεμο. ●

Μ. ΓΚΙΒΑΛΟΣ: Δικαιώματα και πράξη στον Χάμπερμας. ●

1998

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ

ελληνική
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Συντακτική Επιτροπή Μανώλης Αγγελίδης, Γιάννης Βούλγαρης, Νίκος Δεμερτζής, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Ηλίας Κατσούλης, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Γραμματεία Σύνταξης Γιάννης Βούλγαρης, Νίκος Δεμερτζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος

Επιστημονική Επιτροπή Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Παναγιώτης Γετίμης, Διονύσης Γράβας, Γιώργος Δερτιλής, Πάνος Καζάκος, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίποβατς, Δημήτρα Μαδιάνου, Αντώνης Μακρυδημήτρης, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Νίκος Μουζέλης, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Χρήστος Ροζάκης, Παύλος Σούρλας, Κώστας Σταμάτης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Λουκάς Τσούκαλης, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαρολάμπης, Θόδωρος Χατζηπαντελής, Κοσμάς Ψυχοπαίδης

Διεύθυνση Σύνταξης Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Ομήρου 19, 10672 Αθήνα, με ένδειξη: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Μαρία Στεφανοπούλου — Επιμέλεια εξωφύλλου: Γιάννης Βαλαβανίδης — Εκτύπωση: «ΝΙΚΟΤΥΠ», Α. Γκούμας - Ν. Σφενδύλης — Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιόπουλος και Π. Ροδόπουλος

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές το χρόνο — Τιμή τεύχους 1.800 δρχ. — Συνδρομές: Εσωτερικού 3.500 δρχ. - Εξωτερικού 5.000 δρχ. - Οργανισμοί, Τράπεζες κτλ. 7.000 δρχ. - Φοιτητές 3.000 δρχ. - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (6.000 δρχ.).

Οι συνδρομές αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οικονομική υπεύθυνος: Μαριάνθη Μυστακίδου, τηλ. & Fax 3614298.

Η συνδρομή λήγει στο τέλος κάθε χρόνου. Θεωρείται ότι συνεχίζεται εφόσον ο συνδρομητής δε ζητήσει τη διακοπή της. Όσοι γράφονται συνδρομητές κατά τη διάρκεια του έτους, λαμβάνουν τα προηγούμενα τεύχη του έτους εγγραφής.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Σ. Σεφεριάδης	Διεκδικητικό Κίνημα και Πολιτική: Ο ελληνικός συνδικαλισμός πριν από τη δικτατορία (1962-1967)	5
Π. Καφετζής	Η δικτατορία στη μαζική πολιτική της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας. Μια εμπειρική προσέγγιση	35
Α. Γκόφας	Επαναπροσδιορίζοντας τις σχέσεις Ρωσίας-Ευρώπης στον μετα-ψυχροπολεμικό κόσμο: Προς μια νέα σύγκρουση ή προς την ανάδυση μιας συνεργασίας;	57
Κ. Υφαντής	Πολυπολικότητα, αναρχία, εθνικό συμφέρον και ευρωπαϊκή ασφάλεια μετά τον Ψυχρό Πόλεμο: Μια θεωρητική παρέμβαση	81
Μ. Γκίβαλος	Τύποι των δικαιωμάτων και του πράττειν στον Χάμπερμας σε σχέση με παραδοσιακές θεμελιώσεις	108

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ:

Ν. Δεμερτζής	Δ. Χαράλαμπος, <i>Δημοκρατία και παγκοσμιοποίηση. Η έννοια του ανθρώπου στη νεωτερικότητα: Πραγματική αφαίρεση και ορθός λόγος</i>	139
Γ. Θ. Μαυρογορδάτος	H. Dachs κ.ά. (επιμ.), <i>Handbuch des politischen Systems Österreichs. Die Zweite Republik</i> ~ E. Talos κ.ά. (επιμ.), <i>Handbuch des politischen Systems Österreichs. Erste Republik 1918-1933</i> ~ V. Lauder (επιμ.), <i>Contemporary Austrian Politics</i>	147
Α. Μακροδημήτρης	Ε. Βενιζέλος, <i>Η αναθεώρηση του Συντάγματος: Συνολικό σχέδιο για την Ελλάδα του 21ου αιώνα, Συναινετική αναθεώρηση II</i> ~ Ι. Μ. Βαρβιτσιώτης, <i>Η Ελλάδα μπροστά στο 2000, Ένα Νέο Συνταγματικό Πλαίσιο</i>	149
Ι. Γ. Καλλίνικος	Ι. Τσιβάκου, <i>Υπό το βλέμμα του παρατηρητή: Περιγραφή και σχεδίαση κοινωνικών οργανώσεων</i>	155
Βιβλία που λάβαμε		169

ΣΧΟΛΙΑ-ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ-ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΒΕΠΕ:

Γ. Κοντογιώργης	Ο Φαίδων Βεγλερής και η πολιτική επιστήμη	173
------------------------	---	-----

ΔΙΕΚΔΙΚΗΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ:
Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ ΠΡΙΝ
ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ (1962-1967)**

Το κείμενο αυτό στοχεύει διπλά: αφενός, σε μια καταρχάς συγκριτική-θεωρητική διατύπωση των ευρύτερων ιστορικών-δομικών χαρακτηριστικών και της αναπτυξιακής τροχιάς του ελληνικού εργατικού κινήματος και, αφετέρου, στη διερεύνηση της συνεισφοράς του στο κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι κατά την κρίσιμη πενταετία πριν από τη δικτατορία. Το άρθρο διατυπώνει τα πρώτα ερευνητικά συμπεράσματα για (α) την εξέλιξη της συνδικαλιστικής αντιπολίτευσης στον εσωτερικό θεσμικό χώρο του κινήματος· (β) την αμφίδρομη σχέση που η αντιπολίτευση αυτή είχε με το διεκδικητικό κίνημα και την πολιτική συγκυρία, και (γ) τη σημασία της πολιτικής των εργατικών οργανώσεων καθώς και των πολιτικών κομμάτων με επιρροή στα λαϊκά στρώματα, ως παράγοντα που βοηθά στην ερμηνεία της αδυναμίας του εργατικού κινήματος να προβάλλει ουσιαστική αντίδραση στην επιβολή της δικτατορίας. Το κείμενο τελειώνει με εκτενή βιβλιογραφική αναφορά σε πρόσφατες μελέτες που εννοιολογούν συγκριτικά την επίδραση της δικτατορίας στον ελληνικό συνδικαλισμό.

Παρά τη μεγάλη θεωρητική πρόοδο που σημειώθηκε τα τελευταία χρόνια σε τομείς συναφείς με τη μελέτη της εργατικής τάξης (π.χ., ταξική συγκρότηση, νέα κοινωνικά κινήματα, απεργιακές κινητο-

* Σεραφεΐμ Σεφεριάδης: Jean Monnet Fellow, European University Institute και South European Research Group Fellow, Princeton University και Woodrow Wilson School of Public and International Affairs

** Τμήματα του κειμένου αυτού ετοιμάστηκαν κατά την παραμονή μου στο Πανεπιστήμιο Princeton ως Hannah Seeger Davis Post-Doctoral Fellow το ακαδημαϊκό έτος 1997-98. Ευχαριστώ θερμά το Πρόγραμμα Νεοελληνικών Σπουδών και το Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης για την αμέριστη επιστημονική και ερευνητική υποστήριξη. Ιδιαίτερα ευχαριστώ την καθηγήτρια Nancy Bermeo που σχολίασε μια προηγούμενη εκδοχή. Το κείμενο βασίζεται σε εισήγηση στο συνέδριο «Η Δικτατορία 30 χρόνια μετά», που πραγματοποιήσε η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης και το Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα στις 9-12 Δεκεμβρίου 1997.

ποιήσεις), η έννοια «εργατικό κίνημα» ως τόπος συνθετικού προβληματισμού όπου συνυφαίνονται επί μέρους ευρήματα και προτάσεις, παραμένει σε μεγάλο βαθμό ανεπεξέργαστη. Οι αιτίες είναι πολλές. Κάποιες σχετίζονται με τη νεο-θετικιστική πολυδιάσπαση των γνωστικών αντικειμένων και την ολοένα και πιο επιλεκτική επιλογή –κυρίως ποσοτικών– μεθόδων και πηγών, κάποιες με το ακριβώς αντίθετο, τη μεταμοντέρνα διάχυση συγκεκριμένων εννοιών των κοινωνικών επιστημών σε μεταδομικιστικά σχήματα.¹

Σε κάθε περίπτωση, το πρόβλημα για τη μελέτη περιπτώσεων όπως η ελληνική είναι ιδιαίτερα οξύ· τόσο γιατί ο διάλογος με τη διεθνή θεωρητική βιβλιογραφία είναι ακόμα δύσκολος και ελλειπτικός όσο και γιατί ο ερευνητής συναντά τα επιπλέον εμπόδια της μεγάλης διασποράς των πηγών και της ύπαρξης αντιφατικών και συχνά αναξιόπιστων στατιστικών στοιχείων για τις δραστηριότητες της εργατικής τάξης.

Επιδιώκοντας μια μικρή συνεισφορά στον συνθετικό προβληματισμό περί εργατικού κινήματος, το κείμενο που ακολουθεί ξε-

1. Πρόσφατες εργασίες που καυτηριάζουν τη νεο-θετικιστική μεθοδολογική στάση, περιλαμβάνουν αυτές των Roberto Franzosi, *The puzzle of strikes: class and state strategies in postwar Italy*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 1995, και Doug McAdam - Sidney Tarrow - Charles Tilly, «To map contentious politics», *Mobilization: An International Journal*, τόμ. 1, τχ. 1, 1996, σ. 17-34. Από τις πάμπολλες μεταδομικιστικές μελέτες στην ιστοριογραφία της εργατικής τάξης, βλ. ενδεικτικά Joan W. Scott, *The glassworkers of Carmaux: French craftsmen and political action in a nineteenth-century city*, Harvard University Press, Cambridge, Mass./Λονδίνο 1974· Patrick Joyce, *Work, society and politics. The culture of the factory in later Victorian England*, New Brunswick, NJ, Rutgers University Press, 1980· Craig Calhoun, *The question of class struggle: social foundations of popular radicalism during the industrial revolution*, The University of Chicago Press, Σικάγο/Οξφόρδη 1982· Gareth Steadman-Jones, *Languages of class: studies in English working class history*, Cambridge University Press, Cambridge 1983· William Reddy, *The rise of market culture: the textile trade and French society, 1750-1900*, Cambridge University Press, Cambridge 1984, και Michael Sonenscher, *Work and wages: natural law, politics, and the eighteenth-century French trades*, Cambridge University Press, Cambridge 1989. Για μια συνολική αποτίμηση της πορείας του ρεύματος αυτού, βλ. Lenard D. Berlanstein, «Introduction», στο Lenard D. Berlanstein (επιμ.), *Rethinking labor history: essays on discourse and class analysis*, University of Illinois Press, Urbana/Σικάγο 1993, και Roger Gould, *Insurgent identities: class, community, and protest from 1848 to the Commune*, The University of Chicago Press, Σικάγο/Λονδίνο 1995. Για μια οξεία κριτική, βλ. Bryan Palmer, *Descent into discourse: the reification of language and the writing of social history*, Temple University Press, Φιλαδέλφεια 1990.

κινά επιχειρώντας μια, καταρχάς, συγκριτική εννοιολόγηση των μακρο-ιστορικών δομικών χαρακτηριστικών του ελληνικού κινήματος και της αναπτυξιακής του τροχιάς. Παρότι ελλοχεύει ο κίνδυνος της άσκηση, λόγω της συνοπτικότητάς της, να δημιουργήσει περισσότερα ερωτήματα από εκείνα που θα απαντήσει, την επιχειρώ με την ελπίδα τόσο ότι μπορεί να προκαλέσει γόνιμο διάλογο όσο και να φωτίσει ορισμένες πλευρές του κυρίως θέματός μου, της παρέμβασης του εργατικού κινήματος κατά την κρίσιμη πενταετία πριν από την επιβολή της δικτατορίας.

1. ΜΑΚΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΟΜΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΤΡΟΧΙΑ

Σε σχέση με τα περισσότερα εργατικά κινήματα του δυτικοευρωπαϊκού χώρου, το ελληνικό εμφανίστηκε αργά, κατά την τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα, στη βάση διάσπαρτων τοπικών ομοιοεπαγγελματικών δικτύων, πρώτα στη Σύρα, σε ορισμένα σταφιδοεξαγωγικά κέντρα της βορειοδυτικής Πελοποννήσου, και στα μεταλλεία του Λαυρίου· στη συνέχεια (κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα), στη βάση πιο πυκνών δικτύων, στη Θεσσαλία και στις Νέες Χώρες. Προσπαθώντας να εννοιολογήσουμε τη φύση του κατά την πρώιμη αυτή περίοδο, μπορούμε να πούμε ότι μέχρι το 1918 –όταν ιδρύθηκαν οι πρώτες κεντρικές οργανώσεις, η ΓΣΕΕ και το ΣΕΚΕ–, το κίνημα χαρακτηριζόταν, αφενός, από μικρό μέγεθος και οργανωτική ατροφία και, αφετέρου, από έναν γενικά υπερβατικό λόγο χωρίς συστηματική γείωση στις νεωτερικές πραγματικότητες.² Αυτό, με τη σειρά του, ευνοούσε συγκρουσιακές διεκδικητικές πρακτικές και τη χρήση ανακλαστικής, αμυντικής βίας.³ Δεν είναι βέβαια δυνατόν να εικονογραφηθούν εδώ με επάρκεια τα στοιχεία αυτά. Αξίζει όμως να αναφερθεί ότι ανάλογες φάσεις (μακρότερες ή συντομότερες) πέρασαν όλα σχεδόν τα ευ-

2. Άλλωστε η μισθωτή εργασία πολύ απείχε από το να αποτελεί κυρίαρχη μορφή στις παραγωγικές σχέσεις.

3. Πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν οι αιματηρές εκρήξεις των μεταλλωρύχων του Λαυρίου, στα τέλη της δεκαετίας 1880 και το 1896. Για το χαρακτήρα της ανακλαστικής-αμυντικής βίας, βλ. Charles Tilly - Louis Tilly - Richard Tilly, *The rebellious century 1830-1930*, J. M. Dent & Sons Ltd., Λονδίνο 1975, σ. 48-55, 249-251.

ρωπαϊκά εργατικά κινήματα, κατά την περίοδο της γένεσης και πρώτης τους ενηλικίωσης.⁴

Οι στρατηγικές επιλογές των κοινωνικά κυρίαρχων στρωμάτων, σε μεγάλο βαθμό απόρροια της άρθρωσης της χώρας στο παγκόσμιο σύστημα και της δομής των οικονομικών ευκαιριών που αυτή συνεπαγόταν, δημιούργησαν από την αρχή όρους αποκλεισμού για το νέο κοινωνικό μόρφωμα, που συνεχίστηκαν και κατά την περίοδο μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η μεγάλη σημασία του εμπορίου, η επενδυτική δραστηριότητα στη βιομηχανία, και γενικά ένας έντονος καιροσκοπισμός στην επενδυτική συμπεριφορά των οικονομικών ελίτ, παρήγαγαν μιαν άτυπη και ιδιαίτερα ρευστή αγορά εργασίας και έκαναν το εγχείρημα της στρατηγικής ενσωμάτωσης του εργατικού κινήματος να φαντάζει και συγκριτικά ακριβό και –το κυριότερο– άχρηστο.⁵

Βέβαια, πολιτική βούληση για μια τέτοια ενσωμάτωση και εμφάνιστηκε και ήταν σημαντική. Ιδιαίτερα κατά την πρώτη περίοδο της Βενιζελικής διακυβέρνησης, η Ελλάδα γνώρισε εξαιρετικά προοδευτική εργατική νομοθεσία που όμως, κυρίως λόγω των βραχυπρόθεσμων στρατηγικών συσσώρευσης των ελλήνων κεφαλαιούχων, έμεινε στα χαρτιά.⁶ Έχει εύστοχα υποστηριχθεί ότι, σε αντίθεση με τις χώρες της δυτικής Ευρώπης όπου η πορεία των σχέσεων μεταξύ κράτους και εργατικού κινήματος μπορεί να περιγραφεί με το σχήμα απαγόρευση → ανοχή → αναγνώριση, στην Ελ-

4. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι η διάρκεια αυτών των πρώιμων φάσεων (που θα μπορούσαν να εννοηθούν γενικά ως φάσεις «πρωτο-επιανεστασιακής ρευστότητας») μικραίνουν όσο περισσότερο μετατοπιζόμαστε γεωγραφικά από το βορειοδυτικό προς το νοτιοανατολικό τμήμα της Ευρώπης. Στο ζήτημα αυτό έχω αναφερθεί εκτενώς αλλού (βλ. *Working-class movements (1780s-1930s): a European macro-historical analytical framework and a Greek case study*, PhD thesis, Columbia University, Νέα Υόρκη 1998).

5. Βλ. Χρήστος Χατζηϊωσήφ, *Η γηραιά σελήνη: η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σ. 447· Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου· το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 174-176.

6. Βλ. Γιώργος Λεονταρίτης, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος», στο Δημητράκοπουλος Οδυσσεύς - Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότης, Αθήνα 1980· Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.

λάδα το σχήμα ήταν κατά τον σισύφειο τρόπο κυκλικό: απαγόρευση → ανοχή → απαγόρευση.⁷ Το ασφρακτικό νομικό πλαίσιο, η διαρκής ανάμειξη του κράτους στην εσωτερική ζωή των συνδικαλιστικών οργανώσεων και η έντονη παρουσία των κατασταλακτικών μηχανισμών στη διεκδικητική καθημερινότητα του εργατικού κινήματος αναιρούσαν την προοπτική μιας πιο μόνιμης ιδεολογικής ενσωμάτωσής του, εκτρέφοντας παράλληλα μια συγκρουσιακή πολιτική κουλτούρα, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός φαύλου κύκλου: όσο πιο έντονη γινόταν η καταστολή, τόσο περισσότερο χρειαζόταν.⁸

Απόρροια αυτών των δομικών σταθερών ήταν δυο βασικά χαρακτηριστικά του εργατικού κινήματος, κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, που σε γενικό επίπεδο απαντούνταν και σε άλλα εργατικά κινήματα, στη νοτιοανατολική Ευρώπη.

Από τη μια, το κίνημα χαρακτηριζόταν από την έντονη παρουσία της πολιτικής και των πολιτικών οργανώσεων. Τόσο γιατί, σε αντίθεση με τις περισσότερες χώρες της βορειοδυτικής Ευρώπης, οι πολιτικές οργανώσεις είχαν μεγαλύτερη οργανωτική προϊστορία, με αποτέλεσμα ο (νεωτερικός) συνδικαλιστικός λόγος να έχει αναπτυχθεί όχι ως πρόδρομος αλλά ως παρακλάδι του πολιτικού, όσο και γιατί προϋπόθεση για την άρθρωση αξιόπιστου διεκδικητικού λόγου και την ανάληψη δράσης φαινόταν να είναι η ύπαρξη πολιτικού εγχειρήματος. Η πραγματικότητα αυτή ήταν μάλιστα τόσο έντονη ώστε να ισχύει και για εκείνους τους συνδικαλιστές που θεωρητικά υποστήριζαν την ανάγκη οργανωτικής αυτοδυναμίας των συνδικάτων, όπως, χαρακτηριστικά, ο Δημήτρης Στρατής με το ρόλο του στο θνησιγενές Σοσιαλιστικό Κόμμα του 1928.⁹

Από την άλλη, για λόγους που σχετίζονταν τόσο με την κρατική

7. Αντώνης Λιάκος, *ό.π.*, σ. 163. Είναι σκόπιμο, πάντως, να παρατηρηθεί ότι, καθώς η δεύτερη «απαγόρευση» πήρε και τη μορφή της νόθευσης της εσωτερικής ζωής των συνδικαλιστικών οργανώσεων (ειδικά μετά το Γ' Συνέδριο της ΓΣΕΕ την άνοιξη του 1926), δημιούργησε για το εργατικό κίνημα όρους λειτουργίας σαφώς δυσχερέστερους της πρώτης. Οφείλω την παρατήρηση αυτή στον Γ. Φ. Κουκούλε.

8. Επιχείρησα να καταδείξω τον εγγενή χαρακτήρα της κατασταλακτικότητας του μεσοπολεμικού κράτους στο Seraphim Seferiades, «The coercive impulse: state apparatus and labor repression in interwar Greece», ανακοίνωση στο Princeton University, Modern Greek Seminar, Princeton, Απρίλιος 1998.

9. Βλ. Γρηγόρης Ψαλλίδας, «Για τη συγκρότηση του σοσιαλιστικού κόμματος της Ελλάδος», *Ιστορικά*, τόμ. 6, τχ. 11, Δεκέμβριος 1989, σ. 361-380.

κατασταλτικότητα όσο και τη ρευστότητα της αγοράς εργασίας, το κίνημα χαρακτηριζόταν από έντονο κατακερματισμό και μια σχεδόν πάγια οργανωτική ρευστότητα, ή καλύτερα, έναν οργανωτικό φορμαλισμό. Δηλαδή, ενώ συνδικαλιστικές οργανώσεις και τα εξωτερικά γνωρίσματα μιας σχετικά εύρωστης συνδικαλιστικής ζωής υπήρχαν, στην πραγματικότητα είχαν περιορισμένο λειτουργικό περιεχόμενο, υποκρύπτοντας διαρκώς χαμηλή συνδικαλιστική πυκνότητα (με μια μικρή μόνο μειοψηφία εργαζομένων να συμμετέχει στα συνδικάτα), αστάθεια στον αριθμό των μελών (με συχνές και απότομες αυξομειώσεις), και έναν πολύπλευρο οργανωτικό ανορθολογισμό (με μικρό αριθμό επαγγελματικών στελεχών, αδυναμία συλλογής συνδρομών, συχνές αναβολές συνεδρίων κλπ.).

Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι το ελληνικό εργατικό κίνημα, όπως και άλλα αντίστοιχα κινήματα στη νοτιοανατολική Ευρώπη, και σε αντίθεση με την εμπειρία βορειοδυτικών χωρών, υποχρεώθηκε από την ιστορική συγκυρία να διαχειριστεί εξαιρετικά σύνθετα προβλήματα, τόσο τακτικής όσο και οργανωτικά, συγκριτικά πρόωρα, την περίοδο όπου ακόμη έκανε το πρώτα του βήματα. Με την έννοια αυτή, το ελληνικό εργατικό κίνημα, όπως και άλλα νοτιοανατολικά εργατικά κινήματα, διέγραψε μια συνδυασμένη αναπτυσσόμενη τροχιά, όπου οι διάφορες φάσεις του διαδέχονταν η μία την άλλη χωρίς να υπάρχει χρόνος για ορθολογική οργανωτική αποκρυστάλλωση και την παγίωση μιας θεσμικής παρουσίας, ακόμα και αν υποθέταμε ότι το πρόβλημα του περιοριστικού νομικού πλαισίου εξέλειπε.

Αυτός ο οργανωτικός ανορθολογισμός είχε αντιφατικές επιπτώσεις, αναφορικά με την πολιτική κοινωνιολογία των συνδικαλιστικών ηγεσιών. Ενώ, σε πρώτο χρόνο, τους ήταν σχετικά εύκολο να επιβάλλονται στις οργανώσεις (συχνά με μέσα αντιδημοκρατικά και αδιαφανή – ειδικά όταν ήταν φορείς της κρατικής ανάμειξης στη ζωή των συνδικάτων), σε έναν δεύτερο χρόνο, οι γραφειοκρατίες που εγκαθιστούσαν είχαν πολύ περιορισμένες δυνατότητες επιβολής, αδύναμες να ελέγξουν πλήρως το κίνημα και, πολύ περισσότερο, να το εντάξουν σε διαύλους κάθετης επικοινωνίας με το Κράτος.¹⁰ Αυτό, με τη σειρά του, απέτρεπε την *πολιτική θε-*

10. Για τον τρόπο που η διαδικασία αυτή συντελέστηκε στη βορειοδυτική Ευρώπη, βλ. την κλασική μελέτη του Robert Michels, *Political parties. A sociological study of the emergence of leadership, the psychology of power and the oligarchic tendencies of organization*, Dover Publications Inc., Νέα Υόρκη 1959/1915¹. Βλ. α-

σμοθέτηση του εργατικού κινήματος (κατά την έννοια του Huntington), και έδινε στη διεκδικητική του συμπεριφορά μιαν άτυπη, ασυνεχώς συγκρουσιακή δυναμική με εκρηκτικά ξεσπάσματα τα οποία, αν και δεν ήταν μη εξηγήσιμα, τις περισσότερες φορές ήταν απρόβλεπτα σε βαθμό τέτοιο που να υποχρεώνουν τους κατασταλτικούς μηχανισμούς να βρίσκονται σε διαρκή εγρήγορση.

Βασικό συστατικό και συγχρόνως αντανάκλαση της λειψής θεσμοθέτησης του εργατικού κινήματος, η συγκρουσιακή αυτή δυναμική έτεινε επίσης να διαχέεται στην ευρύτερη κοινωνία διά μέσου άτυπων διαύλων επικοινωνίας, όπου λαϊκά αιτήματα και αναπαραστάσεις με έντονο τον απόηχο της προβιομηχανικής ηθικής οικονομίας (π.χ., «φτηνό ψωμί», την αντιδιαστολή «τίμιας εργασίας και ανήθικου κεφαλαίου») διαπερνούσαν τον συνδικαλιστικό λόγο, και το αντίστροφο, όπου συνδικαλιστικές πρακτικές αρθρώνονταν με φαινομενικά ανύποπτες βιοποριστικές πρακτικές λαϊκών στρωμάτων.¹¹

Το στοιχείο αυτό θα παίξει καθοριστικό ρόλο στα χρόνια της Κατοχής, όταν το εργατικό κίνημα θα πρωταγωνιστήσει στην ανάπτυξη του ΕΑΜ συμπαρασύροντας λαϊκά και μικροαστικά στρώματα, αλλά και επηρεαζόμενο από αυτά. Η εκρηκτική ανάπτυξη των εργατικών αγώνων από το 1942-1943 (όταν ξέσπασαν πάνω από 100 κλαδικές απεργίες), αλλά και μιας σειράς νέων συμμετοχικών θεσμών παρά και ενάντια στην κατοχική παρουσία, καταργούν το παλαιό Κράτος και δημιουργούν την περίοδο αυτή βάσιμες ελπίδες για υπέρβαση του οργανωτικού ανορθολογισμού του εργατικού κινήματος. Όμως αυτές θα σβήσουν γρήγορα στη δίνη του εμφυλίου πολέμου.

κόμη Charles F. Sabel, «The Internal politics of trade unions», στο Suzanne Berger (επιμ.), *Organizing interests in western Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 1981.

11. Όπως, π.χ., σε σχέση με ζητήματα που αφορούσαν την εξασφάλιση στέγης βλ., ιδιαίτερα, Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά*, Πολιτιστικό και Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989.

2. Η ΜΕΤΕΜΦΥΛΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Το ξεκίνημα της μετεμφυλιακής περιόδου βρoίσκει το εργατικό κίνημα ηττημένο και με εξαιρετικά οξυμένο το πρόβλημα της ιστορικής οργανωτικής του ατροφίας.¹² Απρόσμενη κατάληξη της κατοχικής ανάτασης, η ήττα αυτή είναι μάλιστα τέτοιας έκτασης που, τουλάχιστον για τα πρώτα χρόνια, η ίδια η χρήση της έννοιας «συνδικαλιστικό κίνημα» είναι προβληματική, μια και κύρια λειτουργία της επίσημης ΓΣΕΕ (η ηγεσία της οποίας επιβάλλεται στο 9ο Συνέδριο του 1948, μέσα στη δίνη του εμφυλίου πολέμου¹³) αποτελεί όχι τόσο η ανάδειξη εργατικών αιτημάτων, αλλά η δίωξή τους μέσω της αντικομμουνιστικής ιδεολογίας. Είναι μια λειτουργία για την οποία η επίσημη γραφειοκρατία επιδοτείται αδρά από το κράτος, τόσο άτυπα, μέσω πελατειακών παροχών, όσο και θεσμικά, μέσω των αλληλένδετων θεσμών της Εργατικής Εστίας, της Υποχρεωτικής Εισφοράς υπέρ των Συνδικαλιστικών Οργανώσεων, και του Ταμείου Επικουρικής Ασφάλισης των Εργατικών Στελεχών.¹⁴

Στο ασφκτικό νομικό και θεσμικό πλαίσιο που στήθηκε με το τέλος του εμφυλίου πολέμου, και που έχει εύστοχα αποκαλεστεί «αποκλειών κρατικός κορπορατισμός»,¹⁵ κυρίαρχο ρόλο διαδρα-

12. Το πρόβλημα οξύνεται ιδιαίτερα από τη στελεχική αποψίλωση του κινήματος. Μόνο κατά την περίοδο του Εμφυλίου σκοτώθηκαν τουλάχιστον 50.000 αγωνιστές, πολλοί από τους οποίους ήταν συνδικαλιστές. Όμως, για τους επιζώντες πρέπει να υπολογίσουμε τις αναπηρίες και την ψυχική και ηθική εξόντωση του ηττημένου, όπως και τη μεγάλη μετανάστευση που στερεί το εργατικό κίνημα από αξιόμαχα στελέχη (Χριστόφορος Βερναρδάκης - Γιάννης Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα: οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Εξάντας, Αθήνα 1991, σ. 334).

13. Είναι χαρακτηριστικό ότι η παράταξη Μακρή που επιβλήθηκε το 1948, μόλις δυο χρόνια νωρίτερα, στο 8ο Συνέδριο του 1946, έλεγχε λιγότερο από το 10% των αντιπροσώπων (Βασίλης Νεφελούδης, «Μαρτυρία για την τραγική δεκαετία 1946-1956», στο Ορέστης Χατζηβασιλείου, *Συνδικαλισμός και κοινωνική αντίδραση (1947-1987)*, πρόλογος Γ. Φ. Κουκουλές, Οδυσσέας, Αθήνα 1987, σ. 41). Βλ. επίσης, Γιώργος Φ. Κουκουλές, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-1948)*, Οδυσσέας, Αθήνα 1995.

14. Βλ. Γιώργος Φ. Κουκουλές, *Ελληνικά συνδικάτα: οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση*, Οδυσσέας, Αθήνα 1984.

15. Δημήτρης Χαραλάμπης, *Στρατός και πολιτική εξουσία: η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1985, και *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός: η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Εξάντας, Αθήνα 1988, και Δημήτρης Κιούκας, *Οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα: ενσωμάτωση και πρόσβαση στο κράτος σε συγκριτική προοπτική*, Εξάντας, Αθήνα 1994.

ματίζει το συνδικαλιστικό τμήμα της Ασφάλειας, με φυσικό επακόλουθο τις πολύπλευρες διώξεις των όσων –λίγων– μαχητικών συνδικαλιστικών στελεχών δεν είχαν ήδη εξοριστεί. Τα διάφορα τεχνάσματα με τα οποία η ηγετική ομάδα, συσπειρωμένη γύρω από τον Φ. Μακρή, κατάφευγε να διατηρεί τον έλεγχο, είναι σχετικά γνωστά: καθαιρέσεις διοικητικών συμβουλίων αγωνιστικών συνδικαλιστικών οργανώσεων, δημιουργία σωματείων-σφραγίδα που έδιναν πλασματικές πλειοψηφίες στα συνέδρια των εργατικών κέντρων και της ΓΣΕΕ, εκλογικές λαθροχειρίες, ασφυκτικός έλεγχος των δραστηριοτήτων των πρωτοβάθμιων οργανώσεων από ηγεσίες εργατικών κέντρων που έλεγχε ο Μακρής, κλπ.

Βέβαια, στη ΓΣΕΕ αποδόθηκαν σημαντικές τυπικές αρμοδιότητες που περιελάμβαναν τη διαπραγμάτευση και υπογραφή Εθνικών Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας. Όμως, όπως έχει εύστοχα επισημανθεί,¹⁶ στο βαθμό που οι αντιπρόσωποι των εργαζομένων δεν είχαν ανεξαρτησία από το Κράτος, συνεπώς και τη δυνατότητα να διαμορφώνουν τακτική και να προσδιορίζουν το αντικείμενο της διαπραγμάτευσης χωρίς κρατικούς καταναγκασμούς (συμπεριλαμβανομένης και της υποχρεωτικής διατησίως), ο θεσμός δεν αποτελούσε παρά επιβεβαίωση του ιστορικού φορμαλισμού που διείπε τις εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα. Ήταν, δηλαδή, μια θεσμική μορφή χωρίς περιεχόμενο, ή, μάλλον, με μόνο περιεχόμενο τη συμπίεση των μισθών κάτω από τα επίπεδα της παραγωγικότητας.

Αν όμως, για να χρησιμοποιήσω την καιστική περιγραφή του Γιώργου Φ. Κουκουλέ, η ΓΣΕΕ και η πλειοψηφία των οργανώσεών της δεν αποτελούσαν παρά εικονικά κατασκευάσματα με «μοναδικό στοιχείο της συνδικαλιστικής τους ταυτότητας τον κρατικό λόγο γι' αυτή την ταυτότητα»,¹⁷ τότε η ανάλυση για το μεταπολεμικό συνδικαλιστικό κίνημα πρέπει να στραφεί, αφενός, στις αντιπολιτευτικές οργανώσεις και, αφετέρου, στη διεκδικητική δράση εργατικών κλάδων παρά και, συχνά, ενάντια στις ηγεσίες τους. Στο υπόλοιπο μέρος του, το κείμενο στέκεται κυρίως σε δύο ζητήματα

16. Γιώργος Φ. Κουκουλέ, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και ο μύθος του Σισύφου (1963-1967)*, mimeo, Αθήνα 1985.

17. Πολύ χαρακτηριστικά, ο υπότιτλος της σημαντικής εργασίας του Γ. Φ. Κουκουλέ, *Ελληνικά Συνδικάτα: Οικονομική Αυτοδυναμία και Εξάρτηση, 1938-1984*, είναι: Συμβολή στη Διερεύνηση της Ανυπαρξίας Ελληνικού Συνδικαλιστικού Κινήματος.

και ακροθιγώς σε ένα τρίτο, που απορρέει από την εξέτασή τους:

1) Τη συνοπτική εξέλιξη της συνδικαλιστικής αντιπολίτευσης στον εσωτερικό θεσμικό χώρο του συνδικαλιστικού κινήματος·

2) Τη διερεύνηση της αμφίδρομης σχέσης που η αντιπολίτευση αυτή είχε με το διεκδικητικό κίνημα και την πολιτική συγκυρία, και

3) Τη διατύπωση μερικών σκέψεων σχετικά με την αδυναμία του εργατικού κινήματος να προβάλλει ουσιαστική αντίδραση στην επιβολή της δικτατορίας.

α. Υπομονετική δικτύωση στο πρωτοβάθμιο επίπεδο

Το αντιπολιτευτικό κίνημα ξεκινά στις αρχές της δεκαετίας του 1950, στηριζόμενο στην κυριολεξία σε μια χούφτα συνδικαλιστικά στελέχη. Όπως και στο παρελθόν, η πολιτικοποίηση αυτών των στελεχών είναι σαφής (ο ρόλος συνδικαλιστών-μελών της ΕΔΑ είναι ιδιαίτερα σημαντικός), όμως, σε αντίθεση με τα χρόνια του Μεσοπολέμου, διατηρούν μιαν αξιοσημείωτη ανεξαρτησία από τους κομματικούς μηχανισμούς.

Μια από τις χαρακτηριστικές περιπτώσεις αυτού του τύπου συνδικαλιστή αποτελεί ο Ορέστης Χατζηβασιλείου, ο οποίος εκλέγεται στην ηγεσία του *Συλλόγου Υπαλλήλων Φωταερίου* ήδη από το 1946. Ο Χατζηβασιλείου είναι πάγια πολέμιος του κομματικού συνδικαλισμού. Έχει όμως σημασία να παρατεθεί το άκρως πολιτικό σκεπτικό αυτής της στάσης, που συνδέει την έλλειψη κομματικής δέσμευσης με τη δυνατότητα χάραξης ασυμβίβαστης συνδικαλιστικής τακτικής. Σε ένα άρθρο του στη σωματειακή εφημερίδα (*Γκαζιέρης*, 1 Δεκεμβρίου 1947) γράφει:

Πάντοτε σε όλα τα εργατικά κινήματα του κόσμου και σ' όλους τους ανώτερους συνδικαλιστικούς οργανισμούς, η ηγεσία υπήρξε εκείνη που λύγισε, που λιποψύχησε, που πρόδωσε τον αγώνα των εργαζομένων. Ποτέ ένας συνδικαλιστής ηγέτης, έστω και στο μικρότερο εργατικό πόστο, δεν πρέπει να έχει καμιά κομματική δέσμευση, γιατί τότε πρέπει να κάνει αβασία στην συνδικαλιστική του ιδεολογία για να φανή αρεστός στο Κόμμα.

Ο αφορισμός αυτός, που σε μεγάλο βαθμό επιβάλλεται από την πολιτική συγκυρία και έχει ως βασικούς αποδέκτες του τους ηγέτες της επίσημης ΓΣΕΕ, θα αποτελέσει τον μετεμφυλιακό κώδικα συνδικαλιστικής πολιτικοποίησης, ενώ παράλληλα θα διαμορφώ-

σει το ευρύτερο πλαίσιο μέσα στο οποίο θα αρθρώνονται τα αιτήματα της εργατικής τάξης για ολόκληρη την περίοδο ως τη μεταπολίτευση.

Το αντιπολιτευτικό κίνημα ξεκινά από τον σχετικά μικρό κλάδο του Ηλεκτρισμού¹⁸ (που σύμφωνα με την Απογραφή του 1951 απασχολεί λιγότερο από 11.000 εργάτες [10.971] ή το 1,05% του εργατικού δυναμικού της χώρας) και την Ομοσπονδία Ηλεκτρισμού της οποίας ηγείται ο Χατζηβασιλείου. Πρώτος σημαντικός σταθμός στη μακρά πορεία του αντιπολιτευτικού συνδικαλισμού αποτελεί η δημιουργία του *Δημοκρατικού Συνδικαλιστικού Κινήματος* (ΔΣΚ) το 1955 με επικεφαλής τον Δημήτρη Στρατή (ιστορικό στέλεχος του εργατικού κινήματος, που την εποχή αυτή είναι βουλευτής του ΔΚΕΛ), όμως θα περάσει πολύς καιρός (σχεδόν μια ολόκληρη δεκαετία) υπομονετικής δικτύωσης στο πρωτοβάθμιο επίπεδο μέχρι η αντιπολίτευση να αποκτήσει σοβαρή δυναμική. Έτσι, παρά το ότι η αντιπολιτευτική ζύμωση θα υποχρεώνει σε αραιά διαστήματα και την επίσημη ΓΣΕΕ να κινητοποιείται (όπως, πιο χαρακτηριστικά, το 1957), μόνο προς τα τέλη της δεκαετίας του 1950 ο αρχικός πυρήνας θα διευρυνθεί με τη συμμετοχή των τραπεζικών και των υπαλλήλων του ΟΤΕ, που οργανώνονται στην *Ένωση Συνεργαζομένων Συνδικάτων Τραπεζών και Επιχειρήσεων Κοινής Ωφελείας*, ενώ τον Μάιο του 1962 η αντιπολιτευτική βάση θα διευρυνθεί ακόμα περισσότερο με την υπογραφή πρωτοκόλλου συνεργασίας μεταξύ της *Ομοσπονδίας Ηλεκτρισμού-ΚΩ*, και δύο ακόμα κλάδων, της *Ομοσπονδίας Εργατών Τύπου και της Πανελληνίου Ομοσπονδίας Λογιστών*.

Οι τρεις αυτές Ομοσπονδίες θα συγκροτήσουν το πρόπλασμα ενός πολύ ευρύτερου σχήματος, εκείνου των *Συνεργαζομένων Εργατοϋπαλληλικών Οργανώσεων* (ΣΕΟ), που θα αποτελέσει τη σπονδυλική στήλη του εργατικού κινήματος μέχρι τη δικτατορία.

Με τη σύμπληξή της, η συμμαχία των τριών επιδιώκεται σε ουσιαστικές κινητοποιήσεις. Σε πρώτη φάση, εναντιώνεται στην υποχρεωτική εισφορά υπέρ της ΓΣΕΕ και στην αλλαγή της ασφαλιστικής νομοθεσίας που επιδιώκει εκείνη την περίοδο η κυβέρνηση Καραμανλή, κι αυτό της δίνει την ευκαιρία να έρθει σε επαφή με έναν μεγάλο αριθμό πρωτοβάθμιων οργανώσεων, κυρίως τα σωματεία των οικοδόμων που με τις μαχητικές (και αιματηρές) κινητοποιή-

18. Ο κλάδος περιλαμβάνει το φωταέριο, την ηλεκτρική παραγωγή, τις υπηρεσίες υδρεύσεως και τους ηλεκτρικούς σιδηροδρόμους.

σεις τους, από το Δεκέμβριο του 1960 και μετά, αρχίζουν να ξαναδίνουν στο διεκδικητικό κίνημα μια έντονα συγκρουσιακή χροιά.

Ο αριθμός των αντιπολιτευόμενων συνεργαζόμενων σωματείων αυξάνεται έτσι εντυπωσιακά, από 10 ή 20 στα τέλη της δεκαετίας του 1950, σε 82 στις αρχές του 1963. Η δυναμική είναι τέτοια που υποχρεώνει την κυβέρνηση να αποσύρει το επίμαχο ασφαλιστικό νομοσχέδιο (μετά την ψήφισή του), κι αυτό αποτελεί πρόγραμμα για νέο κύκλο μαχητικών κινητοποιήσεων που οι 82 καλούν με αίτημα γενικές αυξήσεις στους μισθούς και στις συντάξεις. Το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου (1963), οι ΣΕΟ θα γίνουν 115 (όταν θα προσχωρήσουν και τα 33 πρωτοβάθμια σωματεία του Εργατικού Κέντρου Πατρών), και, παρότι στη συνέχεια θα αυξηθούν αριθμητικά, με το όνομα αυτό, «115 ΣΕΟ», θα παραμείνουν γνωστές μέχρι να διαλυθούν από τη δικτατορία. Ο ρυθμός της ανάπτυξής τους είναι εκρηκτικός, ιδιαίτερα κατά την περίοδο 1963-1964 όταν αυξάνει 3,5 φορές (από 115 τον Μάιο του 1963 σε 400 τον Μάιο του 1964) (βλ. Πίνακα 1).¹⁹

Οι ΣΕΟ ηγούνται του διεκδικητικού κινήματος που υποδέχεται την Ένωση Κέντρου (Ε.Κ.) στην εξουσία το Φεβρουάριο του 1964, οργανώνοντας κινητοποιήσεις με αιτήματα: αυξήσεις στους πραγματικούς μισθούς και εκδημοκρατισμό.²⁰

Όπως είναι φυσικό, επιχειρούν επίσης να θεσμοθετήσουν την

19. Είναι χαρακτηριστικό ότι η οργανωτική αύξηση της περιόδου αυτής έχει καταγράψει την Ελλάδα των αρχών της δεκαετίας του 1960 ως χώρα υψηλής συνδικαλιστικής πυκνότητας στη διεθνή βιβλιογραφία. Βλ. Paul W. Drake, *Labor movements and dictatorships. The Southern Cone in comparative perspective*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη/Λονδίνο 1996, σ. 11-12, 30, όπου τονίζεται, ωστόσο, ότι η συνδικαλιστική ενδυνάμωση αφορούσε μόνον το πρωτοβάθμιο επίπεδο και, σε κάθε περίπτωση, δεν ήταν επαρκής ώστε να αναστρέψει την πάγια δομική, θεσμική, και πολιτική αδυναμία του ελληνικού συνδικαλισμού. Βλ. ακόμα, J. Samuel Valenzuela, «Labor movements in transitions to democracy: a framework for analysis», *Comparative Politics*, τόμ. 21, τχ. 4, Ιούλιος 1989, σ. 453.

20. Η δυναμική του διεκδικητικού κινήματος, ήδη από τις παραμονές των εκλογικών αναμετρήσεων του Νοεμβρίου του 1963 και του Φεβρουαρίου του 1964, ασφαλώς βοήθη και στην εξεξήγηση του τεράστιου εκλογικού ρεύματος που «μέσα σε τρεις μήνες ανέβασε την Ε.Κ. από το 42,02% των ψήφων στο 52,72%. Επρόκειτο για τη μαζικότερη εκλογική μεταστροφή που παρατηρήθηκε κατά τη μεταπολεμική περίοδο, σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα και χωρίς κανενός είδους παράλληλη μετατόπιση πολιτευτών» (Ηλίας Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964. Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1985, σ. 302-303).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Η αριθμητική αύξηση των ΣΕΟ

	Αριθμός Συνεργαζόμενων Οργανώσεων	Ποσοστιαία αύξηση
Μάιος 1962	82	
Μάιος 1963	115	40,2%
Μάιος 1964	400	247,8%
Απρίλιος 1967	περίπου 1.000	

Πηγή: Κώστας Μαραγκουδάκης, «Συνεργασία συνδικαλιστικών οργανώσεων», στο Ορέστης Χατζηβασιλείου, *Συνδικαλισμός και κοινωνική αντίδραση (1947-1987)*, σ. 46-48.

παρουσία τους παρεμβαίνοντας στη λειτουργία της επίσημης ΓΣΕΕ. Στα μέσα Δεκεμβρίου του 1964, δεκάδες σωματεία της Αθήνας που ανήκουν στη δύναμη των ΣΕΟ, υποβάλλουν ομαδικό υπόμνημα εγγραφής στη δύναμη του ΕΚΑ – ως *Ευρεία Δημοκρατική Συνδικαλιστική Συνεργασία Αθήνας*. Όμως, εξαιτίας της ενεργοποίησης των μηχανισμών Μακρή, η αίτηση απορρίπτεται.²¹

Στο κρίσιμο αυτό σημείο, όπου είναι ορατή μια προοπτική θεσμοθέτησης του συνδικαλιστικού κινήματος μέσω του εκδημοκρατισμού του, καθοριστικά ανασταλτικό ρόλο θα παίξει η στάση που θα τηρήσει η κυβέρνηση της Ε.Κ. Αξίζει να σταθούμε συνοπτικά στα γεγονότα.

Το καλοκαίρι του 1964, λίγους μήνες μετά την εκλογή της, η κυβέρνηση εισάγει και ψηφίζει στη Βουλή νομοσχέδιο «περί τροποποίησης της σωματειακής νομοθεσίας», που καθιερώνει την αναλογική εκπροσώπηση των πρωτοβάθμιων στις δευτεροβάθμιες οργανώσεις. Ο νόμος, ο οποίος δημιουργεί προϋποθέσεις για κατάργηση της κυριαρχίας των σωματείων-σφραγίδα, χαιρετίζεται από την πλειοψηφία των εργαζομένων και προκαλεί την έντονη αντίδραση της ηγεσίας Μακρή.

Όμως, στο πλαίσιο της τακτικής του «διμέτωπου αγώνα», αλλά

21. Για τις εξελίξεις στη Θεσσαλονίκη, όπου η ανάπτυξη των ΣΕΟ προήλθε από τις δυνάμεις σωματείων διαγραμμένων από το Εργατικό Κέντρο, βλ. Ν. Μαραντζίδης, «Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη 1941-1983», στο Γ. Αναστασιάδης - Ν. Μαραντζίδης - Χ. Κεραμοπούλου - Β. Τατάλας (επιμ.), *Το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα της Θεσσαλονίκης. Η ιστορική φυσιογνωμία του*, Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης 1997, σ. 240-247.

και ως αποτέλεσμα έντονων πιέσεων (τόσο από εσωτερικούς εργοδοτικούς κύκλους όσο και από το εξωτερικό, από τη *Διεθνή Ένωση των Ελευθέρων Συνδικάτων*), η κυβέρνηση, αφενός, καθυστερεί την έναρξη της διαδικασίας εκδημοκρατισμού για πάνω από ένα χρόνο (με αποτέλεσμα η ηγεσία Μακρή να παραμένει στη διοίκηση της ΓΣΕΕ), και, αφετέρου, όταν την επιχειρεί, αυτή είναι δειλή, περιορισμένη και αντιφατική. Συγκεκριμένα, τον Απρίλιο του 1965, με απόφαση του προέδρου πρωτοδικών, η διοίκηση Μακρή καθαιρείται και στη θέση της διορίζεται νέα προσωρινή διοίκηση με σκοπό τη διοργάνωση Συνεδρίου. Η αλλαγή, εκ πρώτης όψης σημαντική (ειδικά αν ληφθεί υπόψη η δυναμική στάση της ΓΣΕΕ κατά την περίοδο των Ιουλιανών), εν τέλει επικαθορίζεται από τους περιορισμούς της. Ούτε κανένα ηγετικό στέλεχος των 115 ΣΕΟ συμπεριλαμβάνεται στη νέα διοίκηση (που στη συντριπτική της πλειοψηφία συγκροτείται από στελέχη της συνδικαλιστικής παράταξης της Ε.Κ., της *Δημοκρατικής Συνδικαλιστικής Αλλαγής* υπό τον Ν. Παπαγεωργίου), ούτε οι διακηρύξεις αυτής της διοίκησης δίνουν την αίσθηση ότι κάτι ουσιαστικό πρόκειται να αλλάξει. Ο νέος γενικός γραμματέας, για παράδειγμα, δηλώνει εξαρχής ότι «δεν μπορεί να υπάρξει συνεργασία [με τα αριστερά σωματεία]», αφήνοντας ανοιχτό το μείζον θέμα της επανεγγραφής διαγραμμένων σωματείων στα εργατικά κέντρα. Η εντύπωση που κυριαρχεί, ωστόσο, είναι ότι τέτοια επανεγγραφή δε θα επιτραπεί, με αποτέλεσμα η κυριαρχία των σωματείων-σφραγίδα να εξακολουθήσει.

Την αμφίβολη αυτή διαδικασία εκδημοκρατισμού, πάντως, θα ανακόψουν το βασιλικό πραξικόπημα και η Αποστασία. Το 1966, η κυβέρνηση Στεφανόπουλου θα επαναφέρει τη διοίκηση της ΓΣΕΕ και των εργατικών κέντρων στην ομάδα Μακρή-Θεοδώρου, και αυτοί, με τη γνωστή μέθοδο της μαζικής εισόδου σωματείων-σφραγίδα, θα επαναφέρουν το καθεστώς που ίσχυε πρωτίτερα. Η αναπαλαιωμένη διοίκηση θα υποστηρίξει τη δικτατορία, αν και στο τέλος θα αντικατασταθεί, καθώς οι δικτάτορες θέλουν να επιβάλουν τη δική τους ομάδα. Η θεσμοθέτηση του συνδικαλιστικού κινήματος θα παραμείνει έτσι βασικό ζητούμενο της μεταπολιτευτικής περιόδου.

Όμως, στο φόντο αυτών των οργανωτικών εξελίξεων αναπτύσσεται ένα εκρηκτικό διεκδικητικό κίνημα, το οποίο και τροφοδοτεί τις τελευταίες αλλά και τροφοδοτείται από αυτές. Θα επιχειρήσω τώρα μια σύντομη διερεύνηση των πηγών αυτής της αμφίδρομης σχέσης.

β. Το απεργιακό-διεκδικητικό κίνημα

Τα υπάρχοντα στατιστικά στοιχεία για το απεργιακό κίνημα της συγκεκριμένης περιόδου μπορεί να είναι αντιφατικά ως απόλυτοι αριθμοί, όμως οι τάσεις που αναδεικνύουν είναι αναμφισβήτητες.²² Τόσο από πλευράς αριθμού απεργιών όσο και από πλευράς αριθμού απεργών και χαμένων ωρών, η περίοδος μετά το 1961 σημαδεύεται από ένα ογκώδες απεργιακό κύμα, που βρίσκεται σε ανοδική πορεία ακόμα και μέχρι το 1966. Είναι χαρακτηριστικό ότι, σύμφωνα με στοιχεία του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας, κατά την τριετία 1964-1966, ο αριθμός ημερών απεργίας ανά 1.000 μισθωτούς θα ξεπεράσει κατά πολύ τον αντίστοιχο μέσο όρο των χωρών της ΕΟΚ.

Όπως είδαμε, οι ΣΕΟ αναπτύσσονται εκρηκτικά στο διάστημα 1963-1964, μέσα στη δίνη αυτού του απεργιακού κύματος το οποίο και επεκτείνουν ακόμα περισσότερο κατά το διάστημα 1964-1966: γίνονται κατά έναν τρόπο η οργανωτική σπονδυλική του στήλη. Όμως, για να κατανοήσουμε καλύτερα τη δυναμική αυτού του πρωτοφανούς ξεσπάσματος, θα πρέπει να πάμε λίγο νωρίτερα, στην περίοδο 1960-1961, όταν το κίνημα αρχίζει να δείχνει τα πρώτα σημάδια μόνιμης ανάκαμψης. Σημείο-σταθμό αυτής της διαδικασίας αποτελούν οι μαχητικοί αγώνες των οικοδόμων, οι οποίοι σύντομα οδηγούν τους τελευταίους στην εμπροσθοφυλακή του προ-δικτατορικού διεκδικητικού κινήματος.²³ Η ιδιαίτερα δυναμική και ταξικά συμπαγής συμπεριφορά αυτού του κλάδου αξίζει μια μικρή παρέμβαση.

22. Βλ. Ροσέτος Α. Φακιδόλας, *Ο εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα: οικονομική ανάλυση των βασικών δραστηριοτήτων - οργανωτικά προβλήματα - θέματα συνδικαλιστικής πολιτικής*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978, σ. 116-126· Γεράσιμος Στεφανάτος, «Η άνοδος της πάλης της εργατικής τάξης στη δεκαετία 1956-1966», *Ελληνική Αριστερά*, Απρίλης-Μάης 1966, σ. 72-82, και Χρήστος Ιωάννου, *Μισθωτή απασχόληση και συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1989, σ. 85-116.

23. Όπως είναι γνωστό, η οικοδομή διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στο ελληνικό μεταπολεμικό μοντέλο ανάπτυξης (βλ., λ.χ., Σοφία Αντωνοπούλου, *Ο μεταπολεμικός μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και το οικιστικό φαινόμενο 1950-1980*, Παπαζήσης, Αθήνα 1991, σ. 125-258). Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά την εικοσαετία 1950-1970, οι επενδύσεις στις οικοδομές κυμαίνονται μεταξύ 30%-40% του συνόλου των επενδύσεων, ενώ στη βιομηχανία μόνο μεταξύ 9%-15%. Με την ανάπτυξη της οικοδομής αναπτύσσεται αριθμητικά και ο κλάδος των οικοδόμων. Από 70.000 που ήταν το 1951, γίνονται 180.000 το 1961, και 260.000 το 1971.

Μια επισταμένη μελέτη της περίπτωσης των οικοδόμων μπορεί να συμβάλει ουσιαστικά στην εξαγωγή ευρύτερων συμπερασμάτων για τον άτυπο χαρακτήρα της διαδικασίας ταξικής συγκρότησης και, γενικότερα, τις πηγές συγκρότησης συλλογικών ταυτοτήτων σε χώρες της ημι-περιφέρειας με σχετικά μικρό αριθμό βιομηχανικών εργατών. Οι οικοδόμοι έχουν παραλληλισθεί με τους καπνεργάτες της εποχής του Μεσοπολέμου.²⁴ Όμως σε αντίθεση με τους τελευταίους, οι οικοδόμοι ήταν στην πλειοψηφία τους ένας κλάδος ανειδίκευτος, αποτελούμενος από εσωτερικούς μετανάστες που έβλεπαν το πέρασμά τους από την οικοδομή παροδικό (πολλοί έπιαναν δουλειά προσδοκώντας σύντομα μετανάστευση), ήταν γεωγραφικά και παραγωγικά κατατεμαχισμένοι (υπήρχαν, λ.χ., 31 επί μέρους κλάδοι που οργανώνονταν σε ομοιοεπαγγελματική βάση), και δεν είχαν ουσιαστική δευτεροβάθμια εκπροσώπηση – μια και η Ομοσπονδία τους βρισκόταν κάτω από την εργατοπατερική ηγεσία Λυκιαρδόπουλου. Παρ' όλα αυτά, ή ίσως ακριβώς εξαιτίας αυτών, η ταξική τους συγκρότηση προχώρησε όσο λίγων άλλων εργατικών κλάδων, κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Μια υπόθεση εργασίας, για περαιτέρω έρευνα, είναι πως οι οικοδόμοι βρέθηκαν στην πρωτοπορία των διεκδικητικών αγώνων ακριβώς λόγω του σχετικά άτυπου χαρακτήρα της δουλειάς τους (χωρίς σταθερό τόπο εργασίας και εργοδότη), που, αφενός, συγχώνευε τα οικονομικά με τα πολιτικά τους αιτήματα, και, αφετέρου, τους έδινε μια ελευθερία κίνησης (η εργασία τους δεν απαιτούσε πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων) η οποία επέτρεπε την κινητοποίηση οργανωτικών και συμβολικών πόρων.

Είναι ωστόσο σαφές πως ούτε η μαχητικότητα των οικοδόμων ούτε η οργανωτική αύξηση των «115 ΣΕΟ» αλλά ούτε και άλλες μεταβλητές που υποδεικνύονται από νεο-θετικιστικές θεωρίες για τις απεργίες,²⁵ επαρκούν για να εξηγήσουν από μόνες τους την έ-

24. Εκδοτική Ομάδα «Εργασία», Ομάδα Μελέτης, *Οι οικοδόμοι και η οικοδομή στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα 1974, σ. 8.

25. Ο προσδιορισμός των αιτιών των απεργιακών κινητοποιήσεων έχει γίνει αντικείμενο εκτεταμένου θεωρητικού προβληματισμού. Ο αριθμός των θεωριών που έχουν κατά καιρούς προταθεί είναι πολύ μεγάλος, όμως μπορούν χονδρικά να ομαδοποιηθούν σε οικονομικές και κοινωνιολογικές. Στην πρώτη κατηγορία βρίσκουμε δύο ειδών θεωρίες: (α) του οικονομικού κύκλου και (β) της οικονομικής ανέχειας. Οι δύο υπο-ομάδες διατείνονται εντελώς αντίθετα πράγματα. Η πρώτη ισχυρίζεται ότι η οικονομική ανάπτυξη ευνοεί απεργιακές εκρήξεις λόγω της στενότητας που προκαλεί στην αγορά εργασίας. Οι εργάτες δεν αισθάνονται

κρηξη του διεκδικητικού κινήματος. Αντίθετα, οι επί μέρους επεξηγηματικοί παράγοντες αποκτούν τη σημασία τους και αντλούν τη δυναμική τους στο φόντο ενός πλέγματος πολιτικών εξελίξεων που τις επικαθορίζει. Ας δούμε ποιες είναι αυτές συνοπτικά.

Η πρώτη βασική καταλυτική εξέλιξη είναι η δημόσια και μαχητική αμφισβήτηση της νομιμότητας της εξουσίας, που γίνεται από την Ε.Κ. στα πλαίσια του Ανένδοτου, και που ξεκινά στα τέλη του 1961. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1962 ο αριθμός των απεργιών αυξάνεται κατά 62% σε σχέση με το 1961, ενώ ο αριθμός των χαμένων ωρών αυξάνεται περίπου κατά 50%. Ο Ανένδοτος δημιουργεί το ευρύτερο πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσονται επί μέρους διεκδικήσεις και δημιουργεί όρους για την αποκρυστάλλωση ενός εφικτού πολιτικού εγχειρήματος, την απομάκρυνση της ΕΡΕ από την εξουσία, που θεωρείται προϋπόθεση για τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και τον εκδημοκρατισμό τόσο του συνδικαλιστικού κινήματος όσο και της δημόσιας ζωής γενικά.

Η δεύτερη σημαντική πολιτική εξέλιξη είναι η σκλήρυνση των κατασταλτικών και παρακρατικών μηχανισμών, που έχουν αποτέλεσμα αντίθετο από το επιδιωκόμενο: αντί να καταστείλουν το κίνημα, «προσωποποιούν» τον αντίπαλο, αναδιατάσσουν αξιακές

επαγγελματική ανασφάλεια (ακόμα κι αν απολυθούν θα βρουν δουλειά αλλού), συνεπώς απεργούν εύκολα. Όμως, ενώ στην Ελλάδα της περιόδου που εξετάζουμε η οικονομική ανάπτυξη ήταν πράγματι εντυπωσιακή (μέσος ρυθμός ανάπτυξης 1950-70: 6,3% σε τιμές 1958), οι εργαζόμενοι κάθε άλλο παρά οικονομική ασφάλεια ένιωθαν. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς της Μαρίας Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, την τετραετία 1964-1967, η ανεργία ανερχόταν στο 18% (22,19% μαζί με τη μετανάστευση). Οι θεωρίες οικονομικής ανέχειας φαίνεται να έχουν μεγαλύτερη εφαρμογή (αφού το 25%-40% της Ελλάδας των αρχών της δεκαετίας του '60 ήταν επίσημα καταγεγραμμένοι άποροι), όμως δεν μπορούν να εξηγήσουν γιατί το ξέσπασμα συνέβη μετά το 1961, όταν, αν μη τι άλλο, τα πράγματα φαινόταν να βελτιώνονται (ενώ το κατά κεφαλήν εθνικό εισόδημα ήταν το 1958 \$326, το 1963 έφτασε τα \$457). Παρεμφερές, αν και διαφορετικό, πρόβλημα θα αντιμετώπιζαν και οι κοινωνιολογικές θεωρίες που αναζητούν τις αιτίες αυξημένης απεργιακής κινητικότητας σε κινητοποίηση οργανωτικών πόρων [resource mobilization]. Χωρίς τη μεγάλη ανάπτυξη των ΣΕΟ, το απεργιακό κίνημα ενδεχομένως να μην έπαιρνε την έκταση που πήρε. Όμως τι εξηγεί την ανάπτυξη των ΣΕΟ, σε περίοδο μάλιστα που κάθε άλλο παρά ευνοούσε την κινητοποίηση οργανωτικών πόρων; Για μια οξυδερκή ανασύνθεση των υπαρχόντων θεωρητικών σχημάτων, βλ. Franzosi, *ό.π.*, σ. 343-377. Για την αποτελεσματικότητα και τα όριά της των απεργιακών κινητοποιήσεων, βλ. επίσης Samuel Cohn, *When strikes make sense and why*, Plenum Press, Νέα Υόρκη/Λονδίνο 1993.

προτεραιότητες για μεγάλες λαϊκές μάζες επαναφέροντας στο προσκήνιο συλλογικές ταυτότητες της δεκαετίας του '40, και καθιστούν την επίτευξη του πολιτικού στόχου που θέτει ο Ανένδοτος περισσότερο θελκτική.²⁶ Κομβικό σημείο εδώ αποτελεί η δολοφονία του Λαμπράκη, τον Μάιο του 1963, που λειτουργεί ως τομή στην εξελικτική ροή του διεκδικητικού κινήματος. Χαρακτηριστικά, ενώ το δεύτερο τρίμηνο του 1963 ο αριθμός των απεργιών πέφτει από 56 σε 40, το τρίτο τρίμηνο (δηλαδή το διάστημα αμέσως μετά τη δολοφονία του Λαμπράκη) εκτινάσσεται από 40 σε 84.

Όπως είδαμε, η ευφορία που θα προκληθεί από τη νίκη της Ε.Κ. στις εκλογικές αναμετρήσεις του 1963 και 1964, αφενός, θα οδηγήσει το αντιπολιτευτικό συνδικαλιστικό κίνημα σε οργανωτική εκτίναξη και, αφετέρου, θα δώσει νέα ώθηση στο απεργιακό κίνημα μετά από μια εξαιρετικά σύντομη (τρίμηνη) περίοδο χάριτος. Ενώ το πρώτο τρίμηνο του 1964 οι απεργίες θα είναι μόνο 40, το δεύτερο ανεβαίνουν στις 100, επίπεδο στο οποίο θα παραμείνουν και στο τρίτο τρίμηνο (97). Τη στιγμή που αυτή η διεκδικητική έφοδος βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη έχουμε το τρίτο σημαντικό πολιτικό συμβάν, τη βασιλική εκτροπή που θα οδηγήσει στις περιφημες 70 εκρηκτικές ημέρες των Ιουλιανών.

Έχει γραφεί ότι τα Ιουλιανά συνιστούν μια βίαιη, άμεση, και αδιαμεσολάβητη επέμβαση λαϊκών μαζών στην πολιτική σκηνή.²⁷ Χαρακτηριστικά, στο διάστημα των 40 ημερών από το βασιλικό πραξικόπημα έγιναν 400 λαϊκές συγκεντρώσεις σε ανοιχτό χώρο – σε δύο από τις οποίες (η κάθοδος του Παπανδρέου από το Καστρί και η κηδεία του Σ. Πέτρουλα) υπήρχε συμμετοχή εκατοντάδων χιλιάδων διαδηλωτών. Μέσα στο διάστημα αυτό θα έχουμε και τη μεγάλη πολιτική γενική απεργία της 27ης Ιουλίου 1965.

Στοχεύοντας σε μιαν αποτίμηση των Ιουλιανών υπό το φως των μακρο-ιστορικών δομικών χαρακτηριστικών του ελληνικού εργατικού κινήματος, είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι η έλλειψη

26. Για μια θεωρητική αποτίμηση της σημασίας «καθοριστικών πολιτικών συμβάντων» στην αναδιάταξη αξιακών προτεραιοτήτων από τις οποίες απορρέουν συλλογικές ταυτότητες, βλ. Gould, *ό.π.*

27. Χ. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρής, *ό.π.*, σ. 239-267. Για τα Ιουλιανά, βλ. ακόμα Δημήτρης Λιβεράτος - Γιώργος Καραμπελιάς, *Ιουλιανά '65, η έκρηξη των αντιθέσεων*, Κομμούνια, Αθήνα 1985· Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Μπάυρον, Αθήνα 1966, και Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη χούφτα, τόμος Ε' 1964-1967*, Παπαζήσης, Αθήνα 1987.

θεσμοθέτησης των συνδικάτων, αντί να οδηγήσει στην περιθωριοποίηση του εργατικού κινήματος, θα λειτουργήσει ως μία από τις βασικές προϋποθέσεις της λαϊκής έκρηξης πέρα και πάνω από τα συνδικάτα (όσο και από τα κόμματα).²⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι η μεγάλη πλειοψηφία των κινητοποιήσεων που γίνονται ξεσπούν αυθόρμητα και χωρίς κεντρική καθοδήγηση. Στις κινητοποιήσεις αυτές ο ρόλος των εργαζομένων μαζών (και της ριζοσπαστικοποιημένης νεολαίας) θα είναι βαρύνων, όμως το εργατικό κίνημα –όπως και άλλες φορές στην ιστορία του– θα λειτουργήσει όχι ως θεσμικό-συνδικαλιστικό, αλλά ως μαζικό-συγκρουσιακό με έντονα τα στοιχεία του λαϊκού πολιτικού λόγου. Και είναι αυτό ακριβώς το στοιχείο της αδύναμης διαύλωσης λαϊκών και εργατικών αιτημάτων που περισσότερο από οτιδήποτε άλλο προβληματίζει την πολιτική και κοινωνική εξουσία. Αν οι σημερινοί μελετητές δυσκολεύονται να προσδιορίσουν επακριβώς τη δυναμική των Ιουλιανών που ξέσπασαν τότε, αυτό που κυρίως προβληματίζει τους κρατούντες του 1965-1967 ήταν ότι δυσκολεύονταν εξίσου, αν όχι και περισσότερο, να φανταστούν τη δυναμική κάποιων νέων Ιουλιανών που θα μπορούσαν να ξεσπάσουν στο μέλλον.²⁹

28. Τις τελευταίες τρεις δεκαετίες, η μελέτη του φαινομένου της λαϊκής έκρηξης αποτελεί τόπο ιδιαίτερα γόνιμου θεωρητικού προβληματισμού. Μια πρόσφατη εργασία-σύνθεση διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων που οργανώνει την επιχειρηματολογία της γύρω από την ανθρωπολογική έννοια του *gesture* (των διαφόρων στάσεων τις οποίες υιοθετούν άτομα και ομάδες για να διατηρήσουν την αυτονομία, υστεροφημία και αυτοεκτίμησή τους), αποτελεί αυτή του William Beik (*Urban protest in seventeenth-century France: the culture of retribution*, Cambridge University Press, Cambridge 1997), που υποστηρίζει ότι, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, ατομικές στάσεις άμυνας μπορεί εύκολα να καταλήξουν σε λαϊκές εκρήξεις. Για κλασικές εργασίες που προσδιορίζουν τις πηγές των εκρήξεων σε διαφορετικές κρυσταλλώσεις παραγόντων (κοινωνικο-οικονομικών, πολιτικο-θεσμικών, ψυχολογικών ή ταξικών), βλ. George Rud, *The crowd in history*, Serif, Λονδίνο 1995/1964¹. E.P. Thompson, «The moral economy of the English crowd in the eighteenth century», *Past and Present*, τχ. 50, Φεβρουάριος 1971, σ. 76-136, και Charles Tilly, *The contentious French: four centuries of popular struggle*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge Mass. 1986. Βλ. ακόμα την πρόσφατη εξαιρετική σύνθεσή του Sidney Tarrow, *Power in movement. Social movements, collective action and politics*, Cambridge/Νέα Υόρκη/Μελβούρνη, Cambridge University Press, 1994, όπου τονίζεται ότι η εκκίνηση ενός «κύκλου διαμαρτυρίας» μειώνει το κόστος συμμετοχής και αυξάνει τις πιθανότητες για κοινωνικές εκρήξεις (ιδιαίτερα σ. 153-169).

29. Αξίζει να επισημανθεί ότι το φαινόμενο αυτό έχει πολλά παραμελημένα ιστορικά προηγούμενα (αν και σαφώς μικρότερης έντασης και έκτασης) και στα

γ. Διεκδικητικό κίνημα και δικτατορική επιβολή

Με δεδομένη την ευρωστία του διεκδικητικού κινήματος και την εκρηκτικότητα των λαϊκών κινητοποιήσεων, ίσως τεθεί το ερώτημα: Πού οφείλεται η αδυναμία τους να αποτρέψουν την επιβολή της δικτατορίας; Η πιο απλή –και ως τα σήμερα επικρατούσα– απάντηση είναι ότι τα μαζικά κινήματα, όσο εύρωστα και αν είναι, δεν μπορούν να αποτρέπουν δικτατορίες. Και βέβαια, αν η άποψη αυτή είναι σωστή τότε το ερώτημά μας δεν έχει αντικείμενο και η ανάλυση πρέπει να σταματήσει εδώ.³⁰

Όμως, από την άλλη πλευρά, πρέπει να επισημανθεί ότι τα δικτατορικά εγχειρήματα σπάνια (αν ποτέ) εκδηλώνονται σε περιοδους μαζικών εκρήξεων – η μελέτη του αυταρχικού φαινομένου από τον Dahl (1971) μέχρι τις πιο πρόσφατες αναλύσεις για την ανατροπή των κοινοβουλευτικών καθεστώτων και τον εκδημοκρατισμό, όπως και η διερεύνηση της δυναμικής των κοινωνικών κινήματων³¹ δείχνουν ότι αν το κόστος καταστολής, που η δικτατο-

χρόνια του Μεσοπολέμου όταν συγκρούσεις που υπερέβαιναν τα πλαίσια του θεσμικού συνδικαλιστικού κινήματος, έτειναν συχνά να αποκοτούν διαστάσεις χιονοστιβάδας στις τοπικές κοινωνίες όπου ξεσπούσαν (π.χ. Καβάλα 1933, Ηράκλειο 1935, Θεσσαλονίκη 1936). Σε κάποια από τα συμβάντα αυτά έχω αναφερθεί αλλού (Σεραφεΐμ Σεφεριάδης, «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936): μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 6, Νοέμβριος 1995, σ. 9-78).

30. Μια συναφής αντίρρηση αφορά στην επιστημολογική υπόσταση της εξέτασης μη-γεγονότων. Τι νόημα έχει να αναζητούμε αίτια για τη μη επαρκή αντίσταση ενός μη επαρκώς οργανωμένου εργατικού κινήματος; Όμως η διερεύνηση εναλλακτικών εξελίξεων που δεν υλοποιήθηκαν, συνθέτουν έναν εξαιρετικά γόνιμο κοινωνικο-επιστημονικό ερευνητικό καμβά. Σύμφωνα με τον πρόσφατο αφορισμό του Charles Tilly, «κοινωνική επιστήμη είναι η συστηματική μελέτη αυτού που μπορούσε να γίνει, αυτού που θα μπορούσε να είχε γίνει, και αυτού που ενδεχομένως θα συμβεί στην κοινωνική ζωή και γιατί» (Charles Tilly, «Future social sciences», στο Wolfgang Natter - Ted Schatzki - John Paul Jones (επιμ.), *Disciplining boundaries*, Guilford, Νέα Υόρκη, υπό έκδοση). Βλ. επίσης, Charles Tilly, *Roads from past to future*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., Lanham/Boulder/Νέα Υόρκη/Οξφόρδη 1997.

31. Για την ανατροπή των κοινοβουλευτικών καθεστώτων, βλ. το κλασικό τετράτομο έργο υπό την επιμέλεια των Juan Linz - Alfred C. Stepan, *The breakdown of democratic regimes* (4 τόμοι), The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1978. Για τον εκδημοκρατισμό, βλ. το διάδοχο έργο, Guillermo O'Donnell - Philippe Schmitter - Laurence Whitehead (επιμ.), *Transitions from authoritarian rule* (4 τόμοι), The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1986. Για την αποτρεπτική

ρική επιβολή συνεπάγεται, εκτιμηθεί ότι είναι πολύ μεγάλο, τότε σαφώς και μπορεί να γίνει αποτρεπτικό. Η δικτατορία του Μεταξά, λ.χ., δεν επιβλήθηκε τον Μάιο αλλά τον Αύγουστο του 1936· προφανώς, και η δικτατορία των συνταγματαρχών περιέμενε μέχρι να κοπάσει η εκρηκτική ατμόσφαιρα των Ιουλιανών. Το αρχικό μας ερώτημα λοιπόν θα μπορούσε να επαναδιατυπωθεί ως εξής: Υπήρχε τρόπος ώστε το μαζικό κίνημα να διατηρήσει την έντασή του σε επίπεδο τέτοιο που, ανεβάζοντας το κόστος της δικτατορικής επιβολής, να την αποτρέψει; Προφανώς, οριστική απάντηση δεν μπορεί να δοθεί. Όμως θα ήθελα, τελειώνοντας, να διατυπώσω μερικές σκέψεις-υποθέσεις για προβληματισμό και ενδεχομένως μελλοντική έρευνα.³²

Αν και το αίτημα που επίσημα προβάλλεται στο διάστημα μετά τη βασιλική εκτροπή είναι τυπικά υπέρ της αποκατάστασης της νομιμότητας και του περιορισμού του Κωνσταντίνου στα συνταγματικά του καθήκοντα (αυτή είναι η σημασία του «114»), είναι ωστόσο σαφές –τόσο από τη συμφραζόμενη συνθηματολογία των κινητοποιήσεων («Δε σε θέλει ο λαός...», «Δημοψήφισμα», κ.ά.) όσο και από τον τρόπο με τον οποίο αυτή η συνθηματολογία αναγιγνώσκεται από τους κυρίαρχους παράγοντες του πολιτικού συστήματος (βλ. κυρίως, *Πρακτικά του Συμβουλίου του Στέμματος*, 1-2 Σεπτεμβρίου 1965)– ότι, στη δυναμική του, το μαζικό κίνημα θέτει ζήτημα κατάργησης της Μοναρχίας. Αυτό δε σημαίνει βέβαια πως οι κινητοποιήσεις της περιόδου 1965-1967 δεν οραματίζονταν βραχυπρόθεσμες οικονομικές και κοινωνικές ανακατατάξεις.³³ Ό-

ισχύ και, ως ένα βαθμό, αποτελεσματικότητα μαχητικών τακτικών των νέων κοινωνικών κινήματων απέναντι σε κατασταλτικές κρατικές πρακτικές, βλ. Sidney Tarrow, *ό.π.*, και Doug McAdam - John D. McArthur - Mayer, N. Zald (επιμ.), *Comparative perspectives on social movements. Political opportunities, mobilizing structures and cultural framings*, Cambridge University Press, Cambridge/Νέα Υόρκη/Μελβούρνη 1996. Για την αποτελεσματικότητα και τα όρια της τακτικής των μαχητικών απεργιακών κινητοποιήσεων, βλ. Samuel Cohn, *When strikes make sense and why. Lessons from the Third Republic French coal miners*, Plenum Press, Νέα Υόρκη/Λονδίνο 1993 (ειδικά σ. 213-226).

32. Οι προϋποθέσεις για το άνοιγμα ενός διαλόγου σχετικά με το ζήτημα αυτό έχουν ήδη τεθεί με την αντιπαράθεση Χαράλαμπη (ό.π., 1988) – Βερναρδάκη - Μαυρή (ό.π.). Η συζήτηση μπορεί να συνεχιστεί και να εμπλουτισθεί με διεθνείς συγκρίσεις, ανάλογες αυτών που επιχειρούνται, λ.χ., στην πρόσφατη εργασία του Drake, *ό.π.*

33. Είναι χαρακτηριστικό ότι, σύμφωνα με τις υπάρχουσες γνωστές δημοσκοπήσεις στην περιοχή της πρωτεύουσας τις παραμονές των εκλογών που δεν έγι-

μως, στο συλλογικό φαντασιακό, βασικό κίνητρο για τη διεκδίκηση και κύρια προϋπόθεση για την υλοποίηση αυτών των αιτημάτων φαινόταν να είναι η αλλαγή του μετεμφυλιακού καθεστώτος. Ειδικά στον συνδικαλιστικό χώρο, το αίτημα για τον εκδημοκρατισμό της ΓΣΕΕ, λ.χ., περνούσε μέσα από την ανατροπή των καθεστωτικών συσχετισμών, που στη δεδομένη συγκυρία καθιστούσαν την πραγματοποίησή του αδύνατη. (Χαρακτηριστικά, η βαθύτερη σημασία του τίτλου των «115» δεν ήταν άλλη από το αίτημα της συνταγματικής αναθεώρησης.)

Σε αυτή την κρίσιμη συγκυρία της περιόδου μετά τα Ιουλιανά, καθοριστικό ρόλο θα διαδραματίσει και πάλι η πολιτική των ηγεσιών της Ε.Κ. και της ΕΔΑ. Σε αντίθεση όμως με αυτό που είχε συμβεί το 1961, αυτή τη φορά η δυναμική του μαζικού κινήματος δε θα βρει επαρκή πολιτική στόχευση. Το καθεστωτικό ζήτημα δε θα τεθεί και αντ' αυτού θα καταβληθεί προσπάθεια ώστε το κίνημα να περιχαρρακωθεί στο αίτημα περί περιορισμού του βασιλικού θεσμού στα συνταγματικά όρια.³⁴ Το πολιτικό σκεπτικό αυτής της τακτικής, δηλαδή η αποτροπή προκλήσεων ώστε να μην προκληθεί στρατιωτικό πραξικόπημα, ήταν ευλογοφανές, έπασχε όμως από μια σημαντική εσωτερική αντίφαση: δε λάμβανε υπόψη του ότι, μετά τα Ιουλιανά και με δεδομένους τους συσχετισμούς των δυνάμεων στο εσωτερικό του κρατικού μηχανισμού, οσοδήποτε μετριοπαθείς κι αν ήταν οι εκδηλώσεις του μαζικού κινήματος θα εκλαμβάνονταν ως πρόκληση – άλλωστε μια νέα νίκη της Ε.Κ. στις κάλπες θα έθετε ξανά το καθεστωτικό ζήτημα επί τάπητος. Άρα ο μόνος τρόπος ώστε πράγματι να «αποφευχθούν οι προκλήσεις» ήταν να αρθεί η λαϊκή υποστήριξη προς την Ε.Κ. και την προοπτική εκδημοκρατισμού την οποία συμβόλιζε. Επιγραμματικά, για να πάψουν να είναι «προκλητικές» η Ε.Κ., η ΕΔΑ και το μαζικό κίνημα που τις στή-

ναν, τα προβλήματα της ανύψωσης του βιοτικού επιπέδου και της ανεργίας απασχολούσαν το 59% των εκλογέων (Αντί, τχ. 87, σ. 11, 1977, στο Βερναρδάκης-Μαυρή, *ό.π.*, σ. 135).

34. Για την πολιτική της ΕΔΑ την περίοδο αυτή, βλ. Ηλίας Ηλιού, *Η κρίση εξουσίας. Από το «θρίαμβο» της δημοκρατίας στο Ιουλιανό πραξικόπημα*, Εκδόσεις Ελευθερά Κείμενα, Αθήνα 1972, ιδιαίτερα το λόγο του σε λαϊκή συγκέντρωση στη Θεσσαλονίκη, στις 16 Φεβρουαρίου 1966 (σ. 303-317). Βλ. ακόμα Τάκης Μπενάς, *Ένα συνέδριο που δεν έγινε ποτέ. Πρόδρομα ανανεωτικά στοιχεία της προδικτατορικής αριστεράς (Με βάση τα αδημοσίευτα αρχεία της ΕΔΑ που κατασχέθηκαν από την απριλιανή δικτατορία του '67)*, Εκδόσεις Δελφίни, Αθήνα 1995.

ριζε έπρεπε να πάψουν να υπάρχουν.³⁵ Και αυτή την πολιτική αυτο-αναίρεσης ούτε η Ε.Κ. ούτε η ΕΔΑ μπορούσαν ποτέ να υλοποιήσουν.

Έτσι, χωρίς την πολιτική προοπτική ανατροπής της Μοναρχίας, το μεταϊουλιανό αυθόρμητο μαζικό κίνημα θα υποχωρήσει. Οι απεργίες βέβαια θα συνεχίζονται μέχρι και λίγο πριν από την παραμονή του πραξικοπήματος, όμως ο πολιτικός τους χαρακτήρας σταδιακά ατονεί και το κίνημα μπαίνει σε μια διαδικασία παρατεταμένης αναμονής.³⁶ Η 21η Απριλίου θα το βρει απροετοίμαστο. Οι σκέψεις και οι αναλύσεις που επακολούθησαν είναι στην πλειοψηφία τους μερικές και ελλειπτικές. Είναι βέβαιο όμως ότι τα όποια συμπεράσματα ενσωματώθηκαν στις συλλογικές αναπαραστάσεις (ένα ζήτημα που αξίζει να αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερης έρευνας), διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο τόσο αναφορικά με τις στάσεις που το εργατικό κίνημα τήρησε κατά τη διάρκεια της δικτατορίας όσο και με τις προσδοκίες που εξέθρεψε για την περίοδο μετά την πτώση της. Με την έννοια αυτή, οι επιπτώσεις των πολιτικών χειρισμών των εργατικών ηγεσιών της περιόδου 1965-1967 επιβιώνουν ως τις μέρες μας.

3. ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟ: ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΝΕΕΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

Η προσπάθεια για μια θεωρητικά ενημερωμένη μελέτη των επιπτώσεων της δικτατορίας στη μορφή του εργατικού κινήματος βρίσκεται ακόμα στην αρχή της. Τις πρώτες αποτιμήσεις που επιχειρήθηκαν, κατά τη διάρκεια της επταετίας ή αμέσως μετά,³⁷ διαδέ-

35. Ειδικά μάλιστα, αν ληφθεί υπόψη η πολωτική δυναμική του κομματικού συστήματος (βλ. Seraphim Seferiades, «Polarization and non-proportionality: the Greek party system in the postwar era», *Comparative Politics*, τόμ. 19, τχ. 1, Οκτώβριος 1986, σ. 69-93).

36. Αποτιμώντας την κοινωνική νηνεμία των μηνών που προηγήθηκαν της δικτατορίας, πολλοί αναλυτές υποστήριξαν μάλιστα πως η επιβολή της δικτατορίας είχε ελάχιστη, αν είχε καθόλου, σχέση με το διεκδικητικό κίνημα. Βλ., λ.χ., Nancy Bermeo, «Classification and consolidation: some lessons from the Greek dictatorship», *Political Science Quarterly*, τόμ. 110, τχ. 3, 1995, σ. 438-439.

37. Π.χ., George Yannopoulos, «Workers and peasants under the military dictatorship», στο Richard Clogg, George Yannopoulos (επιμ.), *Greece under military rule*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1972· Θ. Ε. Θεοδώρου, *Στοιχεία για την εργατική τάξη της Ελλάδος*, Εκδοτική Ομάδα Εργασίας, Αθήνα 1975· Μ. Λέτσα, *Εργατικό αγώνες την περίοδο της δικτατορίας*, Αδελφοί Τολιδή, Αθήνα 1975.

χτηκε μια μακρά περίοδος σιωπής που μόνον πρόσφατα φαίνεται να φτάνει στο τέλος της.

Οι νεότερες προσεγγίσεις συγκλίνουν στο συμπέρασμα πως οι οργανωτικές αδυναμίες του συνδικαλιστικού κινήματος κατά τα χρόνια του αυταρχισμού το εμπόδισαν να διαδραματίσει κάποιο ρόλο κατά την περίοδο της μετάβασης στη δημοκρατία, με αποτέλεσμα την παγίωση κρατικο-κορπορατιστικών δομών κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο.³⁸ Χωρίς να διαφωνεί με τη διαπίστωση αυτή, ο Paul Drake επισήμανε, ωστόσο, πως ένας συνδυασμός δομικών και θεσμικών παραγόντων κατά τη διάρκεια της δικτατορίας (πρόσδος εκβιομηχάνισης και χαμηλή ανεργία, σχετικά χαμηλή κατασταλακτικότητα και διατήρηση καταπιεστικών κρατικο-κορπορατιστικών δομών στον επίσημο συνδικαλισμό) είχαν ως αποτέλεσμα τη ριζοσπαστικοποίηση εργατικών στρωμάτων, παρόμοια με εκείνη που παρατηρήθηκε στην Πορτογαλία και τη Βραζιλία, και σε αντίθεση με τις Ισπανία, Ουρουγουάη, Χιλή και Αργεντινή, όπου τα εργατικά κινήματα της μεταδικτατορικής περιόδου χαρακτηρίζονταν από μετριοπάθεια. Αν και ακόμα ανεπεξέργαστη, η θέση αυτή, που διαχωρίζει την κοινωνική δυναμική του εργατικού κινήματος από τις θεσμικές του εκφάνσεις, αξίζει να τύχει μεγαλύτερης προσοχής.

Η προσπάθεια εννοιολόγησης και συγκριτικής μελέτης του ρόλου των εργατικών κινήματων, τόσο κατά τα χρόνια του αυταρχισμού όσο και κατά τις περιόδους επιστροφής στον κοινοβουλευτισμό, ξεκίνησε, πάντως, με τις μελέτες του J. Samuel Valenzuela.³⁹ Σύμφωνα με το συγγραφέα αυτό, οι διαφορετικές στάσεις εργατικών κινήματων κατά τις περιόδους επιστροφής στον κοινοβουλευ-

38. Βλ. Στέλλα Ζαμπαρούκου, «Συνδικαλιστικό κίνημα και κρατικός παρεμβατισμός στη μεταπολιτευτική Ελλάδα: μια συγκριτική προσέγγιση», στο Χρ. Αυριντζής - Ηλ. Νικολακόπουλος - Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική: όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 98-102· Nancy Bermeo (ό.π., σ. 445-447) και τη νέα συγκριτική μελέτη της Ruth Berins Collier για τις προϋποθέσεις της δημοκρατίας, που πρόκειται να κυκλοφορήσει σύντομα από το Princeton University Press. Η Collier θεωρεί την ελληνική περίπτωση ανάλογη με εκείνη του Εκουαδόρ.

39. (Με τον Jeffrey Goodwin), «Labor movements under authoritarian regimes», *Monographs on Europe* 5, σ. 1-50· «Movimientos obreros y sistemas políticos: un análisis conceptual y tipológico», *Desarrollo Económico*, τόμ. 23, τχ. 91, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1983, σ. 339-368 και «Labor movements in transitions to democracy», ό.π., σ. 445-472.

τισμό απορρέουν από: (α) την ισχύ ή αδυναμία τους και την οικονομική συγκυρία κατά τη στιγμή της μετάβασης, (β) το βαθμό ενότητας ή κερματισμού τους, (γ) τη θεσμική τους υπόσταση και την εμπέλεια των συμμαχιών που είχαν συνάψει κατά την περίοδο της δικτατορίας και (δ) τις ιδιαιτερότητες της μετάβασης, ειδικά αναφορικά με τις σχέσεις των εργατικών κινήματων με τις ελίτ που καθοδηγούν τη μετάβαση. Ο Valenzuela θεωρεί ότι στην Ελλάδα των παραμονών της μεταπολίτευσης, το εργατικό κίνημα ήταν ιδιαίτερα αδύναμο, με ισχύ ανάλογη αυτής των κινήματων στο Εκουαδόρ, στη Δομινικανή Δημοκρατία και στις Φιλιππίνες.⁴⁰

Οι όποιες, ενίοτε σοβαρές, αδυναμίες στην αξιολόγηση της ελληνικής εμπειρίας στο πλαίσιο κάποιων από τις παραπάνω προσπάθειες, δημιουργούν ασφαλώς επιφυλάξεις, όμως δεν πρέπει να παραγνωρίζεται ότι αντανακλούν κενά στην πρωτογενή μελέτη της ελληνικής περίπτωσης την οποία καλούνται να καλύψουν κυρίως οι Έλληνες ερευνητές.

40. Βλ. ακόμα, Manuel Barrera - Gonzalo Falabella (επιμ.), *Sindicatos bajo regimenes militares: Argentina, Chile, Brasil*, Centro de Estudios Sociales/United Nations Research Institute for Social Development, Santiago 1990, και Paul G. Buchanan, *State, labor, capital. Democratizing class relations in the Southern Cone*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh/Λονδίνο 1995, όπου, εστιάζοντας στη μεταδικτατορική περίοδο, τονίζεται η τεράστια σημασία δημιουργίας θεσμών εργατικής πολιτικής, μια και ο χώρος αυτός συμπτυκνώνει ταυτόχρονα «ιδεολογικές, κατασταλτικές και οικονομικές λειτουργίες» (σ. xiv). Θεωρητικά χρήσιμες είναι, τέλος, ορισμένες από τις θέσεις που διατυπώνονται στον τόμο που επιμελήθηκε ο Edward C. Epstein, *Labor autonomy and the state in Latin America*, Unwin Hyman, Βοστώνη/Λονδίνο/Σίδνεϊ/Wellington 1989.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ ΝΙΚΟΣ, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974· όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.
- ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ ΣΟΦΙΑ, *Ο μεταπολεμικός μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και το οικιστικό φαινόμενο 1950-1980*, Παπαζήσης, Αθήνα 1991.
- BARRERA MANUEL - GONZALO FALABELLA (επιμ.), *Sindicatos bajo regimenes militares: Argentina, Chile, Brasil*, Centro de Estudios Sociales/ United Nations Research Institute for Social Development, Σαντιάγκο 1990.
- BEIK WILLIAM, *Urban protest in seventeenth-century France: the culture of retribution*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.
- BERMEO NANCY, «Classification and consolidation: some lessons from the Greek dictatorship», *Political Science Quarterly*, τόμ. 110, τχ. 3, 1995, σ. 435-452.
- BERLANSTEIN LENARD D., «Introduction», στο Lenard D. Berlanstein (επιμ.), *Rethinking labor history: essays on discourse and class analysis*, University of Illinois Press, Urbana/Σικάγο, 1993.
- ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ - ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΗΣ, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα· οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Εξάντας, Αθήνα 1991.
- CALHOUN CRAIG, *The question of class struggle: social foundations of popular radicalism during the industrial revolution*, The University of Chicago Press, Σικάγο/Οξφόρδη 1982.
- COHN SAMUEL, *When strikes make sense and why. Lessons from the Third Republic French coal miners*, Plenum Press, Νέα Υόρκη/Λονδίνο 1993.
- DAHL ROBERT, *Polyarchy. Participation an opposition*, Yale University Press, New Haven/ Λονδίνο 1971.
- DRAKE PAUL W., *Labor movements and dictatorships. The Southern Cone in comparative perspective*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη/Λονδίνο 1996.
- EPSTEIN EDWARD C. (επιμ.), *Labor autonomy and the state in Latin America*, Unwin Hyman, Βοστώνη/Λονδίνο/Σίδνεϊ/Wellington 1989.
- FRANZOSI ROBERTO, *The puzzle of strikes: class and state strategies in postwar Italy*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 1995.
- GOULD ROGER, *Insurgent identities: class, community, and protest from 1848 to the Commune*, The University of Chicago Press, Σικάγο/Λονδίνο 1995.
- ΖΑΜΠΑΡΛΟΥΚΟΥ ΣΤΕΛΛΑ, «Συνδικαλιστικό κίνημα και κρατικός παρεμβατισμός στη μεταπολιτευτική Ελλάδα: μια συγκριτική προσέγγιση», στο Χρ. Λυριντζής - Ηλ. Νικολακόπουλος - Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική: όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 91-118.

- ΗΛΙΟΥ ΗΛΙΑΣ, *Η κρίση εξουσίας*, Εκδόσεις Ελεύθερα Κείμενα, Αθήνα 1972.
- HUNTINGTON SAMUEL, *Political order in changing societies*, Yale University Press, New Haven/ Λονδίνο 1968.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ Θ.Ε., *Στοιχεία για την εργατική τάξη της Ελλάδος*, Εκδοτική Ομάδα Εργασίας, Αθήνα 1975.
- INTERNATIONAL LABOUR OFFICE (ILO), *Yearbook of labour statistics*, Γενεύη 1961.
- INTERNATIONAL LABOUR OFFICE (ILO), *Yearbook of labour statistics*, Γενεύη 1971.
- ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΗΣΤΟΣ, *Μισθωτή απασχόληση και συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1989.
- ΚΙΟΥΚΙΑΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα: ενσωμάτωση και πρόσβαση στο κράτος σε συγκριτική προοπτική*, Εξάντας, Αθήνα 1994.
- ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΓΙΩΡΓΟΣ Φ., *Ελληνικά συνδικάτα: οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1984.
- ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΓΙΩΡΓΟΣ Φ., *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και ο μύθος του Σισύφου (1963-1967)*, mimeo, Αθήνα 1985.
- ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΓΙΩΡΓΟΣ Φ., *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-1948)*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1995.
- ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ Γ., «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος», στο Οδυσσεάς Δημητράκοπουλος - Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότης, Αθήνα 1980.
- ΛΕΟΝΤΙΔΟΥ ΛΙΛΑ, *Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά*, Πολιτιστικό και Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989.
- ΛΕΤΣΑ Μ., *Εργατικοί αγώνες στην περίοδο της δικτατορίας*, Αδελφοί Τολίδη, Αθήνα 1975.
- ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ - ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ, *Ιουλιανά '65, η έκρηξη των αντιθέσεων*, Κομμούνα, Αθήνα 1985.
- ΛΙΝΑΡΔΑΤΟΣ ΣΠΥΡΟΣ, *Από τον εμφύλιο στη χούντα, τόμος Ε' 1964-1967*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978.
- ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.
- LINZ JUAN - ALFRED C. STEPAN (επιμ.), *The breakdown of democratic regimes* (4 τόμοι), The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1978.
- ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗΣ ΚΩΣΤΑΣ, «Συνεργασία συνδικαλιστικών οργανώσεων», στο Ορέστης Χατζηβασιλείου, *Συνδικαλισμός και κοινωνική ατίδραση (1947-1987)*, Πρόλογος Γ. Φ. Κουκουλές, Οδυσσεάς, Αθήνα 1987.
- ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ ΝΙΚΟΣ, «Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στη Θεσσα-

- λονίκη 1941-1983», στο Γ. Αναστασιάδης - Ν. Μαραντζίδης - Χ. Κεραμοπούλου - Β. Τατάλας (επιμ.), *Το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα της Θεσσαλονίκης. Η ιστορική φυσιογνωμία του*, Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης, 1997.
- MCADAM DOUG - SIDNEY TARROW - CHARLES TILLY, «To map contentious politics», *Mobilization: An International Journal*, τόμ. 1, τχ. 1, 1996, σ. 17-34.
- MCADAM DOUG - JOHN D. MCARTHY - MAYER N. ZALD (επιμ.), *Comparative perspectives on social movements. Political opportunities, mobilizing structures and cultural framings*, Cambridge University Press, Cambridge/Νέα Υόρκη/Μελβούρνη 1996.
- MEYNAUD JEAN, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Μπάουρον, Αθήνα 1966.
- MICHELIS ROBERT, *Political parties; a sociological study of the emergence of leadership, the psychology of power and the oligarchic tendencies of organization*, Dover Publications Inc., Νέα Υόρκη 1959/1915¹.
- ΜΠΙΝΑΣ ΤΑΚΗΣ, *Ένα συνέδριο που δεν έγινε ποτέ. Πρόδρομα ανανεωτικά στοιχεία της προδικτατορικής αριστεράς (με βάση τα αδημοσίετα αρχεία της ΕΔΑ που κατασχέθηκαν από την απριλιανή δικτατορία του '67)*, Εκδόσεις Δελφίνι, Αθήνα 1995.
- ΝΕΦΕΛΟΥΔΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, «Μαρτυρία για την τραγική δεκαετία 1946-1956», στο Ορέστης Χατζηβασιλείου, *Συνδικαλισμός και κοινωνική αντίδραση (1947-1987)*, Πρόλογος Γ. Φ. Κουκουλές, Οδυσσεύς, Αθήνα 1987.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΗΛΙΑΣ, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964. Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1985.
- O'DONNELL GUILLERMO - PHILLIPE SCHMITTER - LAURENCE WHITEHEAD (επιμ.), *Transitions form authoritarian rule: southern Europe*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1986.
- PALMER BRYAN D., *Descent into discourse: the reification of language and the writing of social history*, Temple University Press, Φιλαδέλφεια 1990.
- REDDY WILLIAM, *The rise of market culture: the textile trade and French society, 1750-1900*, Cambridge University Press, Cambridge 1984.
- RUD GEORGE, *The crowd in history*, Serif, Λονδίνο 1995/1964¹.
- SABEL CHARLES F., «The Internal politics of trade unions», στο Suzanne Berger (επιμ.), *Organizing interests in western Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 1981.
- SCOTT JOAN WALLACH, *The glassworkers of Carmaux: French craftsmen and political action in a nineteenth-century city*, Harvard University Press, Cambridge, Mass./Λονδίνο 1974.
- SEFERIADES SERAPHIM, «The coercive impulse: state apparatus and labor

- repression in interwar Greece», ανακοίνωση στο Princeton University, Modern Greek Seminar, Princeton, Απρίλιος 1998.
- SFERIADES SERAPHIM, *Working-class movements (1780s-1930s): a European macro-historical analytical framework and a Greek case study*, PhD thesis, Columbia University, Νέα Υόρκη 1998.
- SFERIADES SERAPHIM, «Polarization and non-proportionality: the Greek party system in the postwar era», *Comparative Politics*, τόμ. 19, τχ. 1, Οκτώβριος 1986, σ. 69-93.
- ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ ΣΕΡΑΦΕΙΜ, «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936): μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 6, Νοέμβριος 1995.
- SONENCHER MICHAEL, *Work and wages: natural law, politics, and the eighteenth-century French trades*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.
- STEADMAN-JONES GARETH, *Languages of class: studies in English working class history*, Cambridge University Press, Cambridge 1983.
- ΣΤΕΦΑΝΑΤΟΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ, «Η άνοδος της πάλης της εργατικής τάξης στη δεκαετία 1956-66», *Ελληνική Αριστερά*, Απρίλης-Μάης 1966, σ. 72-82. Συμβούλιον του Στέμματος της 1ης και 2ας Σεπτεμβρίου 1965 (Πλήρη Πρακτικά), Αθήνα, Ιστορικά Εκδόσεις.
- TARROW SIDNEY, *Power in movement. Social movements, collective action and politics*, Cambridge University Press, Cambridge/Νέα Υόρκη/Μελβούρνη 1994.
- THOMPSON E.P., «The moral economy of the English crowd in the eighteenth century», *Past and Present*, τχ. 50, Φεβρουάριος 1971, σ. 76-136.
- TILLY CHARLES, «Future social sciences», στο Wolfgang Natter - Ted Schatzki - John Paul Jones (επιμ.), *Disciplining boundaries*, Guilford, Νέα Υόρκη, υπό έκδοση.
- TILLY CHARLES, *Roads from past to future*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., Lanham/Boulder/Νέα Υόρκη/Οξφόρδη 1997.
- TILLY CHARLES, *The contentious French: four centuries of popular struggle*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1986.
- TILLY CHARLES - LOUIS TILLY - RICHARD TILLY, *The rebellious century 1830-1930*, J.M. Dent & Sons Ltd., Λονδίνο 1975.
- VALENZUELA SAMUEL J., «Labor movements in transitions to democracy: a framework for analysis», *Comparative Politics*, τόμ. 21, τχ. 4, Ιούλιος 1989, σ. 445-472.
- VALENZUELA SAMUEL J., «Movimientos obreros y sistemas políticos: un análisis conceptual y tipológico», *Desarrollo Económico*, τόμ. 23, τχ. 91 Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1983, σ. 339-368.
- VALENZUELA SAMUEL J. - JEFFREY GOODWIN, «Labor movements under authoritarian regimes», *Monographs on Europe* 5, 1983, σ. 1-50.

- ΥΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ GEORGE, «Workers and peasants under the military dictatorship», στο Richard Clogg - George Yannopoulos (επιμ.), *Greece under military rule*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1972.
- ΦΑΚΙΟΛΑΣ ΡΟΣΕΤΟΣ Α., *Ο εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα: οικονομική ανάλυση των βασικών δραστηριοτήτων – οργανωτικά προβλήματα – θέματα συνδικαλιστικής πολιτικής*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Στρατός και πολιτική εξουσία: η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1985.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός: η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Εξάντας, Αθήνα 1988.
- ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ ΧΡΗΣΤΟΣ, *Η γηραιά σελήνη: η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988.
- ΨΑΛΛΙΔΑΣ ΓΡΗΓΟΡΗΣ, «Για τη συγκρότηση του σοσιαλιστικού κόμματος της Ελλάδος», *Ιστορικά*, τόμ. 6, τχ. 11, Δεκέμβριος, 1989, σ. 361-280.

Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΣΤΗ ΜΑΖΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ Γ' ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ. ΜΙΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ**

Το κείμενο στηρίζεται στην αξιοποίηση των συνεπειών μιας παραδοξότητας στις σχέσεις πολιτικού καθεστώτος και ιστορικού χρόνου, η οποία είναι μοιραία στις δικτατορικές μορφές διακυβέρνησης. Το παράδοξο έγκειται στο ότι οι μορφές αυτές, καταλύοντας τους αντιπροσωπευτικούς μηχανισμούς, στερούνται και της δυνατότητας να διακριβώσουν, κατά τρόπον αξιόπιστο, τις σχέσεις τους με το κοινωνικό σώμα. Ακολουθώντας, τούτο σημαίνει ότι, στη διάσταση της συγχρονίας του καθεστώτος, οι δομές του παράγουν πλήρη και πολυδιάστατα πολιτικά αποτελέσματα, υπάρχει όμως ένα μείζον γνωστικό κενό ως προς τις στάσεις των πολιτών απέναντί του. Από την άλλη, τα καθεστάτα αυτά, οσοδήποτε βραχύβια, συνιστούν τα ίδια μian ιστορική φάση στην περιοδολόγηση του εθνικού κοινωνικού σχηματισμού τους και όχι κάποια παρεκκλίνουσα εκδοχή του. Το άρθρο αποσκοπεί στο να διερευνηθεί ακριβώς αυτή η διπλή διάσταση στο καθεστώς της στρατιωτικής δικτατορίας της Ελλάδας, επιχειρώντας μία προσέγγιση στο ερώτημα «τριάντα χρόνια μετά, η δικτατορία, τι;». Στο πλαίσιο αυτό προσεγγίζονται ιδεολογικές και αξιακές διαστάσεις του φαινομένου της δικτατορίας.

Το παρόν άρθρο στηρίζεται σε μία αρχική υπόθεση που απορρέει από την αναπόφευκτη παραδοξότητα στις σχέσεις πολιτικού (δικτατορικού) καθεστώτος και ιστορικού χρόνου: μολονότι παράγει πλήρη και πολυδιάστατα πολιτικά αποτελέσματα και ενώ ο πολίτης εξακολουθεί ασφαλώς να υπάρχει στους κόλπους του, έστω υ-

* Ο Παναγιώτης Καφετζής είναι Δρ Πολιτικής Επιστήμης, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

** Το κείμενο βασίζεται σε εισήγηση του συγγραφέα στο συνέδριο «Η Δικτατορία 30 χρόνια μετά», που πραγματοποίησε η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης και το Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα στις 9-12 Δεκεμβρίου 1997.

πό αναστολή, το εν λόγω καθεστώς στερείται αυτογνωσίας, δηλαδή τρόπων να διακριβώσει εντός του χρόνου διαρκείας του, στη συγχρονία του, τις σχέσεις του με το κοινωνικό σώμα (και τούτο διότι όρος ύπαρξης του είναι η κατάλυση των διαδικασιών της μαζικής ανταγωνιστικής πολιτικής και της Πολιτικής συλλήβδην, ως μόνου αυθεντικού πεδίου έλλογης θέσμησης της (δημοκρατικής) αρχής νομιμοποίησης της εξουσίας και συμβολαιακής συγκρότησης των κοινωνιών σε πολιτικό σώμα. Αυτό συνεπάγεται ότι, στο υποκειμενικό-συγχρονικό πεδίο της δικτατορικής πολιτείας, οι στάσεις των πολιτών απέναντί της και απέναντι των αποτελεσμάτων που παράγει η εξουσία της υφίστανται μεν, αλλά σε άρρητη κατάσταση, λειτουργώντας μέσα σε ένα, προδιαγεγραμμένο από το καθεστώς, θεσμικό και γνωστικό κενό: Το πρώτο εκβάλλει στον φαύλο κύκλο της υποψίας και της καταστολής, ως στοιχείων «μαζικής πολιτικής» του καθεστώτος. Το δεύτερο, το γνωστικό κενό, μπορεί να τροφοδοτήσει ex post, μετά την κατάλυση της δικτατορίας, έρευνες και μελέτες για τις εν λόγω στάσεις των πολιτών, τα πορίσματα και οι υποθέσεις των οποίων εξαρτώνται από την ύπαρξη και το βαθμό αποκρουστικότητας έναρθρων και καταγεγραμμένων συλλογικών συμπεριφορών έναντι του καθεστώτος. Στην περίπτωση αυτή, βεβαίως, οι συμπεριφορές δε θα μπορούσαν να εκληφθούν ως μεθοδολογικά απροϊτόθετοι, ή και λογικά αυτονόητοι «δείκτες» μαζικών στάσεων όχι μόνον επειδή οι στάσεις και οι συμπεριφορές δε συνιστούν έναν αλληλοτροφοδοτούμενο και κλειστό αιτιώδη κύκλο μεγεθών, αλλά και διότι αυτή η ετεροχρονισμένη διαδικασία προσέγγισης των στάσεων εμπεριέχει και στιγμές ανακατασκευής και ανασυγκρότησης συστατικών διαστάσεων και στοιχείων τους.¹

Τα παραπάνω ισχύουν κατεξοχήν στην περίπτωση των εμπειρικών-δειγματοληπτικών πολιτικών ερευνών, που συνιστούν ένα προνομιακό εργαλείο προσέγγισης των συλλογικών στάσεων του κοινού, με κυρίαρχη τη διάσταση της συγχρονίας. Η μεθοδολογία τους, εδραζόμενη σε μία συνολικότερη θεωρητική λογική περί κοινής γνώμης, «μαζικού κοινού» κλπ., προϋποθέτει ένα θεσμικό και πολιτικό περιβάλλον που είναι εκ φύσεως ασύμβατο προς εκείνο

1. Για ένα παράδειγμα εμπειρικής κοινωνιο-ψυχολογικής προσέγγισης εστιασμένου χαρακτήρα (εξέγερση Πολυτεχνείου), βλ. Α. Μαντόγλου, *Η εξέγερση του Πολυτεχνείου. Η συγχροσιακή σχέση ατόμου και κοινωνίας*, Οδυσσέας, Αθήνα 1995.

μιας δικτατορικής δομής διακυβέρνησης, στα πλαίσια της οποίας η αποτύπωση της κοινής γνώμης συντελείται, στην καλύτερη περίπτωση, υπό τη στρεβλή μορφή χειραγωγικών-δημοψηφισματικών πρακτικών.

Από την άλλη πλευρά, η συγχρονία των δικτατορικών καθεστώτων, οσοδήποτε βραχύβια κι αν είναι αυτά, εγγράφεται και σε ένα μακρο-επίπεδο: τα καθεστώτα «έκτακτης ανάγκης» συνιστούν μία διακριτή φάση στην περιοδολόγηση των εθνικών κοινωνικών σχηματισμών και όχι κάποια ανεκδοτολογική ή παρεκκλίνουσα στιγμή τους, αφού έχουν πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές αρθρώσεις στην ιστορία των σχηματισμών αυτών και σαφείς επιρροές στη μεταδικτατορική διαμόρφωση της πολιτικής δομής τους.

Το παρόν άρθρο επιχειρεί μια προσέγγιση αυτής της ιστορικής διάστασης στην περίπτωση της ελληνικής δικτατορίας. Το υλικό εμπειρικής τεκμηρίωσης προέρχεται από δειγματοληπτικές έρευνες πολιτικής κουλτούρας της περιόδου 1985-1996,² δηλαδή της δεύτερης δεκαετίας της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας, όταν παγώνονται πλέον πολιτικές στάσεις και συμπεριφορές που συνιστούν το μαζικό κοινωνικό υπόβαθρο της πρώτης, μετά τον Εμφύλιο, ανοιχτής-ανταγωνιστικής θέσμησης της δημοκρατικής νομιμότητας. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, ερευνήθηκε και η στάση του ελληνικού κοινού έναντι της δικτατορίας, αρχής γενομένης από το 1985, όταν, στα πλαίσια μιας συγκριτικής έρευνας για την πολιτική κουλτούρα και το μέλλον της δημοκρατίας στον ευρωπαϊκό Νότο (Ελλάδα, Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία),³ η δικτατορία θεματογραφή-

2. Πρόκειται για έξι έρευνες οι οποίες διεξήχθησαν από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών σε πανελλαδικά δείγματα πληθυσμού, κατά τις παραμονές των εκλογών της 2ας Ιουνίου 1985, 18ης Ιουνίου 1989, 5ης Νοεμβρίου 1989, 8ης Απριλίου 1990 και 22ας Σεπτεμβρίου 1996. Η έκτη έρευνα πραγματοποιήθηκε εκτός προεκλογικής συγκυρίας, τον Απρίλιο-Μάιο 1988. Από τις έρευνες αυτές, η έρευνα του 1996 εντάχθηκε στο διεθνές πρόγραμμα συγκριτικής πολιτικής («Συγκριτική Μελέτη Εθνικών Εκλογών») και διεξήχθη με τη μέθοδο panel. Βλ. σχετικά, Π. Καφετζής, «Πολιτική Επικοινωνία, Πολιτική Συμμετοχή και Κρίση της Πολιτικής. Η συνεισφορά μιας εμπειρικής έρευνας δύο φάσεων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, 1997, σ. 168-178· Δ. Δώδος - Π. Καφετζής - Η. Νικολακόπουλος, «Εκλογές 1996: Διαστάσεις πολιτικής συμπεριφοράς και πολιτικής κουλτούρας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 92-93, σ. 241-166.

3. Βλ. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος- Ηλ. Νικολακόπουλος, κ.ά., «Συγκριτική έρευνα πολιτικής κουλτούρας στις χώρες της Ν. Ευρώπης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 69 (Α), 1988, σ. 5-23.

θηκε στην ερευνητική ατζέντα ως μία κρίσιμη παράμετρος των διαδικασιών νομιμοποίησης των δημοκρατικών καθεστώτων που προέκυψαν μετά από μία μακρά ή βραχύτερη εμπειρία δικτατορικής-αυταρχικής διακυβέρνησης. Η μεταβλητή των στάσεων του κοινού έναντι της δικτατορίας περιελήφθη σε όλες τις μεταγενέστερες εμπειρικές πολιτικές έρευνες με ίδια διατύπωση και τεχνική μέτρησης, κατά τρόπον ώστε να παρέχεται η δυνατότητα ανίχνευσης του βαθμού ύπαρξης μίας *τάσης* στις ερευνώμενες στάσεις. Εκτός της μεταβλητής αυτής, που θα αποτελέσει και τον πυρήνα της προσέγγισής μας, ερευνήθηκε, στις τέσσερις από τις έξι έρευνες, η στάση του κοινού απέναντι στον ηγέτη του καθεστώτος Γ. Παπαδόπουλο, με βάση μια δεκαβάθμια κλίμακα συμπάθειας για το πρόσωπό του.

Από τα παραπάνω, και σε σχέση με την αρχική μας υπόθεση, μπορεί να γίνει αντιληπτό ότι η εδώ υιοθετούμενη οπτική θεωρεί τις ποσοτικώς μετρώμενες στάσεις του κοινού έναντι της δικτατορίας ως αποκρυσταλλώσεις μιας σχέσης του δικτατορικού παρελθόντος με το παρόν της ώριμης μεταπολίτευσης, σχέσης εξεταζόμενης υπό το πρίσμα μιας «μέσου βεληνεκούς» προβληματικής, όπως είναι αυτή περί πολιτικής κουλτούρας.⁴ Στο πλαίσιο αυτό, μπορεί να εννοηθεί και μία οιοειδί διάρκεια της δικτατορίας εκφραζόμενη τόσο στη διαδικασία «μετάβασης» στη δημοκρατία όσο και στην «παγίωση» της τελευταίας,⁵ διάρκεια που υποδηλώνει ότι μία δικτατορία δεν εκλείπει αφήνοντας ένα «τέλειο κενό» πίσω της, αφού, μεταξύ άλλων, η νέα δημοκρατική νομιμότητα συναρτάται και με το «χειρισμό του αυταρχικού παρελθόντος».⁶ Έτσι, οι στάσεις του κοινού έναντι της δικτατορίας, έναντι αυτού του παρελ-

4. Για τη θέση αυτή περί πολιτικής κουλτούρας, βλ. G. Almond - S. Verba, *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton University Press, Πρίνστον 1972, σ. 32 κ.ε. Για την έννοια των «θεωριών μέσων βεληνεκούς» στην κοινωνική επιστήμη, βλ. R.K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, The Free Press, Νέα Υόρκη 1967, σ. 5 κ.ε.

5. Για τη μετάβαση στη δημοκρατία και την *εδραίωσή* της ως εννοιακά διακριτών φάσεων καθεστωτικής αλλαγής με εμπειρική εφαρμογή στην περίπτωση της Ελλάδας, βλ. P. Nikiforos Diamandouros, «Transition to and Consolidation of Democratic Politics in Greece 1974-1983: A Tentative Assessment», στο G. Pridham (επιμ.), *The New Mediterranean Democracies: Regime Transition in Spain, Greece and Portugal*, Frank Cass, Λονδίνο 1984, σ. 50-71.

6. Βλ. Giuseppe Di Palma, «Government Performance: An Issue and Three Cases in Search of Theory», στο G. Pridham, *ό.π.*, σ. 172-187.

θόντος, δεν μπορούν να αποτελούν τεκμήρια σε μία ετεροχρονισμένη και ατελέσφορη απόπειρα διαπίστωσης της μικρο-κλίμακας της πολιτικής, όπως αυτή διαμορφωνόταν κατά τη διάρκεια της δικτατορίας. Όπως θα διαπιστωθεί στη συνέχεια της ανάλυσης, οι στάσεις αυτές αρθρώνονται υπό την καθοριστική επιρροή των διαιρέσεων και θεματικών που οριοθετούν την πολιτική κουλτούρα της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας και λειτουργούν μέσα στις παγιωμένες πολιτικές δομές και πρακτικές της δεύτερης δεκαετίας της.

Αυτό εκφράζει και ο τίτλος του παρόντος άρθρου: το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στη διερεύνηση του βαθμού μεταγραφής της δικτατορίας στις πολιτικές διαιρέσεις και τους κοινωνικούς διαχωρισμούς της μεταδικτατορικής πολιτείας, επί τη βάση των οποίων οργανώθηκε η μαζική της πολιτική. Ως προς αυτή τη μεταγραφή, δε θα πρέπει να λησμονείται ότι η δικτατορία, από τη στιγμή ήδη της κατάλυσής της αλλά και στη συνέχεια, θεματογραφήθηκε από τις αντίθετες πολιτικές στρατηγικές κατά τρόπο που λειτουργούσε σε συνάφεια προς μακροχρόνιες διαιρετικές τομές, με συνέπεια, μεταξύ άλλων, ο λόγος για τη δικτατορία να αποτελέσει μηχανισμό διατύπωσης ευσύνοπτων και αδρών ταξινομικών κατηγοριών του πολιτικού φάσματος (π.χ., στην τρέχουσα ρητορική της πρώτης, κυρίως, μεταδικτατορικής δεκαετίας, ένα από τα συνήθη ζεύγματα ήταν η τοποθέτηση της «Δεξιάς» ή/και η ταύτισή της με τη «χούντα», vs. η ευθεία ή υπαινισσόμενη σύνδεση της αντιδικτατορικής θέσης με τον «αντιδεξιό» χώρο). Στο φαινόμενο συντείνει η λειτουργική αλληλεξάρτηση της μετάβασης και της εδραίωσης της δημοκρατίας - της οργάνωσης της τελευταίας μέσα και από την αντιμετώπιση των ιδεολογικών και θεσμικών παραγώγων της δικτατορικής εξουσίας.

Αυτή η αλληλεξάρτηση όμως έχει βάθος χρόνου: δεδομένου ότι η δικτατορία αποτέλεσε συμπύκνωση κυρίαρχων στοιχείων του μετεμφυλιακού μοντέλου πολιτικής και εξουσίας και κορυφαία στιγμή της κρίσης του, η μεταδικτατορική νομιμότητα δεν μπορούσε παρά να οικοδομηθεί μέσα από αντιθέσεις και συγκρούσεις ως προς τις ισορροπίες και το βαθμό συνέχειας μεταξύ του προδικτατορικού πολιτικού συστήματος και της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας. Εξάλλου, σε έναν δομικά αμετάβλητο κοινωνικό σχηματισμό, ο ιστορικός χρόνος των πολιτικών και πολιτειακών του μορφών δεν μπορεί να περιοδολογείται με τομές τέτοιες οι οποίες θα αντιστοιχούσαν σε βαθιά ρήγματα και ασυνέχειες των ιδεογραφικών

και θεσμικών σχημάτων της πολιτικής κοινωνίας, που συγκροτούν και τα έξι μέρη των μακροσκοπικών διαιρετικών τομών της.

Σε όλες τις έρευνες του ΕΚΚΕ, η ρηματική διατύπωση του ερωτήματος για τη δικτατορία αφορούσε στις *συνέπειες* που είχε το καθεστώς για τη χώρα και τριχοτομήθηκε σε μία αρνητική-απορριπτική στάση («η δικτατορία έκανε μόνο κακό στην Ελλάδα»), μία «ενδιάμεση»-αμφίσημη στάση («η δικτατορία έκανε και καλό και κακό») και μία θετική στάση («η δικτατορία έκανε, βασικά, καλό»). Οι κατανομές του κοινού στις τρεις αυτές στάσεις παρουσιάζονται στον Πίνακα 1. Με συγκρίσιμα και χαμηλά ποσοστά μη απαντήσεων, οι δύο βασικές ομάδες συγκροτούνται σταθερά γύρω από την απορριπτική και την αμφίσημη στάση (ποσοστά άνω του 75%, αθροιστικά), με σαφή υποχώρηση της πρώτης και άνοδο της δεύτερης, όσο και της θετικής στάσης έναντι της δικτατορίας, που είναι ιδιαίτερα έντονη στα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας.

Η μορφή αυτής της κατανομής αποτελεί μία πρώτη ένδειξη ότι το θέμα-δικτατορία διχάζει το κοινό, διατηρώντας ένα επίκαιρο νόημα. Αυτό καθίσταται περισσότερο πρόδηλο αν ληφθεί υπόψη ότι, ακριβώς, οι συνέπειες που η δικτατορία είχε για τη χώρα (: το αναφορικό της ερώτησης των ερευνών) αφηγούνται ως «ολέθριες», «τραγικές» κτλ. από την πολιτική ρητορική της μεταπολίτευσης – και μάλιστα στη δεύτερη δεκαετία της παγίωσής της όπου οι λογαριασμοί με το παρελθόν έχουν τακτοποιηθεί.

Την ίδια στιγμή, σε ένα κανονιστικής τάξεως επίπεδο, η πολύ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Από όσα ξέρετε ή θυμόσαστε από τη δικτατορία, νομίζετε ότι:
(% του δείγματος)*

	1985	1988	1989A ¹	1989B ²	1990	1996
«Έκανε & καλό & κακό στην Ελλάδα»	33,5	30,9	38,1	35,2	37,2	38,2
«Έκανε μόνο κακό στην Ελλάδα»	54,8	49,7	45,0	42,6	39,2	44,4
«Έκανε, βασικά, καλό στην Ελλάδα»	7,6	9,6	10,7	15,6	18,0	9,9
ΔΓ/ΔΑ	4,2	9,8	6,2	6,7	5,6	7,4
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

1. Μάιος-Ιούνιος 1989

2. Οκτώβριος 1989

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Με ποια από τις παρακάτω γνώμες συμφωνείτε περισσότερο;
(% του δείγματος)

	1985	1993 ¹	1996
«Η δημοκρατία είναι προτιμότερη από οποιαδήποτε άλλη μορφή διακυβέρνησης»	84,6	86,5	84,5
«Σε ορισμένες περιστάσεις μια δικτατορία μπορεί να είναι προτιμότερη από τη δημοκρατία»	6,7	6,9	10,4
«Για ανθρώπους σαν κι εμάς δεν έχει καμία σημασία αν έχουμε δημοκρατία ή δικτατορία»	7,0	4,8	3,3
ΔΓ/ΔΑ	1,8	1,8	1,7
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0

1. Πανελλαδική έρευνα του Ιδρύματος Μελετών Λαμπράκη με χρηματοδότηση από την Ευρωπαϊκή Ένωση και αντικείμενο τις γλωσσικές μειονότητες στην Ελλάδα.

μεγάλη πλειονότητα του κοινού εμφανίζεται σταθερά προσηλωμένη στο δημοκρατικό credo (ποσοστά της τάξεως του 85%, βλ. Πίνακα 2). Οι αποκλίσεις μεταξύ των στάσεων έναντι της δικτατορίας και των στάσεων στο διάζευγμα δημοκρατία-δικτατορία, οφείλονται στη διαφορετική φύση του αντικειμένου των στάσεων αυτών –που συνεπάγεται και διαφορές στις υποκείμενες διαστάσεις τους και στο επίπεδο μέτρησής τους– ενδεχομένως δε παραπέμπουν και σε ένα γενικότερο ζήτημα της πολιτικής ανάλυσης, σχετικά με το βαθμό συνοχής των στάσεων του «μαζικού κοινού» (σε αντιδιαστολή, συχνά, προς τον αντίστοιχο βαθμό των «ελίτ»), σχετικά με το βάθος και τη φύση της συναίνεσης για το δημοκρατικό πολίτευμα, κτλ.⁷ Από την άποψη της εμπειρικής ανάλυσης, πάντως, η απόκλιση στα πρότυπα κατανομής των στάσεων μεταξύ των δύο μεταβλητών παραπέμπει σε μία οριζόντια διάρθρωση του

7. Το ζήτημα έχει τεθεί στο πλαίσιο της εμπειρικής πολιτικής ανάλυσης και συναρτάται με ευρύτερους θεωρητικούς προσανατολισμούς ρευμάτων και σχολών της τελευταίας: από την εκτεταμένη βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά Ph. Converse, «The Nature of Belief Systems in Mass Publics», στο D. Apter (επιμ.), *Ideology and Discontent, The Free Press of Glencoe*, Λονδίνο 1965, σ. 206-261· επίσης, H. MacClosky, «Consensus and Ideology in American Politics», *The American Political Science Review*, τόμ. 58 (1964), τχ. 2, σ. 361-382.

δημοκρατικού credo –κατά τρόπο που να φαίνεται ότι αποτελεί έναν κοινό τύπο– και μία συνάρτηση, αντιθέτως, της αποδοχής ή της απόρριψης της δικτατορίας με διαφορές και διαιρέσεις στους κόλπους του πληθυσμού.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Συμπάθεια για τον Γ. Παπαδόπουλο
(10βάθμια κλίμακα. 1: «καμία συμπάθεια», 10: «μεγάλη συμπάθεια»)

Βαθμοί συμπάθειας	1985 %	1989A %	1989B %	1990 %	1993 ¹ %
(-) 1-4	70,1	57,2	55,0	56,9	62,8
5-6	5,6	13,7	13,7	13,8	10,3
(+) 7-10	16,5	17,4	22,0	19,9	20,6
ΔΓ/ΔΑ	7,8%	11,8%	9,4%	9,5%	6,3
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
(Σύνολο δείγματος: μέση τιμή συμπάθειας)	(2,81)	(3,44)	(3,83)	(3,68)	(3,43)

1. Έρευνα Ι.Μ.Α.

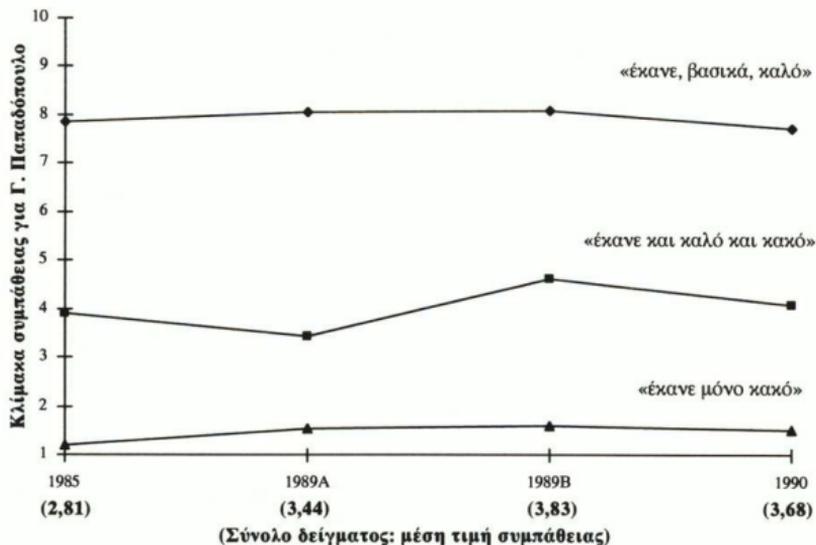
Σε σχέση με τις στάσεις έναντι της δικτατορίας,⁸ η εξέλιξη του δείκτη συμπάθειας του κοινού για τον Γ. Παπαδόπουλο εμφανίζει μιαν ομότακτη τάση. Όπως φαίνεται από τα στοιχεία του Πίνακα 3, οι αρνητικοί βαθμοί (1-4) μειώνονται, κυρίως λόγω της αύξησης των «μέσων» βαθμών (5-6) και, λιγότερο, της αύξησης της συμπάθειας ή/και ταύτισης με τον δικτάτορα (βαθμοί 7-10) - στάση η οποία καταγράφει αξιοσημείωτα ποσοστά. Αντίστοιχα εξελίσσεται η συνολική μέση τιμή συμπάθειας, αυξανόμενη από 2,8 σε 3,4, με μεγαλύτερη ένταση τον Οκτώβριο 1989 και τον Μάρτιο 1990, όταν και οι θετικές στάσεις προς τη δικτατορία σημειώνουν σημαντική άνοδο.

Η συσχέτιση των δύο μεταβλητών στο Διάγραμμα 1 είναι σαφής

8. Ας σημειωθεί εδώ ότι, το 1985, το ελληνικό κοινό παρουσιάζει σαφή διαφοροποίηση από το κοινό των τριών άλλων νοτιο-ευρωπαϊκών χωρών: η αντιδικτατορική στάση καταγράφει ποσοστά 36,9% στην Ιταλία, 28,4% στην Ισπανία και 30% στην Πορτογαλία, η αμφίσημη στάση 43,1%, 43,7% και 41,8% (αντιστοίχως για τις τρεις χώρες) και οι μη-απαντήσεις 13,6%, 11,2% και 15,3%. Στις δύο χώρες της Ιβηρικής, η θετική στάση απέναντι στα καθεστώτα του Φράνκο και του Σαλαζάρ σαφώς δεν είναι αμελητέα (16,7% και 13%, αντιστοίχως)· βλ. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 75(A), 1990, Πιν. Δ5, σ. 132.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Στάσεις απέναντι στη δικτατορία
και συμπάθεια για τον Γ. Παπαδόπουλο
(μέσες τιμές συμπάθειας)*



* 1: καμία συμπάθεια, 10: μεγάλη συμπάθεια

και σταθερή: πολλά χρόνια μετά την πτώση του, στην ώριμη φάση της μεταδικτατορικής πολιτείας, ο ηγέτης της δικτατορίας εμφανίζεται ως μια ιδιαίτερη εκδοχή πολιτικού, ο οποίος αρθρώνει στάσεις απόρριψης, σχετικής ανοχής ή προσήλωσης στο καθεστώς του και στο πρόσωπό του, ως εάν να ήταν παρών. Η μεγάλη απόκλιση στις μέσες τιμές συμπάθειας μεταξύ φιλοδικτατορικών και αντιδικτατορικών στάσεων, ορίζει ένα πεδίο έντονης πόλωσης μεταξύ των δύο ομάδων· παράλληλα, η σημαντική στις τάξεις του κοινού αμφίσημη στάση έναντι της δικτατορίας συνοδεύεται από ένα δείκτη συμπάθειας για τον δικτάτορα σταθερά ανώτερο του αντίστοιχου του συνόλου του πληθυσμού, με περισσότερο διεσπαρμένη και κεντρομόλο κατανομή στον 10βάθμιο άξονα συμπάθειας, συναφής προς τη «μεσότητα» της αμφίσημης στάσης.

Κατά την εξεταζόμενη περίοδο, οι στάσεις έναντι της δικτατορίας εμφανίζουν διαφοροποιήσεις συναρτώμενες με το επίπεδο τυπικής εκπαίδευσης και την ηλικία. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 4, στα μέσα της δεκαετίας του '80, μία μονοτονικής τάξεως συνάρτηση των στάσεων αυτών με την ιεραρχία των εκπαιδευτικών βαθμίδων διαμόρφωσε μια πρώτη τομή, με τον πληθυσμό της κατώτερης εκπαίδευσης να τείνει προς την εφεκτική ή θετική στάση απέναντι στη δικτατορία και τα περισσότερα μορφωμένα στρώματα να τοποθετούνται, στη μεγάλη τους πλειονότητα, στην αντιδικτατορική στάση. Ιδιαίτερα στην ομάδα «αναλφάβητοι-μερικές τάξεις Δημοτικού», η αμφίσημη στάση, την περίοδο εκείνη, αθροίζει το μεγαλύτερο ποσοστό (45,3%), ενώ διπλάσιο σχεδόν σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού είναι το ποσοστό της φιλοδικτατορικής στάσης (14,8% έναντι 7,9%). Η μετέπειτα άμβλυνση της διαφοροποιητικής επιρροής της εκπαίδευσης οφείλεται κυρίως στην αποσυρμένη της από την *αμφίσημη στάση* προς τη δικτατορία, ενώ η συνάρτηση διατηρείται στη φιλοδικτατορική στάση: σταδιακά από το 1989, οι πιο μορφωμένες ομάδες προσχωρούν μαζικότερα στην αμφίσημη στάση (από 30,8% το 1985 σε 44% το 1996 και από 21,2% σε 39,6%, οι απόφοιτοι δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, αντιστοίχως, υιοθετούν μία ελαστικότερη στάση έναντι της δικτατορίας). Η μεταβολή μπορεί να παραπέμψει στις προεκτάσεις που έχει η, από τα τέλη της δεκαετίας του '80 και μετά, απαξίωση του πολιτικού για τις αξιακές διαστάσεις των στάσεων έναντι του δημοσίου χώρου, όπως αυτές διαμορφώνονται μέσα από

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

*Στάσεις απέναντι στη δικτατορία και επίπεδο εκπαίδευσης
(«Η δικτατορία έκανε και καλό και κακό» + «Η δικτατορία έκανε,
βασικά, καλό») (% των απαντώντων)¹*

	1985	1989A	1996
A' βάθμια εκπαίδευση	51,2	61,5	54,2
B' βάθμια εκπαίδευση	34,2	44,0	52,6
Γ' βάθμια εκπαίδευση	24,6	38,5	46,5
(Σύνολο δείγματος)	(42,8)	(52,0)	(52,0)

1. Ποσοστό ατόμων, στο σύνολο των απαντώντων από την καθεμία εκπαιδευτική βαθμίδα, που υιοθετούν (αθροιστικά) τις δύο απόψεις για τη δικτατορία.

την εκπαίδευση, δηλαδή στο πεδίο του «πολιτισμικού κεφαλαίου».

Το ίδιο και η ηλικία, παύει σταδιακά να λειτουργεί ως πολιτισμικό-γενεακό στοιχείο συνολικής διαφοροποίησης των στάσεων έναντι της δικτατορίας (Πίνακας 5). Η τομή που υπάρχει το 1985, ανάμεσα στην υποαντιπροσώπηση της αντιδικτατορικής στάσης στους κόλπους της προπολεμικής και της εμφυλιακής γενιάς (45 ετών και άνω) και στην υπεραντιπροσώπηση αυτής της στάσης στη «γενιά της δικτατορίας» και της μεταπολίτευσης, σταδιακά αμβλύνεται. Αυτό οφείλεται κυρίως στην αύξηση των ποσοστών αμφίσημης στάσης στις νεότερες ηλικίες, που είναι εντυπωσιακή στη νεότερη γενιά (18-29 ετών), όπου από 30% το 1985 η στάση αυτή ανέρχεται στο 39% το 1989 και στο 48% το 1996. Η εξέλιξη αυτή θα μπορούσε να συσχετίζεται με τη συνολικότερη υποβάθμιση της αξίας της πολιτικής στον κόσμο των νέων. Πάντως, οι γενιές συνεχίζουν να διαφοροποιούνται στη φιλοδικτατορική στάση, αφού το ποσοστό της στις μεγαλύτερες ηλικίες (45-59 και άνω των 60 ετών) βρίσκεται σταθερά υψηλότερα (κατά τρεις έως πέντε μονάδες) του αντίστοιχου του συνόλου του πληθυσμού, ενώ ουδέποτε αποτέλεσε πλειοψηφούσα στάση η απόρριψη της δικτατορίας στις ηλικίες των 45-59 ετών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

*Στάσεις απέναντι στη δικτατορία και ηλικία
(«Η δικτατορία έκανε και καλό και κακό» + «Η δικτατορία έκανε, βασικά, καλό») (% των απαντώντων)¹*

Ηλικίες	1985	1989A	1996
18-29 ετών	31,9	43,5	53,9
30-44 ετών	39,9	46,6	50,0
45-59 ετών	51,2	59,8	56,9
60 ετών και άνω	47,6	56,4	48,4
(Σύνολο δείγματος)	(42,8)	(52,0)	(52,0)

1. Όπως στον προηγούμενο Πίνακα, με βάση τις ομάδες ηλικιών.

Παρά την άμβλυνση της διαφοροποιητικής επιρροής της εκπαίδευσης και της ηλικίας, η αγροτική ενδοχώρα (οικισμοί με πληθυσμό κάτω των 2.000 κατοίκων), που συνδυάζει ένα χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο με μια περισσότερη γερασμένη πυραμίδα ηλι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Στάσεις απέναντι στη δικτατορία/αγροτικός χώρος
(% των απαντώντων)

	1985	1989A	1996A
A «Η δικτατορία έκανε και καλό και κακό» (Σύνολο δείγματος)	43,5 (34,9)	45,6 (40,6)	45,2 (41,3)
B «Η δικτατορία έκανε, βασικά, καλό» (Σύνολο δείγματος)	13,5 (7,9)	17,8 (11,4)	15,2 (10,7)

κιών, δείχνει σταθερά μιαν απόκλιση προς την αμφίσημη και τη φιλοδικτατορική στάση (Πίνακας 6). Η ήδη βαρύνουσα, λόγω του πληθυσμιακού του μεγέθους, συνεισφορά του αγροτικού χώρου στο συνολικό ποσοστό των δύο αυτών στάσεων καθίσταται έτσι σημαντικότερη λόγω της υπεραντιπροσώπευσής τους – κυρίως δε της φιλοδικτατορικής στάσης. Το φαινόμενο έχει σχέση με μία παραδοσιακότερη και πολιτισμικά συντηρητικότερη ταυτότητα του κόσμου της αγροτικής κοινότητας, αλλά και με περισσότερο ειδικούς-συγκυριακούς παράγοντες, όπως η πολιτική της δικτατορίας απέναντι στους αγρότες.

Ενδείξεις για την ύπαρξη μιας περιεκτικότερης και μακροσκοπικής πολιτισμικής διάστασης, υποκειμένης των στάσεων έναντι της δικτατορίας, παρέχονται από τα δεδομένα του Πίνακα 7 και του Διαγράμματος 2. Για τους φιλοδικτατορικούς, ο τακτικός εκκλησιασμός φαίνεται πως αποτελεί σταθερά ένα οργανικό στοι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Στάσεις απέναντι στη δικτατορία και θρησκευτική πρακτική
(τακτικός εκκλησιασμός: 2-3 φορές τον μήνα και συχνότερα)¹

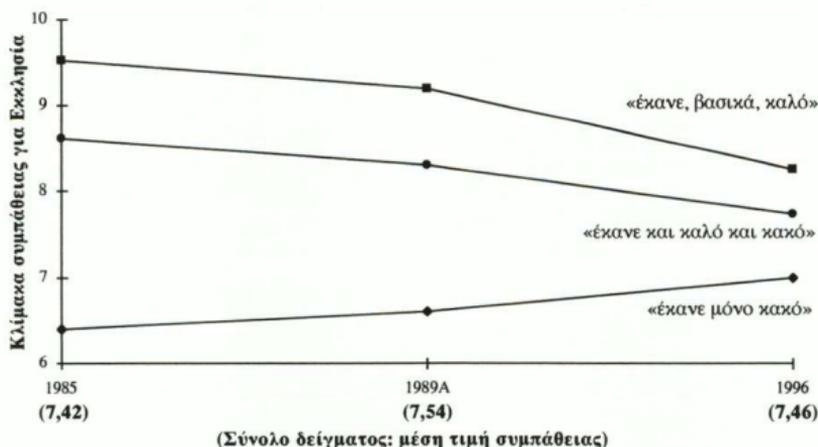
	1985	1989A	1996
«Η δικτατορία έκανε και καλό και κακό»	44,3	39,0	36,7
«Η δικτατορία έκανε μόνο κακό»	26,0	25,9	30,5
«Η δικτατορία έκανε, βασικά, καλό»	45,4	48,6	51,2
(Σύνολο δείγματος: τακτικός εκκλησιασμός)	(33,9)	(33,7)	(35,4)

1. Ποσοστά τακτικού εκκλησιασμού στο σύνολο της κάθε μίας από τις τρεις στάσεις έναντι της δικτατορίας.

χείο των κοινωνικών πρακτικών, σχέσεων και αναφορών που συγκροτούν τον πολιτισμικό τους ιστό, αντίθετα με μια σχετική αμέλεια περί τα θρησκευτικά καθήκοντα στις τάξεις των «κοσμικότερων» αντιδικτατορικών. Η μείωση συχνότητας εκκλησιασμού των ομάδων με αμφίσημη στάση προς τη δικτατορία αντιστοιχεί ίσως στη σταδιακή προσχώρηση στη στάση αυτή μεγαλύτερων και περισσότερων εκκοσμικευμένων τμημάτων του πληθυσμού. Παράλληλα (βλ. Διάγραμμα 2), είναι σαφής και έντονη, την προηγούμενη δεκαετία, η απόκλιση του κληρικαλισμού των φιλοδικτατορικών (με σχέση συνταύτισης προς την Εκκλησία) από τη θετική προς την Εκκλησία αλλά όχι κληρικαλιστική στάση των αντιδικτατορικών, ενώ σαφώς μεγαλύτερη είναι η συμπάθεια για την Εκκλησία των ομάδων με αμφίσημη στάση από αυτήν του συνόλου του πληθυσμού.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

*Στάσεις απέναντι στη δικτατορία και συμπάθεια για την Εκκλησία (μέσες τιμές συμπάθειας)**

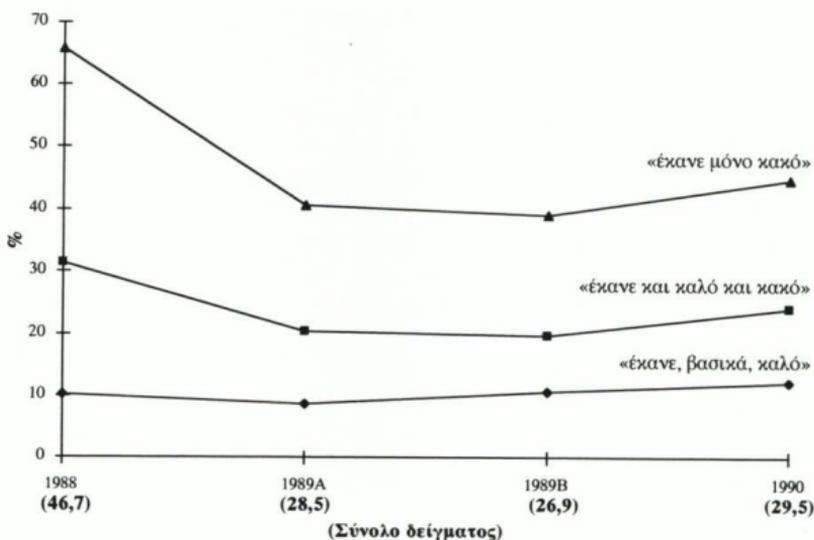


* 1: καμία συμπάθεια, 10: μεγάλη συμπάθεια

Η καταγραφόμενη, το 1996, μείωση της συμπάθειας για την Εκκλησία στους φιλοδικτατορικούς και τους επαμφοτερίζοντες προς τη δικτατορία, ίσως να οφείλεται στο ότι η εικόνα της Εκκλησίας

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Στάσεις απέναντι στη δικτατορία και πολιτισμικός φιλελευθερισμός



* Ποσοστά στο σύνολο κάθε ομάδας στάσεων έναντι της δικτατορίας, που αποδέχονται (αθροιστικά) την κατάργηση της θανατικής ποινής, τη νομιμοποίηση των αμβλώσεων και την καθιέρωση του πολιτικού γάμου (1989A και 1989B): τη νομιμοποίηση των αμβλώσεων, την κατάργηση της προίκας και την καθιέρωση του πολιτικού γάμου (1988): την κατάργηση της θανατικής ποινής, την καθιέρωση του πολιτικού γάμου και την ισότιμη αντιμετώπιση των ομοφυλοφίλων (1990).

έχει υποστεί κάποια πλήγματα και την καθιστούν τμήμα της γενικότερης αξιακής και κανονιστικής κρίσης, δηλ. πιο δυσάρεστη στους φορείς μιας κουλτούρας όπου συνδυάζονται η παράδοση, η κατάφαση ή η ανοχή στην αυταρχικότητα, και η μεταφυσική, ιεραρχική και περίκλειστη ετερονομία στις παραστάσεις περί του «κόσμου τούτου».

Μία άλλη πολιτισμική διάσταση στις στάσεις έναντι της δικτατορίας αποτυπώνεται στο Διάγραμμα 3. Ο δείκτης πολιτισμικού φιλελευθερισμού⁹ ορίζει σταθερές και σημαντικές αποστάσεις με-

9. Με τον όρο εννοείται: «...ένα σύστημα αντι-αυταρχικών αξιών, με έμφαση στην αυτονομία και την ανάπτυξη του ατόμου, που αναγνωρίζει στον καθένα το δικαίωμα να επιλέγει ελεύθερα τον τρόπο ζωής του και βασίζεται στην αρχή ότι

ταξύ των τριών ομάδων στάσεων έναντι της δικτατορίας, παρά τις διαφοροποιήσεις των συστατικών μεταβλητών του από έρευνα σε έρευνα. Η φιλοδικτατορική ομάδα εμφανίζει μια σαφή παραδοσιακή/ριγχοριστική στάση, σε αντίθεση με τη σταθερά υψηλότερη του γενικού πληθυσμού τάση των αντιδικτατορικών προς μία φιλελεύθερη και ανεκτική τοποθέτηση, η οποία με τη σειρά της διαφέρει από το συντηρητισμό των ομάδων με «ενδιάμεση» στάση έναντι της δικτατορίας.

Φαίνεται έτσι ότι οι στάσεις απέναντι στη δικτατορία λειτουργούν μέσα σε ένα οργανικότερο σύνδρομο, κανοναρχούμενο από αξίες, ιδέες και σύμβολα που έχουν αντοχή στο χρόνο και συνιστούν ένα συνολικότερο πλαίσιο για τη συγκρότηση της ταυτότητας των ατόμων.

Στο πολιτικό πεδίο, η στάση του κοινού απέναντι στο δικτατορικό καθεστώς συναρτάται με τομές και πολώσεις που ορίζουν τη δομή και τους χώρους πολιτικού ανταγωνισμού κατά τη μεταπολίτευση, συνδεδεμένες με διαιρέσεις που ανάγονται στη μετεμφυλιακή συνθήκη του πολιτικού πεδίου. Αποτελώντας επιτομή αυτής της συνθήκης, του «αποκλειστικού κράτους»,¹⁰ του «ημικοινοβουλευτικού καθεστώτος» και της «καθοδηγούμενης δημοκρατίας»,¹¹ η δικτατορία παρόξυνε έως ευτελισμού τη διάκριση ανάμεσα στη νόμιμη χώρα των «εθνοκφρόνων» και στην πραγματική χώρα των αποκλεισμένων «αντεθνικών», συνοψίζοντάς την σε μία θεματική λαϊκιστικού-αυταρχικού αντικομμουνισμού. Αυτή αποτέλεσε και το ένα σκέλος του διαζεύγματος αυταρχισμός/συνταγματικότητα, που παρήγαγε μια μακροχρόνια σύγκρουση στις τάξεις της ελληνικής Δε-

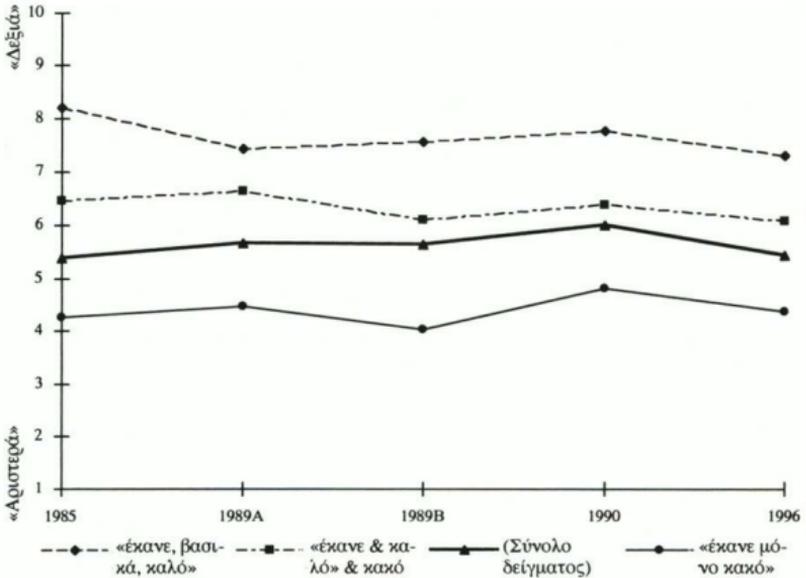
κάθε άνθρωπος έχει έμφυτα ίση αξία, ανεξαρτήτως της φυλής του, της θρησκείας του, του φύλου του ή της κοινωνικής του κατάστασης»· βλ. G. Grunberg - E. Schweitsguth, «Liberalisme Culturelle et Liberalisme Economique», στο D. Boy - N. Mayer, *L'Electeur Français en Questions*, P.F.N.S.P. Παρίσι, 1990, σ. 45-69. Από τα θέματα του δείκτη πολιτισμικού φιλελευθερισμού στις έρευνες του ΕΚΚΕ, δύο (η θανατική ποινή και η αντιμετώπιση των ομοφυλοφίλων) έχουν περιληφθεί και στη σχετική κλίμακα της γαλλικής έρευνας.

10. Βλ. Π. Νικηφόρος Διαμαντούρος, «1974. Η μετάβαση από το αυταρχικό στο δημοκρατικό καθεστώς στην Ελλάδα: Προέλευση και ερμηνεία μέσα από μια νοτιοευρωπαϊκή προοπτική», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 49, 1983, σ. 52-87.

11. Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική Κοινωνία: Οψεις Υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 1978, σ. 269 κ.ε.· του ίδιου, *Κοινοβουλευτισμός και Εκβιομηχάνιση στην Ημι-Περίφρεια: Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σ. 235 κ.ε.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

Στάσεις απέναντι στη δικτατορία και αυτοτοποθέτηση
στον 10βάθμιο άξονα «Αριστερά»-«Δεξιά»
(μέσες τιμές αυτοτοποθέτησης)



ξιάς γύρω από τους όρους νομιμότητας της μετεμφυλιακής εξουσίας.¹² Στον απόηχο αυτής της θεματικής αρθρώθηκαν οι στρατηγικές του πολιτικού ανταγωνισμού στη μεταπολίτευση, μετατοπίζοντας εκσυγχρονιστικά το διχασμό γύρω από την «εθνικοφροσύνη» σε μαζική διαίρεση «Δεξιάς-Αντιδεξιάς», που προσέλαβε μανιχαϊκές διαστάσεις και επέφερε οριακή πόλωση κατά την προηγούμενη δεκαετία.¹³

Στο πλαίσιο αυτό, το θέμα δικτατορία μεταβάλλεται σε διακύβευμα Αριστεράς-Δεξιάς, λειτουργώντας αθροιστικά προς άλλες ιστορικές-ιδεογραφικές πηγές αυτής της διαίρεσης. Στο Διάγραμμα

12. Βλ. Π. Ν. Διαμαντούρος, ό.π., σ. 73.

13. Για τη διαίρεση «δεξιάς»-«αντιδεξιάς», ήδη από τη δεκαετία του '60, βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων», στο Χρ. Λυριντζής - Ηλ. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 203 κ.ε.

4 διακρίνονται σταθερά και εναργέστατα τρεις χώροι, επάλληλοι προς την τριχοτόμηση του άξονα: αριστερότερη η αντιδικτατορική στάση, προς τα δεξιά του φάσματος η φιλοδικτατορική στάση, και περισσότερο κεντρομόλος η «μέση» στάση απέναντι στη δικτατορία, αλλά με απόκλιση προς δεξιότερες μέσες τιμές αυτοτοποθέτησης σε σχέση με αυτές του συνόλου του πληθυσμού.

Η διάταξη αυτή αποτυπώνεται και στα στοιχεία των Πινάκων 8Α-8Β. Το ζήτημα της δικτατορίας πιστοποιεί την ιστορική διάσταση των διαιρέσεων όσο και του ίδιου του άξονα, και εμφανίζεται να πολώνει τις ομάδες του στη φιλοδικτατορική στάση και να τις διαιρεί ήδη από την «ενδιάμεση»-αμφίσημη στάση απέναντί της.

Ως προς αυτή τη στάση, τα στοιχεία του Πίνακα 8Α δείχνουν μία προϊούσα αύξηση της διασποράς της στις επιμέρους ομάδες του άξονα Α-Δ, με προσχώρηση σε αυτήν μεγαλύτερων τμημάτων κυρίως της κεντροαριστεράς (η οποία ωστόσο παραμένει στη μεγάλη της πλειονότητα στον αντιδικτατορικό πόλο) και του «μεσαί-

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Αυτοτοποθέτηση στον 10βάθμιο άξονα «Αριστερά»-«Δεξιά» και στάσεις έναντι της δικτατορίας

A. («Η Δικτατορία έκανε και καλό και κακό στην Ελλάδα», % των απαντώντων)

Θέσεις άξονα «Α-Δ»	1985	1989Α	1989Β	1990	1996
(Α) 1-2	12,3	13,3	11,1	13,0	15,1
3-4	19,9	18,9	25,7	20,8	27,7
5-6	38,6	41,0	41,4	44,9	45,5
7-8	53,3	60,2	46,0	52,5	58,5
(Β) 9-10	52,8	60,6	38,5	34,9	53,5
(Σύνολο δείγματος)	(34,9)	(40,6)	(37,7)	(37,2)	(41,3)

B. («Η δικτατορία έκανε, βασικά, καλό στην Ελλάδα», % των απαντώντων)

Θέσεις άξονα «Α-Δ»	1985	1989Α	1989Β	1990	1996
(Α) 1-2	1,0	5,7	5,5	5,8	4,7
3-4	1,6	2,1	3,7	3,6	1,3
5-6	3,6	6,6	12,0	12,0	8,5
7-8	12,4	14,7	28,3	22,2	17,7
(Β) 9-10	26,6	27,1	49,0	51,2	32,3
(Σύνολο δείγματος)	(7,9)	(11,4)	(16,7)	(19,1)	(10,7)

ου χώρου» (θέσεις 5-6), κατά τρόπο που η αμφισημία έναντι της δικτατορίας να χάνει κάποια συντηρητικότερη στιλπνότητα που, στο πλαίσιο της γενικότερης πόλωσης, είχε την προηγούμενη δεκαετία. Ο κεντροαριστερός πόλος (θέσεις 3-4) μεταγράφει ίσως, έτσι, τη γενικότερη πολιτική κρίση και την ευαίσθητη θέση του σε αυτήν, σε μία άμβλυση των αξιακών και κανονιστικών του διαστάσεων. Παράλληλα, η κατανομή των ομάδων του άξονα Α-Δ στην αμφισημική στάση προς τη δικτατορία εξηγεί και τη σημαντική της αντιπροσώπευση στο σύνολο του πληθυσμού: τα μαζικά στηρίγματα της στάσης αυτής (ποσοστά από 81% έως 89%) προέρχονται από τις «μεσαίες» και επέκεινα θέσεις του άξονα (5-6 έως 9-10), στις οποίες συγκεντρώνεται σταθερά η πλειονότητα του κοινού (με ελάχιστη αναλογία 2:3 και μέγιστη 3:4).

Στον κεντροδεξιό και δεξιό χώρο της κλίμακας (θέσεις 7-8 και 9-10), η αντιδικτατορική στάση είναι σταθερά μειοψηφική, με τις δύο άλλες στάσεις να αθροίζουν ποσοστά 66% έως 76% (θέσεις 7-8) και 79% έως 86% (θέσεις 9-10). Ο συσχετισμός μεταξύ των δύο στάσεων στις δύο αυτές ομάδες του άξονα είναι ασφαλώς διαφορετικός: ο δεξιός χώρος έχει σοβαρά ποσοστά στη φιλοδικτατορική στάση, τα οποία φτάνουν και υπερβαίνουν την απόλυτη πλειονότητά του τις παραμονές των εκλογών του Νοεμβρίου 1989 και του Μαρτίου 1990 – περίοδο κατά την οποία καταγράφονται αυξημένα και αξιοσημείωτα ποσοστά φιλοδικτατορικών και στις κεντροδεξιές θέσεις του άξονα Α-Δ, οι οποίες, επιπρόσθετα, αυξάνουν την αντιπροσώπευσή τους στο σύνολο του πληθυσμού (από 12% το 1985 σε 20% το 1990). Τα δύο αυτά δεδομένα εξηγούν και ένα σημαντικό μέρος της γενικότερης ανόδου των φιλοδικτατορικών στάσεων την περίοδο αυτή. Συνολικότερα, η υπεραντιπροσώπευση των φιλοδικτατορικών στις κεντροδεξιές και δεξιές θέσεις του άξονα Α-Δ (με διαφορετικό, ασφαλώς, λόγο υπεραντιπροσώπευσης: 1,5 στις πρώτες και 2,9 στις δεύτερες) έχει ως αποτέλεσμα, ο κύριος όγκος των θετικών στάσεων προς τη δικτατορία (62% έως 78% του συνόλου τους) να προέρχεται από τις δύο αυτές ομάδες θέσεων του άξονα που αντιπροσωπεύουν, αθροιστικά, από το 27,5% (1996) έως το 37,1% (1990) του συνολικού κοινού. Είναι, τέλος, ενδεικτικό της συνολικότερης ταυτότητας των «κεντροδεξιών» ότι, στη μεγάλη και κατά κανόνα απόλυτη πλειονότητά τους, υιοθετούν μια επαμφοτερίζουσα και όχι ρητά αρνητική στάση για τη δικτατορία της 21ης Απριλίου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Στάσεις απέναντι στη δικτατορία και πρόθεση ψήφου
(«Η δικτατορία έκανε μόνο κακό στην Ελλάδα»)¹

	1985	1989A	1989B	1990	1996
Ψηφοφόροι ΠΑΣΟΚ	74,2	66,5	62,6	57,7	61,6
Ψηφοφόροι Ν.Δ.	27,2	18,2	21,8	19,7	22,3
Ψηφοφόροι Αριστεράς	87,9	77,7	71,9	75,4	76,6
(Σύνολο δείγματος)	(57,1)	(48,0)	(45,6)	(41,5)	(48,0)

1. Ποσοστά ψηφοφόρων του κάθε κομματικού χώρου, που υιοθετούν την άποψη αυτή για τη δικτατορία. Για το 1985 υπολογίσθηκαν από κοινού ως Αριστερά οι ψηφοφόροι του ΚΚΕ και του ΚΚΕ εσωτερικού.

Η συσχέτιση της εκλογικής συμπεριφοράς του κοινού με την αυτοτοποθέτησή του στον τοπολογικό άξονα Α-Δ εξηγεί την αποτύπωση των διαιρέσεων στις στάσεις έναντι της δικτατορίας και στο κομματικό πεδίο (δεδομένης μάλιστα της διπολικής δομής του εκλογικού ανταγωνισμού, οι εν λόγω διαιρέσεις είναι εξαιρετικά έντονες στο πεδίο αυτό. Η διχοτομική διάταξη που αποτυπώνεται στα δεδομένα του Πίνακα 9, κατοπτρίζει με σαφήνεια αυτή τη διπολική δομή, πόσο μάλλον που η αντίθεση ανάμεσα στη σταθερά μειοψηφική αντιδικτατορική στάση των συντηρητικών ψηφοφόρων και την έντονα πλειοψηφική απορριπτική στάση έναντι της δικτατορίας των ψηφοφόρων του «αντιδεξιού» χώρου φαίνεται να είναι μια σταθερά των μεταξύ τους σχέσεων, που δεν περιορίζεται μόνο στην πολωμένη σύγκρουση των «δύο κόσμων» των εκλογών του '85,¹⁴ αλλά αναπαράγεται και σε συγκυρίες κρίσης ή ακόμα και ευτελισμού της κανονιστικής και θεσμικής αξίας της πολιτικής. Η κάμψη των αντιδικτατορικών στάσεων στο εκλογικό σώμα του ΠΑΣΟΚ οφείλεται στην αύξηση των ποσοστών αμφίσημης στάσης (από, περίπου, 23% το 1985 σε 33% το 1990 και 1996), που είναι συναρτημένη με την αντίστοιχη αύξηση η οποία παρατηρείται στις κεντροαριστερές και «μεσαίες» θέσεις του άξονα Α-Δ, που

14. Η «ριζική αντίθεση» στο καθεστώς της στρατιωτικής δικτατορίας θα θεωρηθεί έως ένα από τα τρία στοιχεία (μαζί με τον «αντιαμερικανισμό» και την αγνητική τοποθέτηση απέναντι σε εκπροσώπους του μεγάλου κεφαλαίου-ΣΕΒ) που συγκροτούν ιδεογραφικά τον «αντιδεξιό» πόλο το 1985· βλ. Ηλ. Νικολακόπουλος, στο ίδιο, σ. 209-210.

αποτελούν παγίως προνομαικά μαζικά στηρίγματα του ΠΑΣΟΚ.

Στη Ν.Δ., η πλειοψηφία σχηματίζεται σταθερά στην αμφίσημη στάση έναντι της δικτατορίας (ποσοστά από 47% έως 59%), με σημαντική παρουσία της φιλοδικτατορικής στάσης, ιδιαίτερα τις παραμονές των εκλογών του Νοεμβρίου 1989 και του Απριλίου 1990: τότε, το 1/3 του «ποσοστού εξουσίας» που συγκέντρωνε η συντηρητική παράταξη είχε θετική στάση έναντι της δικτατορίας. Το στοιχείο αυτό παραπέμπει σε μακροσκοπικές τάσεις συγκρότησης της ιδεολογικής ταυτότητας της ελληνικής Δεξιάς –το εκλογικό σώμα της οποίας εξακολουθεί να εμφανίζει μια τονισμένη προς το δεξιό άκρο αυτοτοποθέτηση– και συναρτάται με το ζήτημα των στρατηγικών και των σχέσεων αυτού του χώρου με την άκρα Δεξιά.¹⁵ Πάντως, από τα στοιχεία που παρουσιάζονται εδώ δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι η φιλοδικτατορική τάση, στον συντηρητικό χώρο, συναρτάται μόνο με τις περιόδους εκλογικής του συρρίκνωσης σε κάποιον οργανικότερο ιστορικό πυρήνα του.¹⁶

Ο βαθμός εγγύτητας/απόστασης των εκλογέων έναντι των συγκεκριμένων πολιτικών κομμάτων αποτελεί μία από τις μεταβλητές εμπειρικής προσέγγισης των χώρων που διαμορφώνονται στο πεδίο του πολιτικού ανταγωνισμού. Στο τελευταίο Διάγραμμα 5 του άρθρου αναδεικνύεται η σχέση ανάμεσα στη δικτατορία και τις διαιρέσεις αυτού του πεδίου: η *εγγύτητα* προς τη Νέα Δημοκρατία καταγράφεται στη φιλοδικτατορική και στην αμφίσημη στάση έναντι του στρατιωτικού καθεστώτος, ενώ η *απόσταση* από αυτήν προσιδιάζει στην αντιδικτατορική στάση, κατά τρόπο που ο διπολισμός Δεξιά-Αντιδεξιά να προσβάλλεται και σε μία από τις ιστορικές διαστάσεις του. Η πρωτική τάση που καταγράφεται στην ομάδα των φιλοδικτατορικών κατά το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, δε θέτει υπό αίρεση τη βασική δομή του Διαγράμματος 5, η οποία εκφράζεται και σε άλλες παραμέτρους μαζικών στάσεων.¹⁷

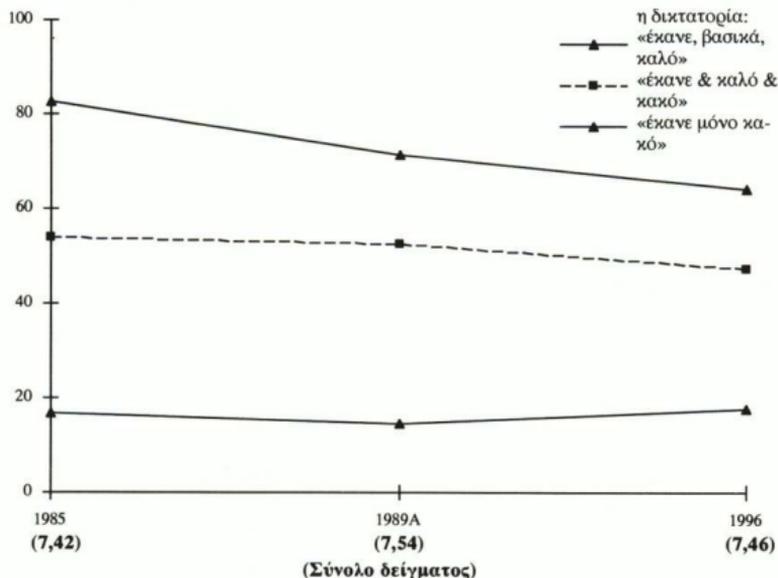
15. Είναι ενδεικτικό επ' αυτού ότι, στις εκλογές της 20ής Νοεμβρίου 1977, η κρίσιμη μάζα του εκλογικού ποσοστού της ακροδεξιάς «Εθνικής Παράταξης» προήλθε από ψηφοφόρους της Ν.Δ. του 1974· βλ. Χ. Ν. Γεωργαντίδης - Ηλ. Νικολακόπουλος, «Μετατοπίσεις ψήφων και μεταβολές στον εκλογικό χάρτη στις εκλογές της 20ής Νοεμβρίου 1977», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 1, 1978, σ. 49-54.

16. Σχετική είναι η παρατήρηση ότι, μετά τις εκλογές του '77 και ιδίως του '81, η Ν.Δ. οπισθοδρομεί σε «συνήθειες και νοοτροπίες του παρελθόντος και στείρες ιδεολογικές θέσεις»· βλ. Diamandouros (1984), *ό.π.*, σ. 67.

17. Στη 10βάθμια κλίμακα, η μέση τιμή συμπάθειας των φιλοδικτατορικών για τη Ν.Δ. βρίσκεται υψηλά και σε σημαντική απόκλιση από την αντίστοιχη τιμή του

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5

*Στάσεις απέναντι στη δικτατορία και εγγύτητα προς τη Νέα Δημοκρατία**



* Ποσοστά στο σύνολο της κάθε μίας από τις τρεις στάσεις έναντι της δικτατορίας, που δήλωσαν ότι βρίσκονται «πολύ κοντά» και «κοντά» στη Ν.Δ.

Στο πλαίσιο του προϊόντος αντικομματισμού ή της αποστασιοποίησης του συνόλου της κοινής γνώμης από τα υφιστάμενα κόμματα, αυτή η πτωτική τάση μπορεί να υποδηλώνει μία πορεία αποξένωσης των φιλοδικτατορικών από τον ιστορικό συντηρητικό χώρο, που επί σειρά ετών έχει αποτελέσει τον κατεξοχήν φορέα της πολιτικής και ιδεολογικής διαμεσολάβησής τους.¹⁸

συνόλου της κοινής γνώμης (σε παρένθεση η μέση τιμή στο σύνολο): 8,35 (4,79) το 1985, 7,89 (5,17) τον Μάιο-Ιούνιο 1989, 6,17 (4,65) το 1996. Στους αντιδικτατορικούς οι μέσες τιμές είναι 3,11, 3,62 και 3,43, και στην ομάδα με αμφίσημη στάση έναντι της δικτατορίας 6,58, 6,22 και 5,52 – αντιστοίχως για τις τρεις περιόδους.

18. Μία ανάλυση των κλιμάκων συμπάθειας της έρευνας του 1985 με τη μέθοδο της αυτόματης ταξινόμησης εντόπισε τρεις ομάδες ψηφοφόρων της Ν.Δ., κοινό χαρακτηριστικό των οποίων ήταν τα χαμηλά έως οριακά ποσοστά συμπάθειας για τους ηγέτες της Αριστεράς και του Α. Κουτσόγωργα-εκφραστή της μανιχαϊ-

Συνοψίζοντας την παρουσίαση των ευρημάτων και τις επιμέρους υποθέσεις που διατυπώσαμε, το ερώτημα «τριάντα χρόνια μετά, η δικτατορία τι;» δεν μπορεί παρά να απαντηθεί με περαιτέρω υποθέσεις, στην κατεύθυνση μιας συστηματικότερης διερεύνησης, στο βαθμό που η δικτατορία θεματογραφείται με σταθερότητα και ευκρίνεια στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία. Παρίσταται σαν ένα στοιχείο της μεταδικτατορικής πολιτικής κουλτούρας, λειτουργώντας είτε ως προσθήκη και παρακολούθημα διαιρετικών τομών μακράς διάρκειας είτε ως αυτοτελές συντακτικό στοιχείο τους. Ταυτόχρονα, η δικτατορία φαίνεται να διαθέτει σχετική ανοχή στο χρόνο των συλλογικών στάσεων, τις οποίες αρθρώνει διακριτά μολονότι η ίδια δεν αρθρώνεται σε αυτόνομο πολιτικό χώρο αλλά απορροφάται ετερόνομα σε ιστορικούς σχηματισμούς και στις αντιθέσεις τους. Έτσι ίσως δε φθείρεται στις δουλείες του παρόντος, και γι' αυτό υπάρχει, χωρίς να φαίνεται. Από μία άλλη άποψη, η συνάρτηση της δικτατορίας με δομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές διαιρέσεις και διακρίσεις, μπορεί να της εξασφαλίζει μια θέση σε γενικότερα ιδεογραφικά σύνδρομα, πέραν του χειμαζόμενου τα τελευταία χρόνια Πολιτικού. Φορές-φορές, μάλιστα, εμφανίζεται ως δίδυμη εκδοχή της κρίσης του τελευταίου, είτε ως ρωμαλέα αυταρχική πρόσβλεψη είτε ως οργανικότατη έκφραση της απώλειας της ηθικής και κανονιστικής διάστασης της πολιτικής, της αποδιάρθρωσης, αλλά και του ευτελισμού της. Είναι τότε που η «μέση», η αμφίσημη στάση έναντι του καθεστώτος της 21ης Απριλίου βρίσκει περισσότερο έδαφος, αλλά ίσως χάνει και το όποιο ιδεολογικά αρθρωμένο νόημά της, στο βαθμό που μπορεί να είναι ένας αναδιπλασιασμός της μετριότητας που φέρει ο διάχυτος πλέον πολιτικός κυνισμός και η πολιτική αποξένωση της πλειοψηφίας. Η ανοχή έναντι της δικτατορίας που φαίνεται, σε μία πρωτογενή εμπειρική ανάγνωση, να κρύβει αυτή η «μέση» στάση, συστοιχείται προς την ωριμότητα της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, δηλαδή προς τη δύναμη που αντλεί από την αδράνειά της.

κής αντίληψης για την πόλωση Δεξιάς-Αντιδεξιάς. Ενδιαφέρον έχει το ότι στην ομάδα που δε χαρακτηρίζεται ως αμιγώς «δεξιά» αλλά στην οποία κυρίαρχη είναι η ψήφος υπέρ της Ν.Δ., τα σύμβολα του αυταρχικού παρελθόντος (Γ. Παπαδόπουλος και τέως βασιλιάς Κωνσταντίνος) αντιμετωπίζονται με «σχετική μετριοπάθεια». Βλ. Θ. Μπεχράκης - Ηλ. Νικολακόπουλος, «Κομματική επιλογή και αξιολόγηση των πολιτικών: μία κρίσιμη διάσταση του εκλογικού ανταγωνισμού», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 69 (Α), 1988, σ. 82-125.

ΕΠΑΝΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΖΟΝΤΑΣ ΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΡΩΣΙΑΣ-ΕΥΡΩΠΗΣ ΣΤΟΝ ΜΕΤΑ-ΨΥΧΡΟΠΟΛΕΜΙΚΟ ΚΟΣΜΟ: ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΝΕΑ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ Ή ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΝΑΔΥΣΗ ΜΙΑΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ;

Το παρόν άρθρο εξετάζει τις σχέσεις της Ρωσίας με την Ευρώπη στα πλαίσια του νέου γεωπολιτικού περιβάλλοντος που αναδύεται σε αυτήν, μετά την κατάρρευση του ψυχροπολεμικού διπολισμού. Καθοριστικές για τις σχέσεις αυτές θα είναι οι εξελίξεις στο διεθνές και εγχώριο περιβάλλον της Ρωσίας. Όσον αφορά το διεθνές επίπεδο, το άρθρο συμπεραίνει ότι η ρωσική εξωτερική πολιτική έχει επαναπροσανατολιστεί σε μια πιο ρεαλιστική κατεύθυνση, που δίνει προτεραιότητα στα ρωσικά γεωπολιτικά συμφέροντα στον πρώην σοβιετικό χώρο. Αναφορικά με το εγχώριο σκηνικό, εξετάζεται η εγχώρια διαμάχη για τη θέση της Ρωσίας στον κόσμο και τη σχέση της με τη Δύση, όπως και οι τρεις κύριες σχολές που έχουν αναπτυχθεί στα πλαίσιά της.

Το συμπέρασμα είναι ότι καθώς ο αβέβαιος χαρακτήρας της μεταβατικής περιόδου στη Ρωσία τείνει να προκαθορίσει το ακαθόριστο του μέλλοντος της σχέσης της με την Ευρώπη, είμαστε αναγκασμένοι, τουλάχιστον για το άμεσο μέλλον, να ζήσουμε με την πιθανότητα και των δύο ακραίων σεναρίων.

Κατά το παρελθόν, η σχέση της Ρωσίας με την Ευρώπη¹ υπήρξε ι-διόρρυθμη και ασαφής, καθώς κυμαινόταν από το επίπεδο της ευ-

* Ο Ανδρέας Γκόφας είναι απόφοιτος του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών και του μεταπτυχιακού προγράμματος στη Διεθνή Πολιτική Οικονομία του Πανεπιστημίου του Warwick. Το παρόν άρθρο αντλεί σε μεγάλο βαθμό από τη διπλωματική εργασία που υποβλήθηκε στο ανωτέρω Πανεπιστήμιο.

1. Ο όρος «Ευρώπη» θα χρησιμοποιηθεί σε αυτό το άρθρο πολλές φορές μονάχα για να υποδηλώσει τη Δυτική Ευρώπη και την Ευρωπαϊκή Ένωση. Η ερμηνεία αυτή είναι αυστηρά λειτουργική και υιοθετήθηκε προκειμένου να διευκολυνθεί η εξέταση του ρόλου της Ρωσίας. Ως εκ τούτου, δεν υπονοεί τίποτα αναφορικά με το διαμφισβητούμενο και πολυσυζητημένο ερώτημα πού βρίσκονται τα όρια της Ευρώπης και πού σταματά η πολιτισμική της ταυτότητα.

καιριακής συνεργασίας σε αυτό της αντιπαράθεσης.² Για την Ευρώπη, η Ρωσία ήταν μια γεωγραφικά αποξενωμένη δύναμη που η ιστορική ανάπτυξη της κοινωνίας της την είχε τοποθετήσει στο περιθώριο της ηπείρου. Επιπλέον η αχανής εδαφική της έκταση της προσέφερε ένα σημαντικό πλεονέκτημα στους γεωστρατηγικούς συσχετισμούς της ευρωπαϊκής διπλωματικής σκηνής προκαλώντας τον μόνιμο φόβο του ρωσικού επεκτατισμού. Η τεράστια δημογραφική της δυναμική ενέπνεε δέος και προβληματισμό, ενώ η εντυπωσιακή της στρατιωτική ισχύς αποτελούσε παραδοσιακά μια απειλή για την ευρωπαϊκή ασφάλεια. Για τη Ρωσία, η Ευρώπη ήταν απειλητική, αλλά και σαγηνευτική, μια δύναμη εκτέμνουσα φως αλλά και μια δύναμη που ενσάρκωνε το σκότος. Σε όλη της την ιστορία η Ρωσία επαμφοτερίζοταν μέσα σε αυτή την αντιφατική προσέγγιση. Από τη μια μεριά, επιθυμούσε να γίνει πλήρες μέλος της ευρωπαϊκής οικογένειας, ενώ από την άλλη, οι φόβοι της για ενδεχόμενη διάβρωση της ιδιαίτερης ταυτότητάς της την ωθούσαν σε έναν αυτο-απομονωτισμό. Πράγματι, το ερώτημα του αν η Ρωσία αποτελεί μέρος της Ευρώπης ή όχι έχει αποτελέσει το αντικείμενο μιας μακράς και εκτεταμένης ιστορικής συζήτησης.³

Στον μετα-ψυχροπολεμικό κόσμο το θέμα της σχέσης της Ρωσίας με την Ευρώπη, παραμένει στην κορυφή της ατζέντας και μας οδηγεί σε περαιτέρω προβληματισμό σχετικά με το θεμελιακό ερώτημα: τι είναι η Ευρώπη και πού βρίσκονται τα όριά της; Αναμφί-

2. Η συνεργασία χαρακτηρίζεται ευκαιριακή λόγω της ευκολίας με την οποία η Δύση εγκατέλειπε (και εξακολουθεί να εγκαταλείπει) την ιδέα της συνεργασίας με τη Ρωσία, όταν η άμεση και εμφανής χρησιμότητά της τερματιζόταν. Για παράδειγμα, μετά το τέλος του Κριμαϊκού Πολέμου και την κατάρτιξη του επαναστατικού στοιχείου στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, με τη βοήθεια της Ρωσίας η Δύση την παραμέρισε. Το ίδιο σκηνικό, τηρουμένων των αναλογιών, επαναλήφθηκε μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά και μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, όπου η Δύση, αφού συνεργάστηκε με τον Γκορμπατσώφ για να τερματίσει τον διαμελισμό της Ευρώπης και να επιτύχει την επανένωση της Γερμανίας, άρχισε να αποσύρει το ενδιαφέρον της για άμεση συμμετοχή της Ρωσίας στα ευρωπαϊκά πράγματα.

3. Για μια ιστορική πλούσια και άρτια τεκμηριωμένη ανάλυση της συζήτησης αυτής στη Ρωσία, από τον 19ο αιώνα έως την ανάδυση μιας μετα-κομμουνιστικής Ρωσίας, βλ. Iver B. Neumann, *Russia and Europe: A Study in Identity and International Relations*, Routledge, Λονδίνο 1996. Για μια συντομότερη, αλλά διεσδυστική, ανάλυση βλ. Edward H. Carr, «Russia and Europe as a Theme of Russian History», στο Richard Pares - A.J.P. Taylor (επιμ.), *Essays Presented to Sir Lewis Namier*, MacMillan, Λονδίνο 1956, σ. 357-393.

βολα, τα κριτήρια μπορεί να είναι γεωγραφικά, πολιτικά, θεσμικά, οικονομικά, ιδεολογικά ή οποιοσδήποτε συνδυασμός των πέντε.⁴ Ωστόσο, ένα μεγάλο ποσοστό από τους ορισμούς που έχουν προσφερθεί για την Ευρώπη αποκλείουν τη Ρωσία, θεωρώντας τη μη ευρωπαϊκή χώρα. Ειδικότερα, στη μετά το 1989 περίοδο, υπάρχει μια τάση, η οποία εγκαινιάστηκε με το προκλητικό άρθρο του Samuel Huntington, «The Clash of Civilizations», ανακάλυψης νεο-μεσαιωνικών διαχωριστικών γραμμών στην Ευρώπη. Όσον αφορά τη Ρωσία, το εννοιολογικό οπλοστάσιο του Huntington βασίζεται στην ιδέα των βασικών διαφορών μεταξύ του δυτικού και του σλαβο-ορθόδοξου πολιτισμού, οδηγώντας τον στο συμπέρασμα ότι το βελούδινο παραπέτασμα του πολιτισμού έχει αντικαταστήσει το σιδηρούν παραπέτασμα της ιδεολογίας ως η πιο σημαντική διαχωριστική γραμμή στην Ευρώπη.⁵ Τρία χρόνια αργότερα, ο Huntington με χαρακτηριστική πάλι ευκολία, συμπέρανε ότι η Ευρώπη τελειώνει εκεί όπου η δυτική χριστιανοσύνη τελειώνει και το Ισλάμ και η Ορθοδοξία ξεκινούν.⁶ Υπεραπλουστευτικές υπερβολές αυτού του τύπου, όχι μόνο συσκοτίζουν παρά δια φωτίζουν τη σχέση μεταξύ Ρωσίας και Ευρώπης, το περιεχόμενο της οποίας ήταν πάντοτε περίπλοκο, αλλά τείνουν επίσης να αποφασίζουν προκαταβολικά για ένα από τα πιο δύσκολα και αμφιλεγόμενα ζητήματα της ευρωπαϊκής ιστορίας.⁷

4. Για έναν ορισμό της Ευρώπης ως πολιτισμική οντότητα, βλ. Iver B. Neumann - Jennifer M. Welsh, «The Other in European Self-Determination: A Critical Addendum to the Literature of International Society», *Review of International Studies*, τόμ. 17, τχ. 4 (1991), σ. 327-348. Βλ. επίσης, William Wallace, *The Transformation of Western Europe*, Pinter/RIIA, Λονδίνο 1990. Για κλασικότερες μελέτες στο ζήτημα, βλ., μεταξύ άλλων, Denis de Rougemont, *The Idea of Europe*, MacMillan, Λονδίνο 1966· Oscar Halecki, *The Limits and Divisions of European History*, Sheed & Ward, Λονδίνο 1950, και Max Beloff, *Europe and the Europeans*, Chatto & Windus, Λονδίνο 1957.

5. Samuel P. Huntington, «The Clash of Civilizations», *Foreign Affairs*, τόμ. 72, τχ. 3, καλοκαίρι 1993, σ. 131.

6. Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon & Schuster, Νέα Υόρκη 1996, σ. 158.

7. Σε αυτό το σημείο είναι σκόπιμο να τονιστεί ότι η περίπτωση του Huntington είναι παρόμοια με αυτές των Francis Fukuyama και John Mearsheimer, υπό την έννοια ότι στηρίζουν και στηρίζονται σε μια αμερικανική ανάγκη για ένα μεγαλύτερο σχέδιο και μια μανιχαϊστική προσέγγιση, που επιμένει να μειώνει τις περιπλοκότητες του μετα-ψυχροπολεμικού κόσμου σε λίγες μονολιθικές αρχές και τις συνδεδεμένες με αυτές πολιτικές. Βλ. χαρακτηριστικά την κριτική του Barry

Ο Denis de Rougemont, ένας προεξάρχων θιασώτης της ευρωπαϊκής ιδέας, έγραψε ότι η Ρωσία, λόγω της γεωγραφικής της θέσης, έχει την πολυτέλεια της επιλογής ανάμεσα στο να αποτελεί ή όχι οργανικό μέρος της Ευρώπης, ανάλογα με τις κοινωνικές ή πολιτικές της επιλογές.⁸ Ωστόσο, το να θεωρεί κανείς τη σχέση της Ευρώπης με τη Ρωσία ως *a priori* συγκρουσιακή, όπως κάνει ο Huntington, είναι επικίνδυνα αποπροσανατολιστικό, επειδή, αφενός, μια τέτοια προσέγγιση μπορεί να αποδειχθεί αυτοεκπληρούμενη προφητεία και, αφετέρου, επειδή, τόσο λόγω της δυναμικής της για οικονομική συνεργασία όσο και για τον ζωτικό ρόλο της στην ευρωπαϊκή ασφάλεια, η Ρωσία είναι ένας δυναμικά ιδιαίτερα σημαντικός εταίρος. Θεωρώντας, όπως ο Denis de Rougemont, ότι η Ρωσία και η Ευρώπη έχουν τη δυνατότητα να λειτουργήσουν η μια αυτόνομα από την άλλη αποτελεί, υπό τις παρούσες συνθήκες, παρατήρηση απλώς ακαδημαϊκή – αν όχι άκαιρη. Η Ρωσία δεν μπορεί πλέον να ζήσει στον αινιγματικό απομονωτισμό του παρελθόντος, και η Ευρώπη δεν μπορεί να αγνοήσει τη Ρωσία. Ασφαλώς και οι δύο έχουν άλλες επιλογές, αλλά είναι καταδικασμένες να μοιράζονται την ίδια ήπειρο, να συνυπάρχουν σε παρακείμενες γεωπολιτικές περιοχές και να αντιμετωπίζουν κοινές προκλήσεις.

Δεν είναι ασφαλώς στα πλαίσια των περιορισμένων στόχων του παρόντος άρθρου η εξέταση του ανωτέρω ζητήματος σχετικά με την «Ευρώπη». Η εισαγωγή της προβληματικής σχετικά με το αμφιλεγόμενο και πολυσυζητημένο αυτό θέμα, καθώς και η απόρριψη της *a priori* αποδοχής ενός θεμελιακού δυΐσμου στην Ευρώπη, πρέπει να αρκέσουν. Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι η εξέταση των σχέσεων Ρωσίας-Ευρώπης στον μετα-ψυχροπολεμικό κόσμο και η παρουσίαση δυο πιθανών σεναρίων (συνεργασιακό και συγκρουσιακό) για το μέλλον.

Buzan στο πρόσφατο βιβλίο του Huntington, στο Barry Buzan, «Civilizational Realpolitik as the New World Order?», Survival, τόμ. 39, τχ. 1. άνοιξη 1997, σ. 180-183.

8. Denis de Rougemont, *ό.π.*, σ. 292.

1. Η ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΨΥΧΡΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ: ΤΟ «ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ» Ή Η «ΕΠΙΤΑΧΥΝΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ;»

Όταν το Τείχος του Βερολίνου γκρεμίστηκε, η μανιχαϊκή δομή του Ψυχρού Πολέμου, πάνω στην οποία είχε οικοδομηθεί η μετα-πολεμική Ευρώπη, κατέρρευσε. Τα δραματικά γεγονότα του 1989 και ο ραγδαίος ρυθμός με τον οποίο ξεδιπλώνονταν οι ιστορικές αλλαγές που σηματοδοτούσαν οι «βελούδινες επαναστάσεις» στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη, έδιναν την εικόνα ενός συστήματος σε πλήρη αποσύνθεση.

Πολλοί, με επικεφαλής τον Francis Fukuyama, έσπευσαν να προσδιορίσουν τη δομική αυτή αλλαγή του διεθνούς συστήματος ως το «τέλος της Ιστορίας» και να διακηρύξουν το χάραμα μιας νέας εποχής σταθερότητας και ειρήνης, καθώς η επερχόμενη κατάρρευση της κομμουνιστικής ιδεολογίας, η χρεοκοπία του κράτους-έθνους και η συνεχώς επεκτεινόμενη διαπλοκή των παγκόσμιων οικονομιών θα οδηγούσε σε μια βαθμιαία συρρίκνωση των αιτιών του πολέμου.⁹ Οι απόψεις του Fukuyama κάνουν αυτόματα το γύρο της υφηλίου και οι θεωρίες περί τέλους της Ιστορίας, που άλλοτε αποτελούσαν αποκλειστική ενασχόληση μιας φιλοσοφικής ελίτ, γίνονται αντικείμενο συζητήσεων σε όλα τα μέσα μαζικής ενημέρωσης: η εκκοσμικευμένη αυτή παραλλαγή μιας θρησκευτικής τελεολογίας ανάγεται σε εξωτερική εικόνα της εποχής. Οπωσδήποτε δεν είναι εδώ κατάλληλος ο χώρος για να υπεισέλθουμε στις λεπτομέρειες του φιλοσοφικού υπόβαθρου μιας ιδέας στην οποία έχει αφιερωθεί μια σημαντική βιβλιογραφία και η οποία έχει ένα περίπλοκο γενεαλογικό δένδρο. Άλλωστε, η ίδια η εξέλιξη των πραγμάτων έδωσε τη δική της απάντηση στις τελεολογικές δοξασίες του Fukuyama και των ομοϊδεατών του. Αυτό που έχει σημασία να τονιστεί είναι ότι η θεωρητική αυτή κατασκευή προερχόταν από τα ίδια τα γραφεία του State Department.¹⁰

Σε αυτό το σημείο εντοπίζεται η παραβίαση μιας βασικής αρχής: εκείνης σύμφωνα με την οποία «η κριτική σκέψη προάγεται

9. Francis Fukuyama, «The End of History», *The National Interest*, τόμ. 16, καλοκαίρι 1989, σ. 3-18 και Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, Hamish Hamilton, Λονδίνο 1992.

10. Ο Fukuyama ήταν εκείνη την εποχή υποδιευθυντής του Γραφείου Πολιτικού Σχεδιασμού του Υπουργείου Εξωτερικών των ΗΠΑ και ουσιαστικά εξέφραζε στο δοκίμιό του την επίσημη εκδοχή της γραφειοκρατίας στην Washington.

μόνο από ανεξάρτητους ακαδημαϊκούς και διανοούμενους που μπορούν να αντισταθούν στα σαγηνευτικά δέλεαρ της γραφειοκρατίας». ¹¹ Η διάκριση, άλλωστε, μεταξύ γραφειοκρατικής αντίληψης και κριτικής σκέψης αποτελεί έναν από τους βασικούς άξονες προβληματισμού του Ε.Η. Carr στο κλασικό του έργο *The Twenty Years Crisis*, που γράφεται στις παραμονές της έκρηξης του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, όταν πλέον είναι εμφανής η χρεοκοπία της γραφειοκρατικής προσέγγισης στην αντιμετώπιση της επερχόμενης καταστροφής. ¹²

Πέραν αυτής της κρίσιμης παρατήρησης, οι αποδοκιμασίες που ακολούθησαν τη δημοσίευση του δοκιμίου του Fukuyama, περιστρέφονταν γύρω από δύο κύριους άξονες. Πρώτον, θεωρήθηκε ότι οι απόψεις του τελευταίου στηρίζονταν σε μια παρερμηνεία του Hegel, τον οποίο μαζί με τον Kojeve, ο Fukuyama επικαλείται ως θεωρητική πηγή και φιλοσοφική εγγύηση της παρέμβασής του. ¹³ Δεύτερον, θεωρήθηκε ότι οι απόψεις του ελίμαχου δοκιμίου ήταν προϊόν μιας επικίνδυνα εσφαλμένης αντίληψης για το τι συνεπαγόταν το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Οπωσδήποτε, ανατρεπτικές μεταβολές τέτοιου μεγέθους, όπως η κατάρρευση του συστήματος που διαμόρφωσε τις συνθήκες και το πλαίσιο ειρήνης στη Γηραιά Ήπειρο για πενήντα σχεδόν χρόνια, μαρτυρούσαν ότι τα γεγονότα του 1989 αποτελούσαν την αναβίωση και όχι το τέλος της Ιστορίας, ή όπως το έθεσε ο Jacques Delors, την «επιτάχυνση της Ιστορίας». ¹⁴ Μόλις η ευφορία για το θρίαμβο της πλουραλιστικής δημοκρατίας και της οικονομίας της αγοράς καταλάγιασε, έγινε πλέον εμφανές ότι «η Ιστορία και η γεωγραφία, λησιμονημένες και πα-

11. Πάνος Τσακαλογιάννης, *Η πολιτική διάσταση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1996, σ. 26.

12. Edward H. Carr, *The Twenty Years Crisis, 1919-1939: An Introduction to the Study of International Relations*, MacMillan, Λονδίνο 1939. Όπως χαρακτηρίστικά παρατηρεί στη σ. 16, «ο γραφειοκράτης, ίσως πιο κατηγορηματικά από οποιαδήποτε άλλη κοινωνική ομάδα, είναι προσηλωμένος στην καθεστρακιά τάξη, τη διατήρηση της ρουτίνας και την αποδοχή της πελατημένης ως το "ασφαλές" κριτήριο δράσης».

13. Ο Ralf Dahrendorf, σε ένα μάλλον άκομφο ξέσπασμα εναντίον του Fukuyama, φτάνει στο σημείο να παρατηρήσει ότι, ενώ όλοι ασχολιόμασταν με τον εγγεγραμμένο Fukuyama, αυτός δεν είχε καν μπει στον κόπο να διαβάσει τον Hegel: Ralf Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe*, Chatto and Windus, Λονδίνο 1990, σ. 35.

14. *Financial Times*, 19 Σεπτεμβρίου 1989.

ραμερισμένες από τους κανόνες και τη λογική του διπολισμού για ολόκληρες δεκαετίες, είχαν κάνει πανηγυρικά την επανεμφάνισή τους, η πρώτη για να απελευθερώσει τους λαούς της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης από ένα ολοκληρωτικό καθεστώς και η δεύτερη για να αναχαρτογραφήσει μεγάλα τμήματα της ηπείρου μας μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, την αποσύνθεση της Γιουγκοσλαβίας και την ένωση των δύο Γερμανιών».¹⁵

Τρία λοιπόν γεγονότα βρίσκονταν στην καρδιά του γεωπολιτικού μετασχηματισμού στην Ευρώπη: η κατάρρευση της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και του συστήματος ασφαλείας της Ανατολής, η επανένωση της Γερμανίας, και η αποσύνθεση της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Οι γεωπολιτικές συνέπειες του μετασχηματισμού αυτού της Ευρώπης, που τα συγκεκριμένα γεγονότα συνεπάγονταν, είναι συγκρίσιμες με αυτές που ακολούθησαν τους δύο παγκοσμίους πολέμους. Επιπλέον, η κατάρρευση της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και η επανένωση της Γερμανίας υποδήλωναν την ανατροπή του συστήματος της «Γιάλτας», ενώ η αποσύνθεση της πρώην Γιουγκοσλαβίας την ανατροπή της διευθέτησης των Βερσαλλιών. Ωστόσο, υπάρχει μια σημαντική διαφορά μεταξύ των μετά το 1989 αλλαγών και αυτών που ακολούθησαν το 1945 ή το 1919: μετά το 1989 δεν υπήρχε κάποιος νικητής έτοιμος ή πρόθυμος να επιβάλει μια «νέα παγκόσμια τάξη» και η συγκρότηση νέων κρατών-εθνών, όπως και η αναχαρτογράφηση των συνόρων, δεν υπάκουαν πλέον, ούτε διαμορφώνονταν στη βάση ενός διεθνούς συστήματος που στηριζόταν στην ισορροπία μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων.¹⁶

Αυτό υποδεικνύει ότι η παλιά ισορροπία δυνάμεων στην Ευρώπη, και οι γεωπολιτικές εξισώσεις που την καθόριζαν, έχουν διαταραχθεί δραματικά. Τα κράτη ωθούνται να αναζητούν έναν νέο ρόλο, ενδυναμώνοντας έτσι το κλίμα αβεβαιότητας και ρευστότητας που χαρακτηρίζει κάθε μεταβατική περίοδο. Ωστόσο, η κατάρρευση του Ψυχρού Πολέμου δε δημιουργεί μονάχα νέες προκλήσεις για την Ευρώπη, που φαίνεται σε επίπεδο μακροπολιτικής προσέγγισης να αποτελεί το κέντρο αστάθειας του μεταβαλλόμε-

15. Θεόδωρος Χριστοδουλίδης, «Το μετέωρο βήμα. Η κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφάλειας στην Ευρωπαϊκή Ένωση», στο Θεόδωρος Χριστοδουλίδης - Κωνσταντίνος Στεφάνου (επιμ.), *Η Συνθήκη του Μάαστριχτ. Συνθετική Θεώρηση*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1993, σ. 291.

16. Jacques Rupnick, «Europes New Frontiers: Remapping Europe», *Daedalus*, τόμ. 123, τχ. 3, Καλοκαίρι 1994, σ. 94.

νου διεθνούς συστήματος, αλλά ανοίγει και προοπτικές για μια νέα ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική. Ειδικότερα, όσον αφορά στις ρωσο-ευρωπαϊκές σχέσεις, όπως έχει παρατηρήσει ο Γκορμπατσώφ, το τέλος του Ψυχρού Πολέμου υποδεικνύει μια αναγνώριση ότι «το σύστημα διεθνών σχέσεων που είχε αναδυθεί μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και ήταν βαθιά ριζωμένο στους παρελθόντες αιώνες, οδηγούσε την ανθρωπότητα σε αδιέξοδο».¹⁷ Οπότε λοιπόν, η αναδυόμενη ευρωπαϊκή τάξη, που είναι ακόμη υπό διαμόρφωση, έχει δημιουργήσει νέες προκλήσεις, αλλά και ανοίξει νέες προοπτικές για τις ρωσο-ευρωπαϊκές σχέσεις, ο χαρακτήρας των οποίων (συγκρουσιακός ή συνεργασιακός) θα είναι κεφαλαιώδους σημασίας για το μέλλον της Γηραιάς Ηπείρου.

2. ΕΠΑΝΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΡΟΛΟ ΤΗΣ ΡΩΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΔΥΟΜΕΝΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΤΑΞΗ

«Η Ρωσία θεωρεί τον εαυτό της μεγάλη δύναμη και διάδοχο της Σοβιετικής Ένωσης και όλης της της ισχύος. Όλοι αντιλαμβάνονται ότι δεν μπορεί και δεν επιθυμεί να περιμένει στην αίθουσα αναμονής του “Ευρωπαϊκού Σπιτιού” ζητώντας άδεια εισδοχής». Αυτά δήλωνε προεδρικός εκπρόσωπος κατά τη διάρκεια της επίσκεψης του Γιέλτσιν στις Βρυξέλλες, το Δεκέμβριο του 1993.¹⁸

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τόσο λόγω των προοπτικών για οικονομική συνεργασία, όσο και λόγω του ζωτικού της ρόλου για την ευρωπαϊκή ασφάλεια, η Ρωσία είναι ένας δυναμικά πολύ σημαντικός εταίρος, που δεν μπορεί να παραγνωριστεί. Ωστόσο, η επιστροφή στην Ευρώπη και η οικοδόμηση ενός «Ευρωπαϊκού Σπιτιού» αντιμετωπίζουν ιδιαίτερες δυσκολίες. Ο τερατισμός της μανιακής αντιπαράθεσης Ανατολής-Δύσης αποτελεί πλέον μέρος της Ιστορίας, καθιστώντας την ευρωπαϊκή πολιτική πολύ πιο περίπλοκη. Σίγουρα στην αναδυόμενη ευρωπαϊκή τάξη, η Ρωσία αποτελεί μια μεγάλη, αν και περιφερειακή, δύναμη. Η πολιτική του Γκορμπατσώφ για την εγκαθίδρυση ενός «Κοινού Ευρωπαϊκού Σπιτιού», παρ’ όλες τις ασάφειές της και μολονότι ποτέ δε συνο-

17. Mikhail S. Gorbachev, «At the Threshold of the 21st Century», *Security Dialogue*, τόμ. 25, τχ. 3, Σεπτέμβριος 1994, σ. 247-248.

18. Αναφέρεται στο Mark Galeotti, *The Age of Anxiety: Security and Politics in Soviet and Post-Soviet Russia*, Longman, Λονδίνο 1995, σ. 173.

δεύτηκε από ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα πράξεων για την εφαρμογή της, έπαιξε ένα σημαντικό ρόλο στην αποδέσμευση της σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής από τη λενινιστική-σταλινική παράδοση και βοήθησε τη Σοβιετική Ένωση να νομιμοποιήσει το ρόλο της, που υπήρξε σημαντικός στα δρώμενα της Ευρωπαϊκής πολιτικής σκηνής.¹⁹

Ύστερα από την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, η πρώτη περίοδος της προεδρίας του Γιέλτσιν χαρακτηριζόταν από την ίδια ρεαλιστική προσέγγιση που έδινε έμφαση στην ανάγκη συνεργασίας με τη Δύση. Το 1994 η Συμφωνία Εταιρικής Σχέσης και Συνεργασίας μεταξύ Ε.Ε. και Ρωσίας (η οποία θα εξεταστεί αναλυτικότερα παρακάτω) χαιρετίστηκε από τον πρόεδρο Γιέλτσιν ως «το πρώτο βήμα από την Ευρωπαϊκή Ένωση, μετά από την κατάρρευση του Σιδηρού Παραπετάσματος, στην κατεύθυνση αναγνώρισης της Ρωσίας ως πλήρους και κανονικού εταίρου στις σφαίρες της πολιτικής και οικονομίας».²⁰ Ο ίδιος δήλωσε επιπλέον ότι «η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι ο πιο σημαντικός εταίρος της Ρωσίας στον κόσμο».²¹

Ωστόσο, το κλίμα αυτό αισιοδοξίας και ευφορίας που είχε διαμορφωθεί κατά τη διάρκεια της λεγόμενης «ρομαντικής περιόδου»²² στις σχέσεις Ρωσίας-Δύσης, σύντομα αντικαταστάθηκε από έναν έντονο σκεπτικισμό. Ο δυτικός προσανατολισμός της ρωσικής κυβερνητικής πολιτικής αποτέλεσε αντικείμενο έντονης αντιπολιτευτικής κριτικής, θεωρούμενος ως μια εξευτελιστική πορεία μονομερών παραχωρήσεων, επιζήμιων για τα ρωσικά συμφέροντα. Καθώς η επίθεση των συντηρητικών στην κυβερνητική εξωτε-

19. Για την ευρωπαϊκή πολιτική του Γκορμπατσώφ, έτσι όπως αυτή συνδέθηκε με το σύνθημα ενός «Κοινού Ευρωπαϊκού Σπιτιού», βλ. μεταξύ άλλων, Neil Malcolm, «The Common European Home and Soviet European Policy», *International Affairs*, τόμ. 65, τχ. 4, 1989.

20. Summary of World Broadcasts - Former USSR, 25 Ιουνίου 1994, αναφέρεται στο John Roper - Peter van Ham, «Redefining Russia's Role in Europe», στο Vladimir Baranovsky (επιμ.), *Russia and Europe: The Emerging Security Agenda*, Oxford University Press/SIPRI, Οξφόρδη, 1997, σ. 507.

21. *Atlantic News*, 28 Ιουνίου 1994, αναφέρεται στο αν., σ. 507.

22. Τα κύρια χαρακτηριστικά αυτής της λεγόμενης ρομαντικής περιόδου ήταν η ρωσική συναίνεση στις δυτικές επιλογές. Η Ρωσία ψήφισε υπέρ των αποφάσεων των Ηνωμένων Εθνών για τον πόλεμο στον Κόλπο και την κρίση στην πρώην Γιουγκοσλαβία, υπέγραψε τη Συμφωνία START II και τη Συμφωνία για τη μείωση των συμβατικών οπλισμών στην Ευρώπη, και σχεδόν ολοκλήρωσε την απόσυρση των στρατευμάτων της από την Ανατολική Ευρώπη και τις χώρες της Βαλτικής.

ρική πολιτική άρχισε (και εξακολουθεί) να κερδίζει έδαφος, η Ρωσία υιοθέτησε μια περισσότερο ρωσο-κεντρική και γεωπολιτικά καθορισμένη εξωτερική πολιτική.²³ Έτσι, μέσα σε λίγα χρόνια, η ρωσική πολιτική έχει μεταστραφεί από τη διαφορούμενη και ασαφή πολιτική του Γκορμπατσώφ, που συνδέθηκε με το σλόγκαν του «Κοινού Ευρωπαϊκού Σπιτιού», και τη «ρομαντική», κοσμοπολιτική και δυτικόφιλη πολιτική της αρχικής περιόδου της προεδρίας του Γιέλτσιν, σε μια ξεκάθαρη πολιτική προάσπισης των στρατηγικών της συμφερόντων στην Ευρώπη. Αυτή η μεταστροφή ήταν ως ένα βαθμό αναπόφευκτη, αφού, όπως παρατηρεί ο Sergei Karaganov, πρέπει «να κατανοήσουμε ότι μια χώρα με το μέγεθος, την ιστορία και πολυπλοκότητα της Ρωσίας, σε συνδυασμό με την πνευματική, στρατιωτική και δυνητικά οικονομική της δύναμη, δε θα συμπεριφερθεί ως μια μεγεθυμένη έκδοση του Μονακό».²⁴

Υπό το πρίσμα της μεταστροφής αυτής στη ρωσική εξωτερική πολιτική και στις δραματικές γεωπολιτικές αλλαγές στην Ευρώπη, είναι σκόπιμο να εξεταστεί η εγχώρια πολιτική σκηνή και ιδιαιτέρως η εγχώρια συζήτηση αναφορικά με τα ρωσικά εθνικά συμφέροντα. Άλλωστε, μια αυστηρά ρεαλιστική προσέγγιση, παρότι χρήσιμη για μια συστηματική ανάλυση των δυνάμεων στο διεθνές περιβάλλον, δεν μπορεί να πει ολόκληρη την ιστορία, καθώς δεν υπάρχει αμφιβολία ότι εγχώριες τάσεις στη ρωσική πολιτική και οικονομική σκηνή επηρεάζουν τη διαμόρφωση της εξωτερικής της πολιτικής και την πρακτική εφαρμογή της τελευταίας. Οποιαδήποτε θεωρία αγνοεί το εγχώριο σκηνικό, υιοθετώντας ως υπόθεση εργασίας μια τεχνητή διχοτόμηση μεταξύ του εγχώριου και διεθνούς πεδίου, δεν μπορεί παρά να είναι ανεπαρκής.²⁵ Το άνοιγμα του

23. Για την άνοδο της Δεξιάς στη μετα-κομμουνιστική Ρωσία, χώρος που περιλαμβάνει ιμπεριαλιστές σαν τον Vladimir Zhirinovskiy έως και θιασώτες της ναζιστικής ιδεολογίας, βλ. Andreas Umland, «The Post-Soviet Extreme Right», *Problems of Post-Communism*, τόμ. 44, τχ. 4, Ιούλιος/Αύγουστος 1997, σ. 53-61, και Walter Laqueur, *Black Hundred: The Rise of the Extreme Right in Russia*, Harper Collins, Νέα Υόρκη 1994.

24. Sergei A. Karaganov - Robert D. Blackwill, «Introduction and Conclusions», στο Robert D. Blackwill - Sergei A. Karaganov (επιμ.), *Damage Limitation or Crisis? Russia and the Outside World*, CSIA Studies in International Security, αρ. 5, Brassey's, Washington D.C 1994, σ. 21.

25. Γι' αυτό το θέμα, γνωστό στη βιβλιογραφία των διεθνών σχέσεων ως το ζήτημα των επιπέδων ανάλυσης (the level - of - analysis problem), βλ. Barry Buzan, «The Level of Analysis Problem in International Relations Reconsidered», στο Ken

«μαύρου κουτιού» του κράτους, δηλαδή η ανάλυση των εσωτερικών παραγόντων διαμόρφωσης της εξωτερικής πολιτικής, είναι επίσης απαραίτητο προκειμένου να διαμορφωθεί μια πληρέστερη εικόνα.

Η ρωσική σκέψη για τη θέση της Ρωσίας στον κόσμο και τη σχέση της χώρας αυτής με την Ευρώπη και τη Δύση γενικότερα, μπορεί να κατηγοριοποιηθεί σε τρεις κύριες τάσεις: τους «δυτικιστές» («Westernizers»), που πιστεύουν ότι η Ρωσία αποτελεί οργανικό και αναπόσπαστο μέλος ενός κοινού ευρωπαϊκού σπιτιού· τους Ρώσους εθνικιστές, οι οποίοι απορρίπτουν οποιαδήποτε στενή σχέση με τη Δύση, είναι δυσαρεστημένοι με το τρέχον δευτερεύον status της Ρωσίας στη διεθνή σκηνή και θεωρούν την ανοικοδόμησή της ως μεγάλης δύναμης πρωτεύοντα στόχο· και τους «ευρο-ασιατιστές» («Euro-Asianists»), που ισορροπούν την απόκλιση μεταξύ Ανατολής και Δύσης και θεωρούν ότι η Ρωσία έχει μια ειδική αποστολή γεφύρωσης των δύο πολιτισμών, διατηρώντας παράλληλα ανέπαφο τον ιδιαίτερο πολιτισμικό της χαρακτήρα.²⁶ Η πραγματική τρέχουσα κατάσταση είναι ασφαλώς πιο σύνθετη, και περιορίζοντας μια τόσο περίπλοκη συζήτηση, που αντλεί την επιχειρηματολογία και τη λογική της τόσο από τις ρωσικές πολιτιστικές ρίζες όσο και από τις σύγχρονες εξελίξεις, σε τρεις κατηγορίες, ενέχει τον κίνδυνο υπεραπλούστευσης. Ωστόσο, η κατηγοριοποίηση αυτή προσφέρει ένα χρήσιμο πλαίσιο για την εξέταση της ρωσικής εγχώριας πολιτικής σκηνής.

Οι «δυτικιστές» ακολουθούν το ιστορικό παράδειγμα του Μεγάλου Πέτρου και της Αικατερίνης της Β΄, θεωρώντας ότι η Ρωσία βρίσκει τους φυσικούς της συμμάχους και εταίρους στη Δύση. Οι έννοιες της ρωσικής ειδικής αποστολής (έννοια άρρηκτα συνδεδε-

Booth - Steve Smith (επιμ.), *International Relations Theory Today*, Polity Press, Λονδίνο 1994, σ. 198-216· Martin Hollis - Steve Smith, *Explaining and Understanding International Relations*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1991, και J.D. Singer, «The Level-of-Analysis Problem in International Relations», στο K. Knorr - S. Verba (επιμ.), *The International System: Theoretical Essays*, Princeton University Press, Princeton 1961, σ. 77-92.

26. Για μια παρόμοια προσέγγιση βλ. John Roper - Peter van Ham, *ό.π.*, σ. 503-518, «Andrei Zagorski, Russia and the CIS», στο Hugh Miall (επιμ.), *Redefining Europe: New Patterns of Conflict and Cooperation*, Pinter/RIIA, Λονδίνο 1996, σ. 67-85, και S. Neil MacFarlane, «Russia, the West and European Security», *Survival*, τόμ. 35, τχ. 3, φθινόπωρο 1993, σ. 3-25.

μένη με τον λεγόμενο ρωσικό μεσσιανισμό²⁷) και της ρωσικής επιδίωξης για έναν ανεξάρτητο ρόλο συμβατό με την κληρονομιά της ως μεγάλης δύναμης, υποβιβάζονται από αυτή την προσέγγιση, η κύρια συλλογιστική της οποίας συμπυκνώνεται στις ακόλουθες γραμμές:

Η Σοβιετική Ένωση, και μαζί με αυτή η Ρωσία, παρέμειναν μακριά από το κύριο μονοπάτι της παγκόσμιας ανάπτυξης του διεθνούς συστήματος. Μισός αιώνας αντιπαράθεσης με τις αναπτυσσόμενες χώρες οδήγησε όχι μόνο σε μια συντριπτική ήττα, αλλά και στη μετάβαση της Ρωσίας στην παγκόσμια περιφέρεια... Η βαθιά οικονομική κρίση σε συνδυασμό με τις διαδικασίες αποσύνθεσης και ξεπεσμού ενδέχεται να οδηγήσουν σε μια κατάσταση όπου η Ρωσία όχι μόνο θα παραμείνει [εξοβελισμένη] στην περιφέρεια, αλλά θα κατρακυλήσει στις έσχατες θέσεις της... [Ως εκ τούτου] ο στόχος κλειδί για την εξωτερική πολιτική της Ρωσίας θα πρέπει να είναι η προετοιμασία του εδάφους για την ανάδειξή της από την περιφέρεια στον πυρήνα της παγκόσμιας οικονομίας και την είσοδό της στο Γκρουπ των 7 (G-7).²⁸

Οπότε, οι «δυτικιστές» θεωρούν την εγκαθίδρυση, στενών δεσμών με τη Δύση ως πρωτεύοντα στόχο μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Ένα από τα κύρια σημεία που αποτελούν κοινό τόπο για όλους τους «δυτικιστές», είναι η πεποίθηση για την αναγκαιότητα οικονομικής ανασυγκρότησης της Ρωσίας, προκειμένου να ενσωματωθεί στις παγκόσμιες αγορές και να διασφαλίσει τη συμμετοχή της στους κύριους δυτικούς θεσμούς, όπως στο Γκρουπ των 7 (G-7), στην Παγκόσμια Τράπεζα, στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και στον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου. Στο πεδίο ασφαλείας, οι «δυτικιστές» θεωρούν ότι τα ρωσικά συμφέροντα θα εξυπηρετηθούν καλύτερα με την ενσωμάτωση της Ρωσίας στις δυτικές δομές ασφαλείας, και κυρίως με την ενδυνάμωση του Οργανισμού για την Ασφάλεια και Συνεργασία στην Ευρώπη, καθώς έχει παραμείνει ο μοναδικός ευρωπαϊκός θεσμός στον οποίο η Ρωσία είναι πλήρες μέλος και η λειτουργία του, υπό την αρχή της ο-

27. Για το θέμα του ρωσικού μεσσιανισμού, βλ., μεταξύ άλλων, Michael Cherniavsky, «“Holy Russia”: A Study in the History of an Idea», *American Historical Review*, τόμ. 63, τχ. 3 (1958), σ. 617-637, και Dimitri Stremoukhoff, «Moscow the Third Rome: Sources of the Doctrine», *Speculum*, τόμ. 28, τχ. 1 (1953), σ. 84-101.

28. Andrei Zagorski κ.ά, *After the Disintegration of the Soviet Union: Russia in a New World*, MGIMO, Μόσχα 1992, σ. 10.

μοφωνίας, παρέχει την εγγύηση ότι μπορεί να αντισταθεί σε αποφάσεις που θεωρεί ότι βλάπτουν τα συμφέροντά της.

Κατά τη διάρκεια της εκλογικής διαμάχης του 1993, τα μεταρρυθμιστικά κόμματα –Δημοκρατική Επιλογή της Ρωσίας, το Yablinski-Boldyrev-Lukin Bloc (Yabloko), και το Κόμμα της Ρωσικής Ενότητας και Συμφωνίας του Sergey Shakhray- θεωρούνταν από εξωτερικούς παρατηρητές ως τα κόμματα που εκπροσωπούσαν το ρεύμα των «δυτικιστών».

Οι Ρώσοι εθνικιστές παρουσιάζουν πολλά κοινά με τους Σλαβόφιλους του 19ου αιώνα: Και οι δύο δίνουν έμφαση στον ξεχωριστό και ιδιαίτερο χαρακτήρα της Ρωσίας και θεωρούν τα δυτικά μοντέλα μη-εφαρμόσιμα σε αυτή. Ο συνδετικός κρίκος αυτής της μάλλον ανομοιογενούς ομάδας στοχαστών είναι μια έντονη δυσανασχέτηση με το παρόν δευτερεύον status της Ρωσίας στη διεθνή κοινότητα, διακοσμημένης με σωβινιστικά συνθήματα που καλούν σε μια ανασύσταση της «Μεγάλης Ρωσίας», στην ανασυγκρότηση της Ρωσικής Αυτοκρατορίας και στην επανάκτηση ενός ρόλου υπερδύναμης. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, η εξωτερική πολιτική του Γκορμπατσώφ και της πρώτης περιόδου της προεδρίας του Γιέλτσιν ήταν μια εξευτελιστική πορεία μονομερών παραχωρήσεων, που συνιστούσε προσβολή για την εθνική αξιοπρέπεια. Οι Ρώσοι εθνικιστές απορρίπτουν τους στενούς δεσμούς με τη Δύση. Κατηγορούν τις πολιτικές οικονομικής μεταρρύθμισης, με βάση τα προγράμματα θεραπείας σοκ, ως μια «δυτική συνωμοσία» για να αποδυναμωθεί η ρωσική οικονομία και να αποκτήσει τελικά τον έλεγχο της τελευταίας η Δύση. Στο πεδίο της ασφαλείας θεωρούν ότι η επέκταση του NATO συνιστά μια πολιτική «νεο-ανάσχεσης» και ένα πρόσχημα για την υφαρπαγή του ελέγχου των πρώην σοβιετικών στρατιωτικών συστημάτων.

Το εθνικιστικό, αντι-δυτικό αίσθημα, που έχει βαθιές ρίζες στη ρωσική παράδοση και τροφοδοτείται από τις σύγχρονες εξελίξεις, είναι ισχυρό μεταξύ των κοινών, καθημερινών Ρώσων, της νέας, μαφιόζικου τύπου, επιχειρηματικής κοινότητας, και μεταξύ ενός σημαντικού μέρους της ρωσικής elite, και ιδιαίτερα του στρατιωτικού κατεστημένου. Στο πολιτικό φάσμα η προσέγγιση αυτή μοιράζεται, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, από κόμματα που εκτείνονται από την άκρα δεξιά ως την άκρα αριστερά. Αυτά περιλαμβάνουν το Φιλελεύθερο Δημοκρατικό Κόμμα της Ρωσίας του Vladimir Zhirinovskiy, το Κομμουνιστικό Κόμμα, το Αγροτικό Κόμμα,

και ένα σημαντικό ποσοστό ανεξάρτητων αντιπροσωπειών στη Δούμα, τη ρωσική Κάτω Βουλή.

Μεταξύ των δύο ακραίων τάσεων υπάρχει το πολιτικό ρεύμα των «ευρο-ασιατιστών», το οποίο εκπροσωπεί »μια μάλλον εκλεκτική κεντρικά γκριζα περιοχή». ²⁹ Αυτή η τρίτη κατηγορία, στην εγχώρια συζήτηση για τα εθνικά συμφέροντα της Ρωσίας, έχει τις ιστορικές της ρίζες σε μια συζήτηση που έλαβε χώρα μεταξύ ρωσικών κύκλων μεταναστών στη δεκαετία του 1920. Η προσέγγιση αυτή δίνει έμφαση στην ιδιαίτερη γεωγραφική θέση της Ρωσίας και τονίζει τον ιστορικό της ρόλο ως γέφυρα μεταξύ του δυτικού και ανατολικού πολιτισμού. Οι «ευρο-ασιατιστές» δίνουν προτεραιότητα στην ενδυνάμωση των οικονομικών, πολιτικών και αμυντικών σχέσεων μεταξύ των μελών της Κοινοπολιτείας των Ανεξαρτήτων Κρατών, και έμφαση στον ανατολικό προσανατολισμό της Ρωσίας προς τα ραγδαία αναπτυσσόμενα οικονομικά κράτη της περιοχής του Ειρηνικού. Λόγω ανθρωπογεωγραφικών ιδιαιτεροτήτων, η φωνή των «ευρο-ασιατιστών» βρίσκει ιδιαίτερη απήχηση στα ανατολικά και νότια μέρη της Ρωσικής Ομοσπονδίας, αλλά εκπρόσωποί της βρίσκονται κατά μήκος ολόκληρου του πολιτικού φάσματος, καθώς η προσέγγιση αυτή δεν έχει αποκρυσταλλωθεί σε έναν συγκεκριμένο κομματικό σχηματισμό.

Το φάσμα λοιπόν των απόψεων σχετικά με τα εθνικά συμφέροντα της χώρας και τη θέση της στην παγκόσμια κοινότητα είναι ιδιαίτερα ευρύ, κυμαινόμενο από έναν δίχως συμβιβασμούς «δυτικισμό» σε ακραίες μορφές ρωσικού εθνικισμού.

3. ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΝΑΔΥΣΗ ΜΙΑΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ;

Το περιεχόμενο και οι παράμετροι ενός πλέγματος συνεργασιακών σχέσεων μεταξύ Ε.Ε. και Ρωσίας περιγράφονται με τον καλύτερο τρόπο από τη μεταξύ τους Συμφωνία Εταιρικής Σχέσης και Συνεργασίας, που υπογράφηκε στην Κέρκυρα τον Ιούνιο του 1994. ³⁰ Η Συμφωνία αυτή καλύπτει ένα μεγάλο εύρος τομέων συνεργασίας,

29. Andrei Zagorski, «Russia and the CIS», *ό.π.*, σ. 70.

30. Ευρωπαϊκές Κοινότητες, Επιτροπή, Πρόταση απόφασης σχετικά με τη σύναψη της Συμφωνίας Εταιρικής Σχέσης και Συνεργασίας μεταξύ των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και των κρατών-μελών τους, αφενός, και της Ρωσίας, αφετέρου, 15 Ιουνίου 1994, COM (94) 257.

όπως τον πολιτικό, οικονομικό και πολιτισμικό. Επιπλέον, προβλέπει το ενδεχόμενο ρωσικής συμμετοχής σε μια ευρύτερη περιοχή οικονομικής συνεργασίας στην Ευρώπη, την εγκαθίδρυση μιας κοινής ζώνης ελεύθερων συναλλαγών, καθώς και την εδραίωση πολιτικού διαλόγου σε όλα τα επίπεδα μέσω συχνών διαβουλεύσεων.

Ο πόλεμος στην Τσετσενία προκάλεσε σημαντικές καθυστερήσεις στη διαδικασία κύρωσης. Η αναβολή της τελευταίας από την Ε.Ε. προκλήθηκε στα πλαίσια της προσπάθειας της Ε.Ε. να επηρεάσει την πολιτική της Μόσχας στην Τσετσενία, η οποία έθετε σε κίνδυνο την εν λόγω Συμφωνία, θέτοντας σε αμφισβήτηση το ίδιο το πνεύμα της και την πιθανότητα πολιτικής εταιρικής σχέσης μεταξύ Ρωσίας και Ε.Ε.³¹ Η διαδικασία κύρωσης επαναδρομολογήθηκε ύστερα από μια διακοπή από τον Μάρτιο έως τον Ιούνιο του 1995, και, σε κάθε περίπτωση, το μεγαλύτερο μέρος της Συμφωνίας καλύπτεται από την Ενδιάμεση Συμφωνία για το Εμπόριο και τα Συνοδευτικά Μέτρα, που υπογράφηκε τον Ιούλιο του 1995, τέθηκε σε ισχύ τον Φεβρουάριο του 1996 και θα εξακολουθήσει να ισχύει έως ότου κυρωθεί και τεθεί σε εφαρμογή η Συμφωνία Εταιρικής Σχέσης και Συνεργασίας.³²

Η ιδέα του συνδυασμού οικονομικής συνεργασίας και πολιτικής εταιρικής σχέσης αποτελεί έναν από τους ακρογωνιαίους λίθους της Συμφωνίας Εταιρικής Σχέσης και Συνεργασίας, καθώς η υποβόσκουσα αρχή, που αποτελεί τη βάση της, φαίνεται να είναι η προαγωγή της πολιτικής συνεργασίας διαμέσου της εμπλοκής της Ρωσίας σε ένα πλέγμα αμοιβαία προσοδοφόρων οικονομικών σχέσεων.³³

31. Ο τότε Γάλλος πρωθυπουργός, Alain Juppé, κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του στη Μόσχα τον Μάρτιο του 1995, τόνισε: «Δεν επιθυμούμε να απομονώσουμε τη Ρωσία. Επιθυμούμε, ωστόσο, να καταστήσουμε σαφές ότι η Ρωσία οφείλει να σεβαστεί υποχρεώσεις εκπορευόμενες από τη σχέση της με την Ε.Ε.». *Open Media Research Institute (OMRI) Daily Digest*, αρ. 47, μέρος I (7 Μαρτίου 1995), URL [<http://www.omri.cz / Publications / Digests / DigestIndex.html>]. Μετέπειτα παραπομπές στο OMRI αναφέρονται σε αυτή την ηλεκτρονική διεύθυνση του Internet.

32. Ενδιάμεση Συμφωνία για το Εμπόριο και τα Συνοδευτικά Μέτρα μεταξύ της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα, και της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας, αφενός, και της Ρωσικής Ομοσπονδίας, αφετέρου. *Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, L. 247, τχ. 38, 13 Οκτωβρίου 1995.

33. Η στρατηγική αυτή επιβεβαιώθηκε από τα συμπεράσματα του Συμβουλίου Κορυφής της Μαδρίτης: «Καλές σχέσεις μεταξύ Ε.Ε. και μιας δημοκρατικής Ρωσίας είναι απαραίτητες για τη σταθερότητα στην Ευρώπη. Η Ε.Ε. έχει, επομένως, τη δέσμευση να προωθήσει την εγκαθίδρυση μιας ουσιαστικής εταιρικής σχέσης με

Τα οικονομικά κίνητρα για πολιτική συνεργασία μεταξύ της Ε.Ε. και της Ρωσίας είναι, πράγματι, σημαντικά, καθώς υπάρχει μια πληθώρα πεδίων για οικονομική συνεργασία (εμπόριο, ενεργειακός τομέας, βιομηχανική συνεργασία, επιστήμη και τεχνολογία, διάστημα, διηπειρωτικά μεταφορικά δίκτυα, τηλεπικοινωνίες, περιβαλλοντολογική προστασία, πυρηνική ασφάλεια, εκπαίδευση, κτλ.).³⁴ Πιο συγκεκριμένα, από τη ρωσική πλευρά, πρέπει να τονιστεί ότι, ύστερα από την κατάρρευση του Συμβουλίου για Αμοιβαία Οικονομική Βοήθεια (Council for Mutual Economic Assistance - CMEA), η Ε.Ε. είναι ο πιο σημαντικός εμπορικός εταίρος της Ρωσίας.³⁵ Επιπλέον, η Ρωσία ενδιαφέρεται ιδιαίτερα να ενισχύσει και να επιταχύνει τη διαδικασία οικονομικής συνεργασίας με την Ε.Ε., καθώς αυτό θα προσφέρει την απαραίτητη, για την εγχώρια πολιτική, σταθερότητα και θα επιτρέψει την ανασυγκρότηση και τον εκσυγχρονισμό της στρατιωτικής της μηχανής. Υπό αυτό το πρίσμα, οι δυτικές επενδύσεις θεωρούνται απαραίτητη προϋπόθεση για τον εκσυγχρονισμό και την ανασυγκρότηση της ρωσικής οικονομίας.

Ένας άλλος πολλά υποσχόμενος τομέας συνεργασίας είναι ο ενεργειακός, τόσο λόγω της στρατηγικής του σημασίας όσο και λόγω του μεριδίου του στον συνολικό όγκο των εμπορικών συναλλαγών. Την περίοδο 1992-1994 οι εξαγωγές σε αυτόν τον τομέα αποτελούσαν την πηγή των μισών σχεδόν εσόδων σκληρού νομί-

τη Ρωσία, προκειμένου... να ενισχύσει τη σταθερότητα, να εδραιώσει την ειρήνη και ασφάλεια, και να αποφύγει νέες διαχωριστικές γραμμές στην Ευρώπη, και προκειμένου να επιτύχει πλήρη συσσωμάτωση της Ρωσίας στην κοινότητα των ελεύθερων και δημοκρατικών εθνών. Η Συμφωνία Εταιρικής Σχέσης και Συνεργασίας προσφέρει μια σταθερή βάση για την οικοδόμηση τέτοιων σχέσεων με τη Ρωσία». «The Madrid Summit Confirms the European Union's Strategy for future EU/Russia Relations. *Documents*, τχ. 1969, 10 Ιανουαρίου 1996, σ. 1. Γι' αυτό το ζήτημα, βλ. επίσης, Yuriy Borko, «Economic Transformation in Russia and Political Partnership with Europe», στο Vladimir Baranovski, *ό.π.*, σ. 479-497, και Yuriy Borko, «Possible Scenarios for Geopolitical Shifts in Russian-European Relations», στο Ola Tunander - Pavel Baev - Victoria Ingrid Einagel (επιμ.), *Geopolitics in Post-Wall Europe: Security, Territory and Identity*, Sage/PRIO, Λονδίνο 1997, σ. 196-213.

34. Ουσιαστικά, η Συμφωνία Εταιρικής Σχέσης και Συνεργασίας καταγράφει τριάντα τομείς για οικονομική συνεργασία.

35. Α.χ., το 1993 οι ρωσικές εξαγωγές στην Ε.Ε. ήταν, σύμφωνα με την Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, τριάντα φορές υψηλότερες από αυτές στις ΗΠΑ και δέκα φορές υψηλότερες από αυτές στην Ιαπωνία: *Bulletin der Europäischen Union*, τχ. 1-2 (1994), σ. 86.

σματος για τη Ρωσία,³⁶ η οποία παρείχε το 10% περίπου των δυτικο-ευρωπαϊκών εισαγωγών σε πετρέλαιο και το 39% περίπου των εισαγωγών αερίου.³⁷ Το πιο πιθανό είναι ότι το ρωσικό μερίδιο στις εισαγωγές πετρελαίου της Ε.Ε. θα μειωθεί λόγω της βαθιάς κρίσης που μαστίζει την εθνική πετρελαιοπαραγωγική βιομηχανία, αλλά εκτιμάται ότι το πετρέλαιο και το αέριο θα παραμείνουν τα κύρια εξαγωγικά προϊόντα της Ρωσίας στη δυτική Ευρώπη.³⁸

Από την πλευρά της Ε.Ε., υπάρχει επίσης ενδιαφέρον για την εμπέδωση και εμβάθυνση της οικονομικής συνεργασίας με τη Ρωσία, καθώς αποτελεί έναν τέλειο συμπληρωματικό εμπορικό εταίρο που προσφέρει σπάνιες πρώτες ύλες. Όσον αφορά στον κρίσιμο τομέα της ενέργειας –οι κύριοι άξονες της συνεργασίας σ' αυτόν καθορίζονται από ένα ειδικό άρθρο (το άρθρο 65) της Συμφωνίας Εταιρικής Σχέσης και Συνεργασίας– οι δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες ενδιαφέρονται για την πλήρη φιλελευθεροποίηση των ρωσικών εξαγωγών καυσίμων και τη διασφάλιση της προσφοράς τους. Επιπλέον, οι δυτικο-ευρωπαίοι επενδυτές ενδιαφέρονται για την τεράστια νέα ρωσική αγορά και τα ιδιαίτερα υψηλά υποσχόμενα κέρδη. Γενικότερα, συμφέρει την Ε.Ε. μια οικονομικά εύρωστη, και κατ' επέκταση πολιτικά σταθερή Ρωσία, λόγω του ζωτικού της ρόλου στην ευρωπαϊκή σταθερότητα και ασφάλεια.

Ωστόσο, η οικονομική αλληλεξάρτηση ως παράγοντας ενδυνάμωσης των Ρωσο-ευρωπαϊκών σχέσεων δε θα πρέπει να υπερεκτιμηθεί. Υπό αυτό το πρίσμα, αξίζει να τονιστεί ότι, μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και την κατάρρευση του κομμουνισμού, υπάρχει μια διάχυτη «οικονομο-ευφορία», που συνοψίζεται στην άποψη ότι η παγκόσμια ειρήνη θα προαχθεί από την αυξανόμενη οικονομική αλληλεξάρτηση. Καθώς λοιπόν η εμπιστοσύνη στον οικονομικό παράγοντα έχει αυξηθεί και καθώς πολλαπλασιάζονται οι φωνές που αποδίδουν τόση σημασία στην αύξουσα παγκόσμια διαπλοκή των οικονομιών για την επίλυση των προβλημάτων, ώστε να έχει αναγορευθεί σε πανάκεια, μερικές διευκρινιστικές παρατηρήσεις είναι απαραίτητες.

36. Yuriy Borko, «Economic transformation in Russia and political partnership with Europe», *ό.π.*, σ. 485.

37. European Communities, Statistical Office, *External Trade*, 1994· European Communities, Statistical Office, *Balance of Payments*, 1994· αναφέρονται στο *αν.*, σ. 486.

38. Στο ίδιο, σ. 485.

4. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΞΑΡΤΗΣΗ ΩΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΕΙΡΗΝΗΣ ΚΑΙ ΣΤΑΘΕΡΟΤΗΤΑΣ

Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να θέσουμε το ερώτημα αν μπορεί το διεθνές εμπόριο να αποτελέσει παράγοντα ειρήνης μεταξύ των κρατών και η οικονομική αλληλεξάρτηση να μειώσει τα κίνητρα χρήσης βίας ως μέσο διευθέτησης των διαφορών.³⁹ Κάποιοι, τα λεγόμενα «οικονομικά περιστέρια» («economic doves»), απαντούν στην ερώτηση καταφατικά, ισχυριζόμενοι ότι η οικονομική αλληλεξάρτηση μειώνει την πιθανότητα βίαιων συγκρούσεων, καθώς εξασθενεί τα κίνητρα προσφυγής σε στρατιωτικά μέσα. Ωστόσο, οι θιασώτες της αντίθετης σχολής σκέψης, τα λεγόμενα «οικονομικά γεράκια» («economic hawks»), υιοθετούν μια πιο σκεπτικιστική θέση συμπεραίνοντας ότι η οικονομική αλληλεξάρτηση αυξάνει το βαθμό τρωτότητας και απειλεί με την εξασθένηση του κράτους, καθώς αυξάνει την εξάρτησή του από τις πηγές άλλων, οι οποίες μπορούν να βρεθούν στις παγκόσμιες αγορές· πάνω στις τελευταίες τα κράτη έχουν περιορισμένη δυνατότητα ελέγχου.⁴⁰

Στο γνωστό εγκώμιό του για το διεθνές εμπόριο, ο John Stuart Mill προσχώρησε στην ιδέα ότι η παγκόσμια διαπλοκή των οικονομιών και το διεθνές εμπόριο, δημιουργώντας αμοιβαία εξάρτηση, θα αποτελούσαν παράγοντα ειρήνης: «Είναι το εμπόριο που ταχύτερα καθιστά τον πόλεμο παρωχημένο, ενδυναμώνοντας και πολλαπλασιάζοντας τα φυσικά συμφέροντα που βρίσκονται σε φυσική αντίθεση με αυτό».⁴¹ Ωστόσο, με την ίδια του τη συνεισφορά στην οικονομική θεωρία υπονόμωσε αυτές τις ελπίδες. Η απα-

39. Το ερώτημα αυτό έχει προβληματίσει τόσο διανοητές προηγούμενων αιώνων όσο και τη σύγχρονη βιβλιογραφία. Για μια τεκμηριωμένη και περιεκτική παράθεση της βιβλιογραφίας που έχει αναπτυχθεί για την ανωτέρω προβληματική, βλ. Mark W. Zacher - Richard A. Matthew, «Liberal International Theory: Common Threads, Divergent Strands,» στο Charles W. Kegley Jr (επιμ.), *Controversies in International Relations Theory: Realism and the Neoliberal Challenge*, St. Martins Press, Νέα Υόρκη 1995, σ. 107-150.

40. Beverly Crawford, «The New Security Dilemma Under International Economic Interdependence», *Millennium*, τόμ. 23, τχ. 1 (1994), σ. 25. Στο θέμα βλ. επίσης, Neil R. Richardson, «International Trade as a Force for Peace», στο Charles W. Kegley Jr. (επιμ.), *ό.π.*, σ. 281-294.

41. «It is commerce which is rapidly rendering war obsolete, by strengthening and multiplying the personal interests which are in natural opposition to it», στο John Stuart Mill, *Principles of Political Economy*, 7η έκδ., Λονδίνο 1929, σ. 582.

ρραϊτή βάση για την ιδέα ότι η αυξανόμενη, από την παγκόσμια διαπλοκή των οικονομιών, οικονομική αλληλεξάρτηση θα οδηγήσει σε ένα συνεργασιακό πλέγμα σχέσεων μεταξύ των κρατών, καθιστώντας παρωχημένες την έννοια και πρακτική του πολέμου, είναι η πίστη ότι η εξάρτηση του Α από τον Β είναι περίπου ίδια με την εξάρτηση του Β από τον Α. Ο Mill, όμως, ήταν από τους πρώτους που κατέδειξαν ότι παρότι το διεθνές εμπόριο είναι αμοιβαία προσοδοφόρο, ωστόσο, το προερχόμενο από αυτό υλικό όφελος δε διανέμεται ισότιμα μεταξύ των εμπορικά συναλλασσόμενων κρατών.⁴²

Αυτή ακριβώς είναι και η φύση του εμπορίου μεταξύ Ε.Ε. και Ρωσίας, καθώς είναι ασυμμετρικό τόσο ως προς τον όγκο όσο και ως προς τη δομή του.⁴³ Το 1995 το μερίδιο της Ρωσίας στο συνολικό εξωτερικό εμπόριο της Ε.Ε. ήταν μόνο της τάξεως του 3,5%, ενώ το αντίστοιχο μερίδιο της Ε.Ε. στο συνολικό ρωσικό εξωτερικό εμπόριο (συμπεριλαμβανομένου του εμπορίου με τις χώρες της Κοινοπολιτείας των Ανεξαρτήτων Κρατών - CIS) ήταν 35%.⁴⁴ Επιπλέον, η δομή του εμπορίου ανά προϊόν είναι ασυμμετρική, καθώς η Ρωσία εξάγει κυρίως πετρέλαιο, πρώτες ύλες και ημι-βιομηχανικά προϊόντα, ενώ οι δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες εξάγουν κυρίως μηχανολογικά προϊόντα, εξοπλισμό μεταφορικών μέσων και βιομηχανικά αγαθά. Γι' αυτόν τον λόγο, ο όγκος και η δομή του εμπορίου δεν ανταποκρίνονται στην οικονομική δυναμική και τις ανάγκες της Ρωσίας. Οι προσεγγίσεις των δυο εμπορικά συναλλασσόμενων μερών δε συμπίπτουν, καθώς η Ρωσία ενδιαφέρεται να αλλάξει την παρούσα μορφή του εμπορίου καθιστώντας την πλησιέστερη σε αυτή του εμπορίου μεταξύ αναπτυγμένων κρατών, και επομένως βασισμένη στη βιομηχανική εξειδίκευση, ενώ η Δυτική Ευρώπη ενδιαφέρεται περισσότερο, τουλάχιστον για το άμεσο μέλλον, στη διατήρηση της υπάρχουσας δομής του εμπορίου, παρότι μακροπρόθεσμα η ανασυγκρότηση της δομής των εισαγωγών

42. John Stuart Mill, *Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy*, Essay I, Λονδίνο, 1844, σ. 1-46.

43. Yuriy Borko, «Economic transformation in Russia and political partnership with Europe», ό.π., σ. 482-485.

44. European Communities, Statistical Office, *External Trade*, αρ. 7, 8 & 9 (1996), και «Russia: Foreign Economic Relations. Trends and Prospects», *Quarterly Review* (Μόσχα), τχ. 1 (1996), σ. 65, αναφέρονται στο Yuriy Borko, ό.π., ο οποίος έχει υπολογίσει το ποσοστό της Ε.Ε.

από τη Ρωσία θα μπορούσε να εξασφαλίσει μια σταθερή αύξηση των εξαγωγών προς αυτή.

Συνοψίζοντας, τα θετικά κίνητρα για οικονομική συνεργασία μεταξύ Ρωσίας και Ευρώπης (το αμοιβαίο συμφέρον για δυτικοευρωπαϊκές επενδύσεις στη Ρωσία, ο κρίσιμος τομέας της ενέργειας, και κυρίως το αμοιβαίο συμφέρον για την προώθηση της ευρωπαϊκής σταθερότητας) δεν έχουν ακόμη αντισταθμίσει τις αρνητικές διαστάσεις αυτής της αλληλεπίδρασης (ασυμμετρίες στον όγκο και τη δομή του εμπορίου, το οποίο δεν ανταποκρίνεται στις ρωσικές ανάγκες).

Συμπεραίνοντας, ένα τελευταίο σχόλιο είναι απαραίτητο. Σε αντίθεση με τις ντετερμινιστικές υποθέσεις της διάχυτης μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και την κατάρρευση του κομμουνισμού «οικονομο-ευφορίας», που έχει αναγορεύσει τις ευεργετικές επιδράσεις του διεθνούς εμπορίου και της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας σε πανάκεια για όλα τα προβλήματα, η οικονομική αλληλεξάρτηση αποτελεί αναγκαία, αλλά σε καμία περίπτωση επαρκή, προϋπόθεση, για την εδραίωση της σταθερότητας και την εμπέδωση ενός συνεργασιακού πλέγματος σχέσεων μεταξύ Ευρώπης και Ρωσίας. Πέρα από την πρακτική οικονομική συνεργασία, μια εταιρική σχέση σε πολιτικό επίπεδο προϋποθέτει και απαιτεί ένα πλαίσιο αμοιβαία ευνοϊκών αντιλήψεων και την αντικατάσταση των παλαιών αρνητικών στερεοτύπων από αμοιβαία εμπιστοσύνη. Ασφαλώς, οι ρωσικές αντιλήψεις για την Ευρώπη, και αντίστροφα, δεν είναι τόσο μονολιθικές και κατηγορηματικές όπως στη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, αλλά ο απαραίτητα υψηλός βαθμός αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ των δυο μερών δεν έχει ακόμη διαμορφωθεί. Ένα τέτοιο κλίμα, άλλωστε, δεν μπορεί παρά να είναι προϊόν μακράς συνεργασίας μεταξύ των κρατών και αυτή η διαδικασία, λόγω της παρατεταμένης απομόνωσης της Ρωσίας από την Ευρώπη, έχει μόλις αρχίσει.

5. ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΝΕΑ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ;

Η αντιπαράθεση είναι ασφαλώς το χειρότερο σενάριο για το μέλλον των σχέσεων Ρωσίας - Ευρώπης. Το περιεχόμενο και οι παράμετροί του μπορούμε να ισχυριστούμε ότι καθορίζονται από το άρθρο του Zbigniew Brezinski, «The Premature Partnership», στο

Foreign Affairs και το άρθρο του Yuri Afanasiev, «Reform is Dead» στο ίδιο περιοδικό και τεύχος.⁴⁵ Το πρώτο εκθέτει τους όρους του άκαμπτου δυτικού ρεαλισμού, που θεωρεί ότι ο ρωσικός «νεο-επекτατισμός» –καθώς ως προϊόν μιας τέτοιας πολιτικής εκλαμβάνονται τα σημάδια της ρωσικής κυριαρχίας στον μετα-σοβιετικό χώρο– πρέπει να απαντηθεί με μια δυτική «νεο-ανάσχεση», και ότι η έννοια της συνεργασίας με τη Ρωσία αποτελεί μια «πρόωρη» ιδέα. Το δεύτερο εκθέτει το φόβο των Ρώσων ότι η χώρα τους δε θα μπορέσει να υπερβεί τη βαθιά ριζωμένη αυτοκρατορική και προσβεβλημένη από μια παρατεταμένη οικονομική δυστοκία παράδοσή της. Και τα δύο τροφοδοτούν τα ένστικτα και τα επιχειρήματα εκείνων στη Δύση, και τη Ρωσία, που πάσχουν από ένα είδος ψυχροπολεμικής νοσταλγίας και νιώθουν πιο άνετα με τη μανιχαϊκή λογική της διπολικής αντιπαράθεσης.

Αναμφίβολα, η αντιπαράθεση αποτελεί ένα πιθανό σενάριο. Μια νέα επιστροφή της Ρωσίας στην ολιγαρχία δεν πρέπει και δεν μπορεί να αποκλειστεί. Παλαιά στερεότυπα και φοβίες για μια «δυτική συνωμοσία» και αντι-δυτικά αισθήματα είναι ισχυρά μεταξύ των καθημερινών Ρώσων και μέρος του ρωσικού κατεστημένου. Αυτή η συμπεριφορά, που έχει βαθιές ρίζες στη ρωσική ιστορία, τροφοδοτείται από ένα έντονο αίσθημα πληγωμένης εθνικής αξιοπρέπειας λόγω της ξαφνικής απώλειας μιας μεγάλης και πανίσχυρης αυτοκρατορίας, και από ένα αυξανόμενο αίσθημα απογοήτευσης και δυσανασχέτησης με το εμφανές χάσμα μεταξύ των λόγων και πράξεων της Δύσης, αναφορικά με τη δηλωμένη ετοιμότητά της να βοηθήσει τη ρωσική μεταρρύθμιση.

Η επανεκλογή του Μπόρις Γιέλτσιν στις προεδρικές εκλογές του Ιουνίου του 1996 και το τέλος του πολέμου στην Τσετσενία έχουν συνεισφέρει στη διαδικασία πολιτικής σταθεροποίησης και ευνοήσει την περαιτέρω οικονομική μεταρρύθμιση και ανασυγκρότηση. Ωστόσο, τόσο η συνέχεια των παραδόσεων όσο και μια τάση εκσυγχρονισμού είναι παρούσες στη σύγχρονη Ρωσία. Αν η τρέχουσα διαδικασία οικονομικής μεταρρύθμισης και σταθεροποίησης ακολουθηθεί από μια νέα οικονομική και κοινωνική κρίση· αν ακραίες πολιτικά παρατάξεις που εμπνευσμένες από μια εθνικιστι-

45. Zbigniew Brzezinski, «The Premature Partnership», *Foreign Affairs*, τόμ. 73, τχ. 2, Μάρτιος-Απρίλιος 1994, σ. 67-82, και Yuri Afanasiev, «Russian Reform is Dead», *Foreign Affairs*, τόμ. 73, τχ. 2, Μάρτιος-Απρίλιος 1994, σ. 21-27.

κή ιδεολογία ζητούν την ανασύσταση της «Μεγάλης Ρωσίας», αναλάβουν την εξουσία· αν τα ρωσικά «γεράκια» επιτύχουν σε μια νέα στρατιωτική περιπέτεια παρόμοια με την Τσετσενία· και αν η νέα μαφιόζικου τύπου επιχειρηματική κοινότητα που έχει τα ίδια συμφέροντα στο παρόν μεταβατικό και αβέβαιο κλίμα, το οποίο εκμεταλλεύεται κερδοσκοπώντας στη μαύρη αγορά και γι' αυτό έχει προσπαθήσει να υπονομεύσει τη διαδικασία μεταρρύθμισης, αποκτήσει μεγαλύτερη δύναμη και επιρροή, τότε το σενάριο της αντιπαράθεσης θα μπορούσε να αποτελέσει σχεδόν βέβαιο αποτέλεσμα.

Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να τονιστεί ότι, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η ρωσική εξωτερική πολιτική, μετά το τέλος της «ρομαντικής περιόδου» με τη Δύση, έχει επαναπροσανατολιστεί σε μια πιο ρεαλιστική και γεωπολιτικά καθορισμένη κατεύθυνση, που δίνει προτεραιότητα στον πρώην σοβιετικό χώρο. Ιδιαίτερα, μετά την παραίτηση τον Ιανουάριο του 1996 του μέχρι τότε Υπουργού Εξωτερικών Andrei Kozyrev, ο αντικαταστάτης του Yevgeniy Primakov –πρώην επικεφαλής της Εξωτερικής Υπηρεσίας Πληροφοριών– έχει ακολουθήσει μια «ευρο-ασιατική» πολιτική. Όπως άλλωστε ο ίδιος ο Primakov έχει τονίσει, επιθυμεί να ακολουθήσει μια μέση πολιτική μεταξύ του ακραίου σοβιετικού τύπου αντι-δυτικισμού και αυτού που αποκάλεσε ρομαντική φιλοδυτική προσέγγιση του προκατόχου του Andrei Kozyrev.⁴⁶ Επιπλέον, δεν είναι τυχαίο ότι ο διορισμός του Primakov χαιρέτιστηκε από τον Gennadii Zyuganov, που τον περιέγραψε ως έναν «έμπειρο και ικανό πολιτικό άνδρα», και τον Vladimir Zhirinovskiy, που αποκάλεσε τον διορισμό του ως «την καλύτερη διαθέσιμη επιλογή».⁴⁷ Βέβαια, όπως παρατηρεί ο Alexei Arbatov, το γεγονός ότι ο διορισμός του Primakov χαιρέτιστηκε από όλες τις παρατάξεις του ρωσικού πολιτικού φάσματος, περισσότερο πιστοποιεί το επαγγελματικό του κύρος παρά υποδηλώνει την εμφάνιση μιας γενικής συναίνεσης για τις εξωτερικές σχέσεις της Ρωσίας.⁴⁸ Ωστόσο, ο επαναπροσανατολισμός της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής και η ραγδαία αυξανόμενη δραστηριότητα της Ρωσίας στον πρώην σοβιετικό χώρο όχι μόνο μαρτυρούν το μάλλον αντίθετο, αλλά ενδέχεται να συνεισφέρουν σε μια γενικότερη αποδυνάμωση των ρω-

46. *OMRI Daily Digest*, 9 Ιανουαρίου 1997.

47. *OMRI Daily Digest*, 10 Ιανουαρίου 1997.

48. Alexei Arbatov, «Russian Foreign Policy Thinking in Transition», στο Vladimir Baranovsky (επιμ.), *Russia and Europe*, ό.π., σ. 144.

σο-ευρωπαϊκών σχέσεων καθώς υποδηλώνουν ένα είδος πολιτικής αποδέσμευσης της Ρωσίας από την Ευρώπη.

Η αντιπαράθεση δε θα αποτελεί μια νέα έκδοση του Ψυχρού Πολέμου, καθώς ένα τέτοιο καθεστώς δε θα έχει στη διάθεσή του την ιδεολογία της παγκόσμιας επέκτασης, ούτε την επαρκή οικονομική και στρατιωτική δυναμική για στρατηγική ισότητα. Όπως έχει παρατηρήσει ο Karaganov, «ο πρώτος Ψυχρός Πόλεμος ήταν μια τραγωδία, ο δεύτερος, στις αρχές της δεκαετίας του 1980, ήταν επικίνδυνος, αλλά περιείχε στοιχεία μιας ιλαροτραγωδίας, και ο τρίτος, αν συμβεί, θα αποτελεί μια φάρσα».⁴⁹ Είτε φάρσα είτε ιλαροτραγωδία, το αναπόφευκτο αποτέλεσμα θα είναι μια νέα σύγκρουση με καταστροφικές συνέπειες τόσο για τη Ρωσία όσο και για την Ε.Ε.

Προκειμένου να αποφευχθεί η πραγματοποίηση του σεναρίου της αντιπαράθεσης και η ανάδυση μιας εθνικιστικής, νεο-ιμπεριαλιστικής Ρωσίας, καθώς και η παρεπόμενη δημιουργία μιας γεωπολιτικής «μαύρης τρύπας» στον κρίσιμο χώρο της κεντρικής Ευρασίας, με ανεξέλεγκτες συνέπειες για τη σταθερότητα και ασφάλεια στην ευρύτερη περιοχή, θα πρέπει να δημιουργηθεί ένα πλαίσιο που θα επιτρέπει την ομαλή αφομοίωση της Ρωσίας στο νέο γεωπολιτικό περιβάλλον και θα αποθαρρύνει, το εύλογο ως ένα βαθμό, ρωσικό αίσθημα αποκλεισμού και ανασφάλειας. Αυτό συνεπάγεται συστηματικοποίηση των επαφών με τη Ρωσία πριν από τη λήψη σημαντικών δυτικών αποφάσεων που την αφορούν και την επηρεάζουν άμεσα και, κυρίως, την εξασφάλιση δυνατότητας στη Ρωσία να εμβαθύνει τη σχέση της με το ΝΑΤΟ, την προς ανατολάς επέκταση του οποίου εκλαμβάνει ως απειλή σε ζωτικά της συμφέροντα στον πρώην σοβιετικό χώρο. Ιδιαίτερα η Δύση πρέπει να κατανοήσει ότι η Ρωσία βρίσκεται σε μια διαδικασία ριζικού ανασχηματισμού. Η επί δεκαετίες κεντρικά ελεγχόμενη οικονομία αντικαθίσταται από την καπιταλιστική οικονομία της αγοράς, το βεβαρημένο από την τσαρική απολυταρχία και σταλινική τρομοκρατία πολιτικό σύστημα αντικαθίσταται από την κοινοβουλευτική δημοκρατία, ενώ η μία χώρα που αποτελούσε κάποτε την ΕΣΣΔ έχει τώρα αντικατασταθεί από δεκαπέντε κράτη, το πρότυπο σχέσης μεταξύ των οποίων δεν έχει ακόμη αποκρυσταλλωθεί. Το ση-

49. Robert D. Blackwill - Sergei A. Karaganov, «Introduction and Conclusions», *ό.π.*, σ. 21.

μείο, λοιπόν, εκκίνησης μιας συνεκτικής δυτικής πολιτικής πρέπει να είναι η συνειδητοποίηση των δυσχερειών της μεταβατικής περιόδου στη Ρωσία και της εγγενούς αδυναμίας της να μετασχηματιστεί άμεσα.

Συμπεραίνοντας, πρέπει να τονιστεί ότι είναι πολύ νωρίς ακόμη για να αποκλειστεί το σενάριο της αντιπαράθεσης. Πράγματι, ο αβέβαιος χαρακτήρας της μεταβατικής περιόδου στη Ρωσία τείνει να προκαθορίσει το ακαθόριστο και ασαφές του μέλλοντος της σχέσης της με την Ευρώπη, και γι' αυτό είμαστε αναγκασμένοι, τουλάχιστον για το άμεσο μέλλον, να ζήσουμε με την πιθανότητα και των δύο ακραίων σεναρίων, μεταξύ των οποίων υπάρχει ασφαλώς μια ευρύτατη περιοχή ενδιάμεσων σεναρίων. Νομοτελικές, ωστόσο, θεωρήσεις που παρουσιάζουν το αποτέλεσμα της μεταβατικής περιόδου ως *a priori* αντιφατικό με την έννοια και το περιεχόμενο μιας εταιρικής και συνεργασιακής σχέσης Ρωσίας-Ευρώπης ενέχουν τον κίνδυνο να αποδειχθούν αυτοεκπληρούμενες προφητείες.

ΠΟΛΥΠΟΛΙΚΟΤΗΤΑ, ΑΝΑΡΧΙΑ, ΕΘΝΙΚΟ ΣΥΜΦΕΡΟΝ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΨΥΧΡΟ ΠΟΛΕΜΟ: ΜΙΑ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ**

Το άρθρο αναλύει τη μετα-ψυχροπολεμική προβληματική της ευρωπαϊκής ασφάλειας. Εξετάζει αν η έννοια της ασφάλειας έχει αλλάξει ως αποτέλεσμα των νέων γεωπολιτικών εξελίξεων στην Ευρώπη και το βαθμό στον οποίο οι μεταβαλλόμενες συστημικές συνθήκες έχουν προκαλέσει την ανάγκη επαναπροσέγγισης της θεωρίας των διεθνών σχέσεων και της ανάλυσης εξωτερικής πολιτικής. Το βασικό επιχείρημα είναι ότι η φύση της νέας συστημικής πραγματικότητας, σε αντίθεση με τις ρεαλιστικές και νεορεαλιστικές προβλέψεις, μπορεί να συμβάλει στις προσπάθειες των μελών της Ε.Ε. να διαμορφώσουν κανόνες που να προωθούν συνεργασιακές συμπεριφορές μεταξύ των κρατών και διαδικασίες ολοκλήρωσης στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής και ασφάλειας. Η ανάλυση ασχολείται με τη θεωρητική «αντιπαράθεση» στο χώρο και στοχεύει στην ανάδειξη των προσδιοριστικών χαρακτηριστικών της «νέας τάξης» στην Ευρώπη. Έννοιες όπως παγκοσμιοποίηση, διαφοροποίηση της μονάδας, πολυπολικότητα, αναρχία, εθνικά συμφέροντα, ρόλοι και ταυτότητες, εξετάζονται σε μια προσπάθεια να κατανοηθεί η δομή των περιφερειακών υποσυστημάτων σε σχέση με την κρατική συμπεριφορά και διάδραση.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αφετηρία αυτού του σημειώματος είναι ένα εμπειρικό και ταυτόχρονα θεωρητικό «στοίχημα», το οποίο αγγίζει δύο σημαντικές

* Ο Κώστας Υφαντής είναι επίκουρος καθηγητής διεθνών σχέσεων στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

** Το άρθρο αυτό αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης απόπειρας εννοιολογικού επαναπροσδιορισμού του ευρωπαϊκού (υπο)συστήματος. Κ. Υφαντής, Δομή ν. Δι-αδικασία: Συστημική Αλλαγή και Ευρωπαϊκή Ασφάλεια (στο στάδιο της ολοκλήρωσης). Θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στον Θεόδωρο Κουλουμπή και τον Πάνο Καζάκο για τα εξαιρετικά σχόλιά τους. Τα όποια λάθη και αδυναμίες του κειμένου οφείλονται αποκλειστικά σε μένα.

παραμέτρους της μετα-ψυχροπολεμικής προβληματικής στην Ευρώπη: Πρώτον, την έννοια της ασφάλειας η οποία έχει αποκτήσει μια νέα διάσταση στη δεκαετία του 1990. Δεύτερον, τις γεωπολιτικές εξελίξεις που σηματοδότησαν το τέλος της ψυχροπολεμικής τάξης πραγμάτων και έχουν αποκαλύψει την αναγκαιότητα της –ως ένα βαθμό– αναθεώρησης ή έστω αναπροσαρμογής του παραδοσιακού τρόπου προσέγγισης των διεθνών σχέσεων και της ανάλυσης της εξωτερικής πολιτικής, καθώς το κράτος έχει έρθει αντιμέτωπο με θεμελιακές προκλήσεις,¹ οι οποίες, για αρκετούς, τείνουν να υπονομεύσουν τη σταθερότητά του ως προτύπου ανθρώπινης οργάνωσης και ως την κυρίαρχη μονάδα στο διεθνές σύστημα.²

Η γενικότητα που χαρακτηρίζει τον τρόπο παράθεσης αυτού του «στοιχήματος» εξυπηρετεί δύο σκοπιμότητες: καταρχάς αντανακλά τη σχετική θεωρητική διαμάχη στη φιλολογία των διεθνών σχέσεων και, την ίδια στιγμή, επιτρέπει τη σύντομη ανίχνευση και περιγραφή του πλήθους των παραγόντων που καθορίζουν, ή που επιχειρούν να καθορίσουν, την εξέλιξη και τη μορφολογία της «νέας ευρωπαϊκής τάξης». Η συζήτηση στις επόμενες σελίδες στοχεύει στην κατανόηση του φαινομένου της μεταβολής που χαρακτηρίζει τη δομή του ευρωπαϊκού (υπο)συστήματος ασφάλειας. Η βασική θέση είναι ότι η φύση της νέας συστημικής πραγματικότητας ευνοεί την προσπάθεια των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.) να διαμορφώσουν κανόνες που να διέπουν αποτελεσματικά την κρατική συμπεριφορά και διάδραση και να προωθήσουν διαδικασίες «ολοκλήρωσης» στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής, ασφάλειας και άμυνας.

1. Η κρίση του κράτους δεν είναι ένα φαινόμενο του οποίου η εμφάνιση περιορίζεται στην Ανατολική Ευρώπη και την πρώην Σοβιετική Ένωση. Στη Δυτική Ευρώπη παρουσιάζεται το ίδιο έντονη, αν και παίρνει διαφορετικές μορφές. Έντονα στοιχεία διαπλοκής και αλληλεξάρτησης, καθώς και τα πρακτικά αλλά και τα συμβολικά αποτελέσματα της ανάπτυξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχουν καταστήσει λιγότερο σταθερές τις κρατικές φόρμες και λειτουργίες και έχουν σαφώς θέσει επί τάπητος το γενικότερο ζήτημα της νομιμοποίησης. Κατά συνέπεια, το πρόβλημα του τι μπορεί να κάνει το κράτος σε ένα περιβάλλον αυξανόμενης αλληλεξάρτησης εμφανίζεται έντονο και πειστικό. Οι αντιδράσεις στις συμφωνίες του Maastricht σε όλα τα επίπεδα (*elites* και *δήμοι*) επιβεβαιώνουν ενοχλητικά την ύπαρξη του προβλήματος.

2. Βλ. M. Smith, «Beyond the Stable State? Foreign Policy Challenges and Opportunities in the New Europe», στο W. Carlsnaes - S. Smith (επιμ.), *European Foreign Policy: The EC and Changing Perspectives in Europe*, Sage, Λονδίνο 1994.

Μία κοινότητα αλλά και αναγκαία παρατήρηση είναι ότι η δραματική αλλαγή της πολικότητας του διεθνούς συστήματος αντανάκλα εμφανώς την ανάπτυξη νέων διαρθρωτικών μεταβλητών με την εκδήλωση τάσεων αναθεώρησης θεσμικών μορφωμάτων και κρατικών πολιτικών, οι οποίες (τάσεις) συνδέονται άμεσα με προβλήματα επαναπροσδιορισμού βασικών στοιχείων ανάλυσης: δομή και φύση του συστήματος, εθνικό συμφέρον, ισχύς. Σε αυτό το πλαίσιο, η συζήτηση για τις προοπτικές ενός νέου συστήματος συλλογικής ασφάλειας στην Ευρώπη –όπως αυτές εκφράζονται μέσα από τις διαδικασίες που κωδικοποιήθηκαν στη Συνθήκη του *Maastricht* – λαμβάνει υπόψη της αυτά τα κεντρικά φυσιογνωμικά στοιχεία του φαινομένου της αλλαγής και του νέου status quo στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Η πολυπολικότητα που χαρακτηρίζει το μεταψυχροπολεμικό διεθνές σύστημα επηρεάζει αποφασιστικά κρατικές συμπεριφορές, στρατηγικές και προτιμήσεις, καθώς τοποθετεί σε νέα βάση τα προβλήματα της κατανομής ισχύος και του κατά περίπτωση προσδιορισμού εθνικών συμφερόντων. Η εξέταση των παραπάνω μπορεί να οδηγήσει σε υποθέσεις για τις κατευθύνσεις και τάσεις που αφορούν στα υποδείγματα κανόνων και οργάνωσης, που οι κρατικές μονάδες επιλέγουν είτε να δημιουργήσουν εκ νέου είτε να ενισχύσουν με σκοπό τη διευκόλυνση της εκπλήρωσης των εθνικών τους επιδιώξεων.

Είναι προφανές πως αυτή η παρατήρηση εντάσσεται στη λογική της *realpolitik*, όπως αυτή κωδικοποιείται στα κείμενα του κλασικού ρεαλισμού και του νεορεαλισμού του Waltz.³ Πρέπει όμως να επισημανθεί ότι ο θεωρητικός μοχλός που κατευθύνει συνολικότερα τη συζήτηση δεν είναι αμιγώς ρεαλιστικός. Καθώς η ρεαλιστική διαλεκτική εστιάζει την προσοχή μας στην κατανομή ισχύος στο διεθνές περιβάλλον, είναι πολύτιμη σαν αφετηρία για την ανάλυση της σύστασης της συστημικής πολικότητας. Τα ρεαλιστικά «εργαλεία» όμως εγκαταλείπονται εν μέρει κατά την εξέταση μιας σειράς προβλημάτων που αφορούν στη μορφολογία των διακρατικών σχέσεων στο στενότερο ευρωπαϊκό σύστημα. Σε αυτό το σύστημα, τα φαινόμενα της διαρθρωτικής αλλαγής-μεταβολής και οι πιθανότητες δημιουργίας ανθεκτικών στα νέα δεδομένα συνεργασικών θεσμικών πλαισίων απαιτούν μια διαφορετική αξιολογική προσέγγιση. Μια προσέγγιση που να λαμβάνει υπόψη της: Πρώ-

3. K. Waltz, *Theory of International Politics*, Addison-Wesley, Reading, Mass. 1979.

τον, τον ιστορικό χαρακτήρα και την επιτυχία της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Δεύτερον, το γεγονός ότι τα φαινόμενα αμφισβήτησης της κυριαρχικής διάστασης του κράτους έχουν εκδηλωθεί κυρίως στον ευρωπαϊκό χώρο και τρίτον, τις συνθήκες έντονης δομικής αλληλεξάρτησης μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, οι προσδοκίες για πρόοδο, ευημερία και διακρατική συνεργασία⁴ αποκτούν μια ουσιαστική δυναμική στην προοπτική μιας θεωρητικής σύνθεσης, αφού οι ρεαλιστικές συνταγές που αναδεικνύουν την ισορροπία κυρίως της στρατιωτικής ισχύος, ως τη μοναδική αναγκαία προϋπόθεση για τη διατήρηση της ειρήνης, είναι αποπροσανατολιστικές, καθώς το ευρωπαϊκό (υπο)σύστημα είναι λιγότερο ανταγωνιστικό σε διακρατικό ή διακυβερνητικό επίπεδο. Οι αρνητικές επιπτώσεις του άναρχου χαρακτήρα του ευρύτερου διεθνούς συστήματος αμβλύνονται, μια και το ευρωπαϊκό υποσύστημα «προστατεύεται» από την ύπαρξη και την εμπειρία συγκεκριμένων κανόνων κρατικής συμπεριφοράς και δράσης και δοκιμασμένων θεσμικών προτύπων συνύπαρξης. Το πλέον σημαντικό αποτέλεσμα αυτής της δυναμικής είναι το ότι όλο και περισσότερο η έννοια του εθνικού συμφέροντος στην Ε.Ε. διυλίζεται μέσα από τα φίλτρα των κοινοτικών μοντέλων συνεργασίας και ολοκλήρωσης, ακόμα και σε συνθήκες θεμελιώδους μεταλλαγής της συστημικής γεωγραφίας που «γέννησε» και διαμόρφωσε αυτά τα μοντέλα.

Η πορεία της Ε.Ε. προς ένα νέο σύστημα συλλογικής ασφάλειας, του οποίου κυρίαρχη έκφανση αποτελεί η προσπάθεια απόκτησης Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας (ΚΕΠΠΑ), αξιολογείται μέσα από την απόπειρα (επαν)ερμηνείας των δομών του διεθνούς συστήματος με στόχο την κατάδειξη εκείνων των διαρθρωτικών χαρακτηριστικών που μπορούν να προωθήσουν τη σταθερότητα και τη διακρατική συνεργασία στην ευρωπαϊκή ήπειρο.

2. (ΕΠΑΝΑ)ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΖΟΝΤΑΣ ΤΗ «ΝΕΑ ΤΑΞΗ»

Το σημαντικότερο πρόβλημα για μια τέτοια αξιολόγηση έγκειται στην όσο το δυνατόν αρτιότερη εννοιολογική συγκρότηση της κα-

4. Βλ. ιδιαίτερα τη συλλογή άρθρων του R.O. Keohane, στο *International Institutions and State Power. Essays in International Relations Theory*, Westview, Boulder 1989.

λούμενης νέας ευρωπαϊκής τάξης. Είναι καθοριστικής σημασίας να αναγνωρισθεί η φύση της μετα-ψυχροπολεμικής «τάξης πραγμάτων»⁵ στην Ευρώπη και, παράλληλα, οι επιπτώσεις της συστημικής μεταβολής για την ίδια την «τάξη» ως δομική συγκρότηση, όπως επίσης και για τις κρατικές μονάδες που τη νομιμοποιούν.⁶ Υπάρχουν τέσσερις διαστάσεις αυτής της προβληματικής: Η πρώτη έχει να κάνει με την ουσία και τη φύση της «τάξης» γενικά. Η δεύτερη αφορά στην έννοια της μεταβολής ή αλλαγής. Η τρίτη μορφοποιείται ως αντίδραση στη διαδικασία και τα προϊόντα της αλλαγής και η τέταρτη αναδεικνύει, πρώτον, το θέμα των συνεπειών για τους «κατοικούντες και λειτουργούντες» στο σύστημα και, δεύτερον, το πώς οι διαδικασίες αλλαγής και οι αντιδράσεις σε αυτές παράγουν και προωθούν παραπέρα μεταβολές στη φυσιογνωμία του όλου (σύστημα) και τη συμπεριφορά των μερών (κρατικές ή άλλες μονάδες).

Στο εμπειρικό πεδίο, η μεταβαλλόμενη τάξη μπορεί να συνδεθεί με μια σειρά σημαντικών δεδομένων. Καταρχάς, είναι φανερό η ύπαρξη μιας ριζικής δομικής αλλαγής, η οποία συνεπάγεται μία αναδιάρθρωση των σχέσεων μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών αλλά και στο ευρύτερο διεθνές επίπεδο, ειδικά στον τομέα της παγκόσμιας οικονομίας όπου κυρίαρχη είναι η αναφορά στην «παγκοσμιοποίηση», μία έννοια της οποίας η σημασία καταξιώνεται κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, στο πεδίο της διεθνούς οικονομικής διαδικασίας. Η τελευταία έχει αποκτήσει μία δυναμική ταχύτατης

5. Ο όρος «τάξη» χρησιμοποιείται για να αποδώσει τον αγγλικό όρο *order* και υπονοεί ένα τυπικό ή και άτυπο σύνολο σχέσεων, το οποίο παράγει κανονικούς και αναμενόμενους τρόπους συμπεριφοράς και στο οποίο επικρατούν κοινά αποδεκτές απόψεις για θέματα ιεραρχίας, νομιμοποίησης και κανονιστικής διευθέτησης. Βλ. R. Cox, *Approaches to World Order*, Cambridge University Press, Cambridge 1996, ιδιαίτερα κεφάλαιο 6. Για μια ιστορικοκοινωνιολογική προσέγγιση, βλ. J.H. Hall, *International Orders*, Polity Press, Cambridge 1996, ιδιαίτερα κεφάλαιο 1.

6. Βλ. M. Smith, «Beyond the Stable State?...», *ό.π.*, σ. 24. Ο συγγραφέας επιχειρεί να προσεγγίσει τα προβλήματα που παρουσιάζονται στην ανάλυση της εξωτερικής πολιτικής, στο πλαίσιο της αλλαγής στην Ευρώπη και τις επιδράσεις της τελευταίας για το «ευρωπαϊκό κράτος», αναζητώντας τους δεσμούς μεταξύ των εργαλείων ανάλυσης εξωτερικής πολιτικής και κρατικής θεωρίας (*state theory*). Η προσπάθειά του βασίζεται σε δύο κυρίως πλέγματα θεωρητικής ανάπτυξης: από τη μια, χρησιμοποιεί την έννοια των κρατικών στρατηγικών προσαρμοστικότητας, όπως αυτές προτείνονται από τον John Ikenberry και, από την άλλη, τις ιδέες του Robert Cox για το κράτος, τις κοινωνικές δυνάμεις και την έννοια της παγκόσμιας τάξης.

παγίωσης προς την κατεύθυνση μιας ολοένα αυξανόμενης αλληλεξάρτησης μεταξύ των εθνικών οικονομιών, η οποία με τη σειρά της υπονομεύει σε καθημερινή βάση την παραδοσιακή σχέση κρατικής εξουσίας και αγοράς. Αυτό δε σημαίνει πως η αγορά έχει σταματήσει να αποτελεί ένα κατεξοχήν πεδίο ισχύος, όπου το κράτος νομιμοποιείται από τη φύση του να παρεμβαίνει αποφασιστικά. Σηματοδοτεί ωστόσο την ύπαρξη ενός πλαισίου, στο οποίο η οικονομία είναι περισσότερο παγκόσμια παρά εθνική και σαν τέτοια βρίσκεται υπό σταθερή μεταλλαγή, συνεχή διαρθρωτική προσαρμογή, συνοδευόμενη ταυτόχρονα από μία προφανή έλλειψη προβλεψιμότητας. Σε αυτό το πλαίσιο, στην καπιταλιστική καρδιά της παγκόσμιας οικονομίας, η ισορροπία γέρνει βαθμηδόν από το καθεστώς της κρατικής κανονιστικής παρέμβασης σε ένα ολοένα και πιο αναγνωρίσιμο φιλελευθερισμό των *les bourgeois conquerants*.⁷ Ο δομικός αντίκτυπος για τις εθνικές κυβερνήσεις αυτής της παγκόσμιας συγκέντρωσης επιρροής πάνω στη δυνατότητά τους να σχεδιάσουν και να εφαρμόσουν πολιτική, συνίσταται στη μεταβολή του κράτους σε έναν συντελεστή προσαρμογής των εθνικών οικονομικών πρακτικών στις εξωγένειες (παραγωγή, χρηματοδότηση) της παγκόσμιας οικονομίας. Το κράτος γίνεται παράγοντας μετάδοσης των νέων δεδομένων σε εθνικό επίπεδο.⁸

7. Κώστας Υφαντής, «Παγκόσμια Αναδιάρθρωση και Πολιτική Οικονομία: Οι Σχέσεις ΗΠΑ-Ε.Ε. μετά το Blair House», *Αγορά Χωρίς Σύνορα*, τόμ. 2, τχ. 2, 1996.

8. Οι ρίζες αυτής της αλλαγής μπορούν να ανιχνευθούν στη δεκαετία του 1970, όταν ο συμβιβασμός του Bretton Woods άρχισε να δίνει τη θέση του σε ένα καθεστώς «υποταγής» των εθνικών οικονομιών στους εξωγενώς καθορισμένους παράγοντες μιας παγκόσμιας οικονομίας. Τα κράτη άρχισαν να «λογοδοτούν» σε ένα *nebuleuse* που προσωποποιήθηκε ως η παγκόσμια οικονομία. Μερικά από τα πιο σημαντικά στοιχεία αυτής της αλλαγής είναι: *Η διαρθρωτική ισχύς του κεφαλαίου*, η οποία ανάγκασε τις εθνικές κυβερνήσεις να κατανοήσουν ότι η αναζωογόνηση της οικονομικής ανάπτυξης είναι συνάρτηση της δημιουργίας επενδυτικού κλίματος, το οποίο με τη σειρά του εξαρτάται από συνθήκες εργασιακής ειρήνης και πειθαρχημένης δημοσιονομικής πολιτικής· *η αναδιάρθρωση της παραγωγικής διαδικασίας*, η οποία έχει εκφραστεί με τη μετάβαση στο μετά-Ford πρότυπο παραγωγής (κέντρο-περιφέρεια), διευκολύνοντας έτσι τη δημιουργία ευέλικτων μονάδων και εξασθενίζοντας τη δύναμη των συνδικάτων αλλά και τη δυνατότητα κρατικής παρέμβασης, ενισχύοντας ταυτόχρονα το ρόλο του κεφαλαίου· τέλος, *το δημόσιο χρέος*, ολοένα και περισσότερο «εξωτερικό», έχει αναγκάσει τις εθνικές κυβερνήσεις να είναι υπόλογες περισσότερο απέναντι στις διεθνείς χρηματαγορές παρά στους πολίτες, επιβεβαιώνοντας έτσι την εδραίωση αυτού που η Susan Strange ονόμασε «casino capitalism». Βλ. Susan Strange, *Casino Capitalism*, Basil Blackwell, Οξφόρδη 1986 και Robert Cox, «Global Restructuring: Making sense of

Διαφορετικές κρατικές φόρμες διευκολύνουν την παγίωση αυτής της παγκόσμιας/εθνικής σχέσης σε χώρες που καταλαμβάνουν διαφορετικές θέσεις στο διεθνές σύστημα. Στο παρελθόν, τα στρατιωτικά/γραφειοκρατικά καθεστώτα θεωρήθηκαν σχεδόν ιδανικά σε κράτη του περιφερειακού καπιταλισμού για την εφαρμογή νομισματικής πειθαρχίας. Τώρα, οι πολιτικές «διαρθρωτικής προσαρμογής» του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, εφαρμόζονται από εκλεγμένα προεδρικά καθεστώτα (Αργεντινή, Βραζιλία, Μεξικό, Περού) τα οποία κατορθώνουν να εξασφαλίζουν την άμυνά τους απέναντι σε λαϊκές πιέσεις. Η νεο-φιλελεύθερη ιδεολογία έχει συντηρήσει την κρατική μεταλλαγή στη Βρετανία, τις ΗΠΑ, τον Καναδά και στα κράτη του Νοτίου Ειρηνικού. Στη Γαλλία και την Ισπανία οι μέχρι πρόσφατα στη εξουσία σοσιαλιστικές κυβερνήσεις προσαρμοσαν τις πολιτικές τους στη νέα «ορθοδοξία». Οι νέες δημοκρατίες στην Ανατολική Ευρώπη και την πρώην Σοβιετική Ένωση, στο βαθμό που οι κυβερνήσεις τους απολαμβάνουν πραγματικής αυτονομίας, φαίνεται να ακολουθούν το ρεύμα της παγκοσμιοποίησης. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση, το ζήτημα της κοινωνικής χάραξης αποκαλύπτει την αντιπαράθεση για τη μελλοντική φύση του κράτους, καθώς και της περιφερειακής «εξουσίας». Μια αντιπαράθεση που εκδηλώνεται σαν πάλη ανάμεσα σε δύο μορφές καπιταλισμού: τον νεοφιλελεύθερο, «διεθνοποιοητικό» Θατσερισμό και τον καπιταλισμό της «κοινωνικής αγοράς» και της ισόρροπης περιφερειακής ανάπτυξης.⁹

Στενά συνδεδεμένη με αυτή τη διαδικασία, είναι η ανάδυση νέων κρατών στην Ευρώπη και η αναζήτηση των συστατικών του νέου ευρωπαϊκού συστήματος. Την ίδια στιγμή, ανακατατάξεις στο οικονομικό status και στο status ασφάλειας έξω από την Ευρώπη έχουν προκαλέσει ερωτήματα που αφορούν στα όρια του συστήματος και στα συμφέροντα των ευρωπαϊκών πρωταγωνιστών. Συχνότερα από ό,τι στο παρελθόν, νέοι και μερικές φορές απροσδόκητοι δεσμοί μεταξύ πολιτικών, οικονομικών και προβλημάτων ασφάλειας καταδεικνύουν τα όρια των κρατικών δυνατοτήτων για αναγνώρισή τους και αντίδραση στις νέες ανάγκες για παρέμβαση.

the Changing International political Economy», στο Richard Stubbs - Geoffrey R.D. Underhill (επιμ.), *Political economy of the Changing Global Order*, Macmillan, Λονδίνο 1994.

9. Βλ. Michel Albert, *Capitalisme contre capitalisme*, Seuil, Παρίσι 1991.

Επιπλέον, είναι ήδη σε εξέλιξη μία θεσμική πρόκληση που σχετίζεται με την επάρκεια των υφισταμένων θεσμών για διεθνή δράση και την προοπτική διακρατικής (και όχι μόνο) συνεργασίας.¹⁰

Όλα τα παραπάνω υπογραμμίζουν την ανάγκη η όποια απόπειρα κατανόησης της νέας ευρωπαϊκής τάξης να λαμβάνει υπόψη της, εκτός του γεωπολιτικού και λειτουργικού εύρους της, το βαθμό θεσμοποίησής της, την ανθεκτικότητα ή ευθραυστότητά της, καθώς και τα ιδεολογικά και κανονιστικά στοιχεία της. Με αυτόν τον τρόπο είναι δυνατόν, πρώτον, να ξεπεραστεί ο κίνδυνος ενός απόλυτου θετικισμού που εν πολλοίς αγνοεί ό,τι οποιαδήποτε αλλαγή στη διεθνή αρένα λαμβάνει χώρα σε μία σειρά από διασυνδεδεμένα επίπεδα (εθνικό, περιφερειακό, παγκόσμιο).¹¹ και δεύτερον, ισχυροποιεί παράλληλα την υπόθεση που καταγράφει την έννοια της «τάξης» ως ένα πλέγμα σχέσεων, το οποίο παράγει κανονικές και αναμενόμενες συμπεριφορές και στο οποίο επικρατούν κοινές αντιλήψεις για θέματα, όπως η ιεραρχική ταξινόμηση των μονάδων, η νομιμοποίησή τους και η ρύθμιση των διμερών και πολυμερών σχέσεών τους.

Με αφετηρία αυτή την υπόθεση, η ερμηνεία και οι συνέπειες του φαινομένου της διαρθρωτικής αλλαγής ή μεταβολής του διεθνούς περιβάλλοντος απαιτεί να ληφθούν υπόψη ο τρόπος αλλαγής, το πιθανό κόστος και/ή το όφελος, καθώς και το ποια μπορούν να θεωρηθούν ως κεντρικά στοιχεία για την παγίωση, διατήρηση ή μεταβολή μιας συγκεκριμένης τάξης, αλλά και το ποια έχουν μόνον οριακή σημασία. Τέλος, μεγάλη σημασία πρέπει να δοθεί στην αξιολόγηση των συνεπειών της αλλαγής για τους συμμετέχοντες στην τάξη, οι αντιδράσεις των οποίων είναι δυνατόν να οξύνουν ή να αμβλύνουν το πρόβλημα της σταθερότητας.

Στη βάση των παραπάνω, πρωτεύουσα σημασία αποκτά η λογική της διάκρισης μεταξύ κέντρου και περιφέρειας, όπου οι κρατικές μονάδες του (ευρωατλαντικού) κέντρου εξακολουθούν να διατηρούν την κυριαρχία τους σε σχέση με αυτές της περιφέρειας, όμως τείνουν να την απολέσουν σε ότι αφορά στη μεταξύ τους διάδραση. Η υποχώρηση της κρατικής κυριαρχίας στις μονάδες του

10. Βλ. M. Smith, «Beyond the Stable State?...», ό.π., σ. 25.

11. Γι' αυτό το θέμα, βλ. Thomas Risse-Kappen, «Structures of Governance and Transnational Relations: what have we learned?», στο T. Risse-Kappen (επιμ.), *Bringing Transnational Relations Back In: Non-State Actors, Domestic Structures and International Institutions*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.

κέντρου καθιστά επιτακτική την ανάγκη επαναπροσδιορισμού της έννοιας της αναρχίας και υπογραμμίζει τη σημασία της δημοκρατίας, της οικονομικής αλληλεξάρτησης και της τεχνολογίας, ως παράγοντες που επηρεάζουν τα φαινόμενα του πολέμου και της ειρήνης.¹² Και ενώ στις μονάδες της περιφέρειας η απουσία απόλυτων αποτρεπτικών του πολέμου παραγόντων, όπως επίσης και η απουσία κοινών αντιλήψεων για τη δημοκρατία, τον πλουραλισμό και την οικονομία επιβάλλουν ως κανόνα τις πολιτικές ισορροπίες δυνάμεων, στο κέντρο η παγίωση αυτών των αξιών, χωρίς να «απαγορεύει» τις συγκρούσεις, καθιστά απαγορευτική τη χρήση στρατιωτικής βίας για την επίλυσή τους.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις δεν αγνοούν ή υποβαθμίζουν τη σημασία της «εθνοκρατικής ανομοιογένειας του ευρωπαϊκού χώρου»,¹³ καθώς και την πρωτοκαθεδρία του κράτους και του εθνικού συμφέροντος, όπως αυτή καθορίζεται στα πλαίσια της ρεαλιστικής ανάλυσης. Άλλωστε, αυτή η ανομοιογένεια ήταν κάτι παραπάνω από ορατή στις αντιδράσεις, στρατηγικές και προσεγγίσεις των ευρωπαϊκών δυνάμεων στις αρχές της δεκαετίας, στην κρίση του Κόλπου, στη γιουγκοσλαβική τραγωδία, στην κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων και του σοβιετικού αντίπαλου δέους και αποτυπώθηκε χαρακτηριστικά στη συνολική προβληματική και συζήτηση που αναπτύχθηκε για το μέλλον, για τις προοπτικές της ευρωπαϊκής ασφάλειας και το ρόλο της Ένωσης. Αυτή όμως η ανομοιογένεια δεν οδηγεί οπωσδήποτε στην αποτυχία κάθε εγχειρήματος θεσμοποίησης εξωτερικών πολιτικών και πολιτικών ασφάλειας πάνω στη λογική της ολοκλήρωσης. Και αυτό γιατί, στην περίπτωση των κρατών-μελών της Ε.Ε., οι εθνικές στρατηγικές να μεν επηρεάζονται από τη δομή του διεθνούς συστήματος (αναρχία και κατανομή ισχύος), αλλά σε μεγάλο βαθμό επηρεάζονται και από τις διαδικασίες διάδρασης και απόκτησης γνώσης, εμπειρίας (learning) και ενίσχυσης υφιστάμενων θεσμών. Τούτο σημαίνει πως η απουσία κεντρικής πολιτικής εξουσίας, σε επίπεδο διεθνούς συστήματος, δε θα οδηγήσει απαραίτητα τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. σε ένα παιχνίδι ανταγωνισμού με νικητές και ηττημένους (power

12. J.M. Goldgeiger - M. McFaul, «A Tale of two Worlds: Core and Periphery in the Post-Cold War Era», *International Organization*, τόμ. 46 (2), 1992, σ. 467-492.

13. Βλ. Π. Ήφαιστος, *Ευρωπαϊκή Άμυνα και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση. Η Ευρώπη των πολλών ταχυτήτων και κατηγοριών κατά της ευρωπαϊκής ιδέας*, Οδυσσέας, Αθήνα 1994, σ. 67 και κεφ. 5.

politics). Το φαινόμενο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης έχει δημιουργήσει συνθήκες που μπορεί να βοηθήσουν τις κρατικές μονάδες να υπερβούν τη ρεαλιστική λογική. Η ανομοιογένεια εθνικών «οραμάτων» για το μέλλον της ευρωπαϊκής ασφάλειας δεν αναιρεί σε καμία περίπτωση το γεγονός της ύπαρξης κοινών στόχων και συμφερόντων: σταθερότητα, ειρήνη, ελεύθερη οικονομία. Αυτή η κοινότητα συμφερόντων είναι περισσότερο προϊόν κοινωνικοπολιτικοοικονομικής αλληλεξάρτησης και λιγότερο αποτέλεσμα ισορροπίας δυνάμεων στη μεταπολεμική Ευρώπη.

Σε αυτό το σημείο μία διευκρίνιση είναι απαραίτητη. Δεν υποστηρίζεται πως η εξελικτική πορεία της Ε.Ε. θα οδηγήσει οπωσδήποτε στη δημιουργία μιας υπερεθνικής αμυντικής κοινότητας. Αντίθετα, ένα τέτοιο ενδεχόμενο θεωρείται ελάχιστα πιθανό, τουλάχιστον μεσοπρόθεσμα. Όπως γίνεται φανερό παρακάτω, μια τέτοιου είδους απόπειρα μπορεί να χαρακτηριστεί ακόμη και ουτοπιστική, όπως μπορεί ίσως και να αποβεί επικίνδυνη –κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες– για το σύνολο του κοινοτικού κεκτημένου, σε μια περίοδο ρευστότητας και μεταβατικότητας όπου βασικές έννοιες χρήζουν επανερμηνείας και προσαρμογής στα νέα δεδομένα. Αυτό όμως δε σημαίνει πως η διατήρηση της ειρήνης και της σταθερότητας στην Ευρώπη περνά μέσα από διαδικασίες εξισορρόπησης της ισχύος μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών. Μια τέτοια προοπτική είναι όχι μόνο παρωχημένη αλλά και είναι σχεδόν σίγουρο πως θα οδηγήσει σε απορύθμιση των ήδη υπαρχόντων συνεργασιακών μηχανισμών, καθώς και στην υπονόμευση των θεσμικών παραγόντων που εξασφαλίζουν τη σταθερότητα, αφού αγνοεί το γεγονός πως η έννοια της ασφάλειας στη μετα-ψυχροπολεμική Ευρώπη έχει υποστεί και συνεχίζει να υπόκειται τις συνέπειες της μη αποκρυστάλλωσης ρόλων, ταυτοτήτων και συμφερόντων. Ένα από τα λίγα «σταθερά» σημεία αναφοράς είναι το απροσδιόριστο της ασφάλειας. Τώρα, περισσότερο από ποτέ, η ασφάλεια «εγκλωβίζεται» από τη διάδραση εθνικών, περιφερειακών και παγκόσμιων δυναμικών.¹⁴ Το ευρωπαϊκό σύστημα (ή «τάξη»), λίγο πριν από το 2000, δεν είναι σε καμία περίπτωση συγκρίσιμο με αυτά άλλων εποχών στις οποίες η ύπαρξη πολλαπλών κρατικών πόλων ισχύος οδήγησε σε δύο παγκόσμιους πολέμους. Σε προηγούμενους

14. James N. Rosenau, «New Dimensions of Security: The Interaction of Globalizing and Localizing Dynamics», *Security Dialogue*, τόμ. 25, τχ. 3 (1994), σ. 255-281.

αιώνες, ο κυρίαρχος στόχος του κράτους –η επιβίωση– εξασφαλιζόταν μέσω της συγκέντρωσης στρατιωτικής ισχύος. Η στρατιωτική ισχύς ήταν στενά συνδεδεμένη με πλούτο, πληθυσμό και επικράτεια. Οι ηγέτες επεδίωκαν την αύξηση του πλούτου για να αγοράζουν όπλα, την αύξηση του πληθυσμού και κατ' επέκταση την αύξηση των στρατευομένων και την αύξηση της επικράτειας, η οποία εξασφάλιζε πιο ασφαλή σύνορα. Τα κράτη αφιέρωναν εκπληκτικά ποσά για την ανάπτυξη των στρατιωτικών τους δυνατοτήτων.¹⁵ Επιπλέον, κρατική επιδίωξη ήταν η εξισορρόπηση πιθανών απειλών μέσω συμμαχιών, οι οποίες μεταβάλλονταν ανάλογα με την πηγή της απειλής και την κατά περίπτωση ερμηνεία των κρατικών συμφερόντων. Η ισορροπία ισχύος δεν ήταν απλώς μία συστηματική πραγματικότητα, αλλά ένα ξεκάθαρο δόγμα εξωτερικής πολιτικής, ειδικότερα μετά το Συμβούλιο της Βιέννης το 1815.¹⁶ Όμως, το τότε ευρωπαϊκό σύστημα δεν απολάμβανε της σημερινής ομοιογένειας. Το μόνο κοινό που χαρακτήριζε τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής ήταν η καθολική τους αντίθεση σε οτιδήποτε απειλούσε την ανατροπή του *status quo*. Για θεμελιώδεις λόγους, όμως, το μέλλον δεν θα είναι μία επιστροφή στο παρελθόν.

Σήμερα, στην Ευρώπη, ο συνδυασμός διακρατικών καθεστώτων εκτεταμένης θεσμοποίησης και «αφοσίωσης» στη δημοκρατία και την ελεύθερη αγορά μπορεί να εξασφαλίσει τη μετάβαση σε ένα νέο είδος πολιτικής πέρα από παραδοσιακά υποδείγματα εξισορροπητικών συμμαχιών, χαλαρών συνεργασιακών μορφωμάτων ή άκρως ανταγωνιστικών συμπεριφορών. Σε μια εποχή όπου η φύση της ισχύος έχει αλλάξει, αλλά και σε ένα σύστημα όπου η ανομοιογένεια πολιτικών δε συνεπάγεται και ασυμβατότητα κρατικών συμφερόντων, η συνέχιση της συνεργασίας μέσω της παραπέρα επέκτασης και εμβάθυνσης των θεσμικών δεδομένων είναι όχι μόνο δυνατή αλλά και αποτελεί την καλύτερη στρατηγική επιλογή. Όπως διατυπώνεται παρακάτω, αυτή η συνέχιση ήταν και είναι κυρίαρχος στόχος των κρατών-μελών της Ένωσης ακόμα και σε πε-

15. Είναι χαρακτηριστικό πως στην Αγγλία της Ελισάβετ και στην Ισπανία του Φιλίππου του Β' σχεδόν τα τρία τέταρτα των κυβερνητικών δαπανών αφιερώονταν σε πολεμικά έξοδα και σε εξοφλήσεις χρεών από προηγούμενους πολέμους. Βλ. Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*, Random House, Νέα Υόρκη 1987, σ. 70-71.

16. Βλ. Henry A. Kissinger, *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace, 1812-1822*, Houghton Mifflin, Βοστώνη 1957. Αλλά και Edward Vose Gulick, *Europe's Classical Balance of Power*, Norton, Νέα Υόρκη 1967.

ριόδους –όπως η σημερινή– αναζήτησης ρόλων και ταυτοτήτων και αμφισβήτησης παραδοσιακών στρατηγικών επιλογών.

3. ΠΟΛΥΠΟΛΙΚΟΤΗΤΑ, ΑΝΑΡΧΙΑ ΚΑΙ ΣΤΑΘΕΡΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΝΕΑ ΕΥΡΩΠΗ

Το 1990, σε ένα πολυσυζητημένο πλέον άρθρο, ο *Mearsheimer*¹⁷ διατύπωσε την άποψη ότι η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, η αφύπνιση του εθνικισμού, η ενοποίηση της Γερμανίας και η μείωση της αμερικανικής παρουσίας στην Ευρώπη θα οδηγήσει σε μια έκρηξη πολιτικών ανταγωνισμών και αντιπαραθέσεων μεταξύ των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων, σαν το ουσιαστικό αποτέλεσμα του άναρχου και πολυπολικού χαρακτήρα του νέου διεθνούς συστήματος. Αυτή η ολοφάνερα νεορεαλιστική ανάλυση είχε ένα πλεονέκτημα: Έδωσε το έναυσμα για μια πολύ σημαντική θεωρητική συζήτηση, η οποία αποκάλυψε την, κατά τον *Hoffmann*, στειρότητα του νεορεαλισμού.¹⁸ Η απαισιόδοξη εικόνα των ευρωπαϊκών κρατών τα οποία ανακαλύπτουν ξανά το ταραγμένο τους παρελθόν πηγάζει όχι από κάποια εμπειρική αξιολόγηση της μετα-ψυχροπολεμικής Ευρώπης, αλλά από μια θεωρητική προσέγγιση που συνδυάζει δύο δογματικές κατασκευές. Η πρώτη θεωρεί ότι στο άναρχο διεθνές περιβάλλον, η κατανομή της στρατιωτικής ισχύος σε ένα πλαίσιο συνεχούς ανταγωνισμού για επιβίωση και ασφάλεια καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τη συμπεριφορά των κρατών. Η δεύτερη αντιπαράθετει τη διπολική σταθερότητα με την αστάθεια των πολυπολικών συστημάτων. Αυτές οι δύο υποθέσεις αποτελούν το θεωρητικό οπλοστάσιο της νεορεαλιστικής σχολής σκέψης και τροφοδοτούν τη βεβαιότητα των εκπροσώπων της για την επερχόμενη αστάθεια στην Ευρώπη, καθώς και για το μάταιο κάθε προσπάθειας εγκαθίδρυσης ενός συστήματος συλλογικής ασφάλειας, που δε θα βασίζεται σε ένα καθεστώς ισορροπίας δυνάμεων. Για τους νεορεαλιστές, μια πολυπολική κατανομή δυνάμεως σαν αυτή στο κλασικό ευρωπαϊκό σύστημα είναι από τη φύση της ασταθής και αποτελεί το πιο γόνιμο έδαφος για την εμφάνιση επιθετικών

17. John Mearsheimer, «Back to the Future: Instability in Europe after the Cold War», *International Security*, τόμ. 15, τχ. 1, Καλοκαίρι 1990, σ. 5-56.

18. Stanley Hoffmann, *The European Sisyphus. Essays on Europe 1964-1994*, Westview, Boulder 1995, σ. 257.

συμπεριφορών και συνακόλουθα πολεμικών συγκρούσεων. Συμμαχίες σχηματίζονται και διαλύονται καθώς κάθε κράτος επιδιώκει την απόκτηση πλεονεκτήματος, ενώ, παράλληλα, προσπαθεί να εξισορροπήσει τη στρατιωτική ισχύ οποιουδήποτε φιλόδοξου ηγεμόνα. Οι νεορεαλιστές επιμένουν πως τα πολυπολικά συστήματα είναι επικίνδυνα επειδή είναι δομικώς ασταθή, αντιθέτως με τα διπολικά.¹⁹ Όπως παρατηρεί ο Superstein, η σταθερότητα μειώνεται καθώς η πολυπολικότητα του συστήματος αυξάνεται.²⁰

Η παραπάνω απαισιόδοξη θεωρητική πρόβλεψη είναι αμφιλεγόμενη γιατί η μετα-ψυχροπολεμική πολυπολικότητα δεν έχει ουσιαστικές ομοιότητες με το παρελθόν. Το λειτουργικό πεδίο είναι διαφορετικό, όπως και η φύση των δομικών χαρακτηριστικών. Καταρχάς, η έννοια του άναρχου διεθνούς συστήματος είναι μία έννοια που βρίσκεται στην καρδιά του νεορεαλισμού. Αν η αναρχία μεταφράζεται σαν απουσία κεντρικής εξουσίας πάνω από τα κράτη, δεν είναι από μόνη της διαφωτιστική ως προς το γιατί το παιχνίδι της διεθνούς πολιτικής μεταβάλλεται. Αν ως άναρχο νοείται το διεθνές σύστημα στο οποίο ευδοκμεί μια μόνιμη πάλη για τη μεγιστοποίηση ισχύος, όπου τα κέρδη του ενός είναι απώλειες του άλλου (σχέση μηδενικού αθροίσματος), τότε η αναρχία περιγράφει μερικά μόνο διεθνή συστήματα, όχι όλα.²¹ Περιγράφει συστήματα στα οποία οι δρώντες είναι μόνον αυτόνομες κρατικές μονάδες και οι διεθνείς θεσμοί απλώς αθροίσματα των πρώτων. Επιπλέον, πρόκειται για συστήματα των οποίων η δομή είναι προϊόν της κατανομής της στρατιωτικής ισχύος, που είναι και η μόνη εξαργυρώσιμη.

19. Μερικά από τα σημαντικά κείμενα που υποστηρίζουν την άποψη ότι η μετάβαση σε έναν πολυπολικό κόσμο θα φέρει μαζί και ένα νέο κύμα συγκρούσεων και επιθετικότητας είναι : K. Waltz, «The Stability and a Bipolar World», *Daedalus*, τόμ. 93, Καλοκαίρι 1964, σ. 881-909· Thomas Christensen - Jack Snyder , «Chain Gangs Bucks: Predicting Alliance Patterns in Multipolarity», *International Organisations*, τόμ. 44, Άνοιξη 1990, σ. 137-168· Manus Midlarsky, «Hierarchical Equilibria and the Long-Run Instability of Multipolar Systems», στο M. Midlarsky, *Handbook of War Studies*, Unwin Hyman, Βοστώνη 1989· Robert Lieber, *No Common Power: Understanding International Relations*, Harper Collins, Νέα Υόρκη 1991· Kenneth Oye, «Explaining Cooperation Under Anarchy: Hypotheses and Strategies», στο K. Oye (επιμ.), *Cooperation Under Anarchy*, Princeton University Press, Princeton 1986.

20. Alvin Superstein, «The Long Peace- Result of a Bipolar Competitive World?», *The Journal of Conflict Resolution*, τόμ. 35, Μάρτιος, σ. 68-79.

21. Βλ. S. Hoffmann, *ό.π.*, σ. 282.

Ο Waltz χρησιμοποιεί ως αφητηρία το αξίωμα πως όταν οι πολιτικές μονάδες υιοθετούν μια διαδικασία διάδρασης, τότε (ένα) διεθνές σύστημα δημιουργείται ως (μη σκόπιμο) αποτέλεσμα της τελευταίας. Στη νεορεαλιστική προοπτική, ένα διεθνές σύστημα δεν αναγνωρίζεται από τη διάδραση μεταξύ των συστατικών μονάδων, αλλά κυρίως στη βάση της «τυχαίας γέννησης» της δομής του συστήματος, η οποία εμφανίζεται ανεξάρτητα τόσο από τα εσωτερικά χαρακτηριστικά των μονάδων όσο και από τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ τους. Εκ πρώτης όψεως, είναι δυνατόν να θεωρηθεί πως αποκλείοντας τους δύο παραπάνω παράγοντες δεν απομένει τίποτα που να καθιστά αναγνωρίσιμη τη διάρθρωση του συστήματος. Όμως ο Waltz απορρίπτει αυτό το συμπέρασμα, επιμένοντας ότι οι μονάδες περιορίζονται από τον ανεξάρτητο-αυτόνομο χαρακτήρα των δομών· οι τελευταίες προσδιορίζονται στη βάση συγκεκριμένων «αρχών», που καθορίζουν τον τρόπο σύμφωνα με τον οποίο η κάθε μονάδα καταλαμβάνει τη θέση της (στο σύστημα) σε σχέση με τις υπόλοιπες. Δύο είναι αυτές οι αρχές: ο άναρχος χαρακτήρας του διεθνούς γίνεσθαι και η κατανομή ισχύος στο σύστημα.

Επιπλέον, η νεορεαλιστική ανάλυση φαίνεται να αποτυγχάνει ή, σωστότερα, αρνείται να αντιμετωπίσει το ζήτημα της «διαφοροποίησης» (differentiation) των διεθνών δρώντων/μονάδων ως ένα από τα θεμελιώδη στοιχεία της εν εξελίξει της διαρθρωτικής μεταβολής. Πρόκειται για μία παράλειψη που είναι κυρίως αποτέλεσμα του γεγονότος ότι φαινόμενα όπως η κρατική κυριαρχία και το εθνικό συμφέρον εκλαμβάνονται ως εξωγενώς προσδιορισμένα και, ως εκ τούτου, μεταβαλλόμενα μόνον ως προς το λειτουργικό τους πεδίο. Ο θεωρητικός σχεδιασμός του Waltz, *inter alia*, αντιμετωπίζει την όποια *λειτουργική διαφοροποίηση* των (κρατικών) μονάδων σαν μία κλειστή κατηγορία, στη βάση ότι όλες οι μονάδες είναι κυρίαρχες και επομένως «όμοιες»,²² ενώ ταυτόχρονα περιορίζει την *εν γένει διαφοροποίησή* τους στο λειτουργικό ζήτημα της κυριαρχίας.

Είναι προφανές ότι η προσέγγιση αυτή οπλίζει τη νεορεαλιστική ανάλυση με το πλεονέκτημα μιας ελκυστικής αυστηρότητας και

22. Βλ. B. Buzan - C. Jones - R. Little, *The Logic of Anarchy: Neorealism to Structural Realism*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1993. Επίσης, J. Ruggie, «Continuity and Transformation in the World Polity: Toward a Neorealist Synthesis», *World Politics*, τόμ. 35 (2), 1983, σ. 261-285.

λιτότητας στην επιλογή αναλυτικών εργαλείων: κρατική κυριαρχία, άναρχο διεθνές περιβάλλον, οριακή μόνον σημασία διεθνών θεσμών, αποκλειστική σχεδόν πρωτοκαθεδρία πολιτικο-στρατιωτικών παραμέτρων της ισχύος. Όμως, ο ισχυρισμός του Waltz ότι, πρώτον, ο σχηματισμός όμοιων μονάδων όπως επίσης και ο σχηματισμός της δομής του διεθνούς συστήματος αντιπροσωπεύει μια «τυχαία» εξέλιξη και, δεύτερον, ότι οι μονάδες προσπαθώντας απλώς να επιβιώσουν ως ανεξάρτητες, άθελά τους προκαλούν τη δημιουργία ενός διαρθρωμένου συστήματος (όμοιων μονάδων) πρέπει να αντιμετωπισθεί με επιφύλαξη. Η εφαρμογή της θεωρίας του Waltz στο σύγχρονο διεθνές σύστημα θα μπορούσε να θεωρηθεί αξιόπιστη, αφού είναι ευρέως παραδεκτό πως οι συστατικές μονάδες του συστήματος είναι κυρίαρχα κράτη με δεδομένα συμφέροντα (μεγιστοποίηση ισχύος, επιβίωση) και τα οποία μπορούν ίσως να περιγραφούν ως προς τη δομή και τη λειτουργικότητά τους ως «μη διαφορετικά».

Την ίδια στιγμή, όμως, είναι δεδομένο πως η έννοια της κυριαρχίας δεν είναι σε καμία περίπτωση μια αυστηρά στατική, μη προβληματική έννοια,²³ καθώς η όποια προσπάθεια κατανόησής της στο πλαίσιο των περισσότερων διεθνών συστημάτων στη διαδρομή της ανθρώπινης ιστορίας, δεν υπακούει στη ρεαλιστική επιταγή της ομοιότητας· ενώ, και όσον αφορά στο δεύτερο σημείο (περιορισμός της διαφοροποίησης στη λειτουργική διάσταση της κυριαρχίας), ακόμη και μία επιφανειακή θεώρηση της ιστορικής εξέλιξης δείχνει πως κάποιες από τις σημαντικότερες δομικές μεταβολές του διεθνούς συστήματος περιστρέφονται περισσότερο γύρω από τη διαρθρωτική και λιγότερο γύρω από τη λειτουργική ποικιλία των (κρατικών) μονάδων. Αν δεχτούμε τη στενή θεώρηση του Waltz και άλλων,²⁴ τότε καθίσταται δυσχερέστατη η εξήγηση πώς τόσο ριζικά διαφορετικές εσωτερικές δομές, όπως π.χ. βαρβαρικές φυλές, πόλεις-κράτη και εξαιρετικά συγκεντρωτικές αυτοκρατορίες,

23. Για μία πρόσφατη συζήτηση γι' αυτό το θέμα, βλ. J. Samuel Barkin - Bruce Cronin, «The State and the Nation: Changing Norms and the Rules of Sovereignty in International Relations», *International Organization*, τόμ. 48, τχ. 1, Χειμώνας 1994, σ. 107-130. Επίσης, Thomas J. Biersteker - Cynthia Weber (επιμ.), *State Sovereignty as Social Construct*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.

24. Βλ. K. J. Holsti, *International Politics: A Framework for Analysis*, Englewood Cliffs, Prentice Hall 1967 και M. Wight, *Systems of States*, Leicester University Press, Leicester 1977.

κατόρθωσαν να συνυπάρξουν και να αναπτύξουν σχέσεις για αιώνες χωρίς να «ομογενοποιηθούν». Και όχι μόνον αυτό: δεν έχει υπάρξει ποτέ ιστορική περίοδος όπου όλες οι πολιτικές μονάδες να «παραδέχονται» πως ήταν ανεξάρτητες. Η ηγεμονική ή αυτοκρατορική επικυριαρχία είναι ένα διαχρονικό και συχνά το πιο κρίσιμο χαρακτηριστικό στην ιστορία των διεθνών σχέσεων²⁵ και είναι ευθέως ασύμβατο με την αντίληψη των λειτουργικά μη διαφορετικών/διαφοροποιημένων μονάδων.

Για τους νεορεαλιστές, η δομή *ex definitio* είναι πρωταρχικής σημασίας και παράγει αιτιοκρατικά είτε πόλεμο (state of war) είτε ειρήνη που στηρίζεται σε λεπτές και εύθραυστες ισορροπίες (troubled peace). Από μόνη της, αυτή η εξίσωση δε λείει πολλά για τη συμπεριφορά των κρατών. Δε βοηθά να προβλέψει κανείς αν δύο κράτη θα είναι εχθροί ή φίλοι-σύμμαχοι, θα αναγνωρίζουν την κυριαρχία ο ένας του άλλου, θα έχουν σχέσεις προσάτη-προστατευόμενου, θα είναι αναθεωρητικές ή δυνάμεις *status quo* κ.ο.κ. Αυτοί οι παράγοντες, οι οποίοι είναι κατά βάση διυποκειμενικοί, επηρεάζουν τα συμφέροντα ασφάλειας των κρατών και κατά συνέπεια το χαρακτήρα της μεταξύ τους διάδρασης σε ένα άναρχο διεθνές περιβάλλον. Πιο απλά, ο νεορεαλιστικός ορισμός της δομής αδυνατεί να προσδιορίσει και να προβλέψει το περιεχόμενο ή τη δυναμική της αναρχίας.

Σε κάθε περίπτωση, η θεωρητική αυτή κατασκευή αγνοεί συγκεκριμένα δεδομένα του σύγχρονου διεθνούς συστήματος, στο οποίο μια πολύπλοκη διάδραση εκδηλώνεται σε τρία επίπεδα: Πρώτον, στο επίπεδο της παγκόσμιας οικονομίας η οποία παράγει τις δικές της αμοιβές και τιμωρίες και προσφέρει ευκαιρίες αλλά και περιορισμούς για τους δρώντες (εκ των οποίων δεν έχουν όλοι κρατική υπόσταση)· δεύτερον, σε επίπεδο κρατών· και τρίτον, ολοένα και περισσότερο σε επίπεδο λαών ή δήμων, οι οποίοι, στην περίπτωση της Ε.Ε., εκφράζοντας διαφωνίες έχουν αναπτύξει μια αυξανόμενη παρεμβατική συμπεριφορά.²⁶

Τι σημαίνουν τα παραπάνω για το πρόβλημα της αναρχίας; Καταρχάς, υπογραμμίζουν το γεγονός πως η αιτιοκρατική σχέση με-

25. A. Watson, *The Evolution of International Society*, Routledge, Λονδίνο 1992.

26. Από την αποδοκιμασία της συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση για τη Δανία και αλλού, στις πρόσφατες ταραχές στη Γαλλία, στην Ισπανία και στο Βέλγιο, αυτή η παρέμβαση στα πολιτικά δρώμενα αντανακλά μια αξιοπρόσεκτη αναθεωρητική (ως ένα βαθμό) διάθεση.

ταξύ πολυπολικότητας και ενδεχομένως ευρωπαϊκής αστάθειας είναι απλοϊκή. Πράγματι, η ύπαρξη πολλών πηγών ισχύος μόνο συνδυασμένη με άλλες συστημικές συνθήκες μπορεί να γεννήσει μια κρίσιμη μάζα απειλητική για τη σταθερότητα και την ειρήνη. Δεν είναι η πολικότητα αλλά η *πόλωση* που μπορεί να οδηγήσει σε συγκρουσιακές καταστάσεις.²⁷ Επιπλέον, η συγκρουσιακή ή η συνεργασιακή δυναμική ενός συστήματος εξαρτάται και από τον χαρακτήρα της τάξης στην οποία εκδηλώνεται η διεθνής διάδραση. Ενώ μια *χαλαρή κανονιστική τάξη* υποθάλλει την ανάπτυξη μιας πολιτικής κουλτούρας που ανέχεται ή και αποδέχεται τη χρήση βίας και επιτρέπει στα έθνη να αγνοούν και να παραβιάζουν τις όποιες συμβατικές τους υποχρεώσεις, μία *περιοριστική κανονιστική τάξη*, μέσω της ιστορικής εμπειρίας και γνώσης –όπως στην περίπτωση της Ε.Ε.– ευνοεί συνεργασιακούς κώδικες συμπεριφοράς. Οι όροι «χαλαρή» και «περιοριστική» σαφώς δεν αναφέρονται στην ύπαρξη ή μη δυνάμεως ή δυνάμεων που να νομιμοποιούνται, να επιβάλλουν την τάξη. Αφορούν, όπως τονίστηκε, στην ανάπτυξη και ενίσχυση συγκεκριμένων συμπεριφορικών προτύπων, των οποίων η ιστορική εξέλιξη και αναπαραγωγή μπορεί να βοηθήσει στην άμβλυνση του αμιγώς ανταγωνιστικού χαρακτήρα του συστήματος. Εδώ έγκειται το σπουδαιότερο στοιχείο της συνολικής συζήτησης για τις προοπτικές επιτυχίας του εγχειρήματος της ΚΕΠΠΑ.

Ο αιτιοκρατικός χαρακτήρας της νεορεαλιστικής προσέγγισης (αλλά και σε μικρότερο βαθμό των φιλελεύθερων αξιωμάτων) προσφέρει μια βασική συμπεριφορική αντίληψη των εννοιών της διαδικασίας και των θεσμών: Αλλάζουν τη συμπεριφορά, χωρίς να αλλάζουν τις ταυτότητες και τα συμφέροντα²⁸ των μονάδων, αφού τα τελευταία είναι εξωγενώς καθορισμένα. Στην υιοθέτηση αυτής ακριβώς της προβληματικής στηρίζεται η ντετερμινιστική δύναμη της αναρχικής δομής και κατ' επέκταση του νεορεαλιστικού εγχειρήματος: Τα κράτη υπάρχουν σε ένα άναρχο, ανταγωνιστικό και συγκρουσιακό περιβάλλον. Η επιβίωσή τους εξαρτάται από μια σχετικά απλή διαδικασία συμπεριφορικής προσαρμογής. Η πιο πολύπλοκη διαδικασία ενός *ab intra* επαναπροσδιορισμού της

27. Βλ. David Rapkin - William Thompson - Jon Christopherson, «Bipolarity and Bypolarization in the Cold War Era», *Journal of Conflict Resolution*, τχ. 23, Ιούνιος 1979, σ. 261-295.

28. Βλ. χαρακτηριστικά, Jonathan Turner, *A Theory of Social Interaction*, Stanford University Press, Stanford 1988, σ. 24-31.

ταυτότητας, του ρόλου και κατ' επέκταση των συμφερόντων τους δεν είναι δυνατή και, ως εκ τούτου, είναι περιορισμένου ενδιαφέροντος.

Αυτή, όμως, η δεύτερη διαδικασία μπορεί να ανιχνευθεί –σε εμβρυακή μορφή– στην Ε.Ε. και μάλιστα κατά έναν παράδοξο τρόπο. Διαδικασία (ολοκλήρωση) και θεσμοί (θεσμικά όργανα) έχουν συμβάλει στην αλλαγή της κρατικής αυτοαντίληψης (από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και δώθε) και στη νομιμοποίηση του καθορισμού του εθνικού συμφέροντος –σε αρκετές περιπτώσεις– σε όχι αποκλειστικά εθνοκεντρικά πλαίσια. Βεβαίως, αυτή η αλλαγή που επιβεβαιώνεται από την επιτυχία του φαινομένου της ολοκλήρωσης, ιδιαίτερα την τελευταία δεκαετία, δεν έχει συνοδευτεί από μια ανάλογη μεταλλαγή κρατικών συμπεριφορών, οι οποίες, σε αρκετές περιπτώσεις (Βρετανία, Γαλλία, Ιρλανδία κ.ά.), τουλάχιστον σε επίπεδο πολιτικής έκφρασης και κουλτούρας (στον τομέα της ασφάλειας), εξακολουθούν να συντηρούν αρχέτυπα *modi vivendi*. Παρ' όλα αυτά, προσεκτική ανάγνωση των πολιτικών επιλογών κυρίως των τριών μεγάλων (Γερμανία, Βρετανία, Γαλλία) αποκαλύπτουν πως, αν και τα γεγονότα δεν ευνόησαν την κοινή πορεία, οι μετα-ψυχροπολεμικές τους στρατηγικές αντανακλούν μια ξεκάθαρη προτίμηση για τη διατήρηση και ενίσχυση θεσμικών, πολυμερών, σταθεροποιητικών δομών όπως η Ε.Ε. και το ΝΑΤΟ.²⁹

Το πως οι ευρωπαϊκές δυνάμεις αντέδρασαν στο τέλος του Ψυχρού Πολέμου και η κατάσταση που διαμορφώνεται έκτοτε, καθορίστηκαν σε πολύ μεγάλο βαθμό από την ύπαρξη διεθνών και ευρωπαϊκών θεσμών. Η Ευρώπη ήταν και εξακολουθεί να είναι ένα εξαιρετικά πυκνό θεσμικό περιβάλλον, το οποίο διαμόρφωσε και διαμορφώνει τις προσδοκίες των ευρωπαϊκών κρατών και των ηγεσιών τους. Πιο συγκεκριμένα, για τη Γερμανία αυτοί οι θεσμοί

29. Οι αποτυχημένες ευρωπαϊκές παρεμβάσεις στον γιουγκοσλαβικό εμφύλιο έχουν ερμηνευτεί σαν αναβίωση των πολιτικών ασφαλείας του Μεσοπολέμου και του φαινομένου των επιμέρους συνεργασιών εις βάρος της προώθησης συλλογικών μηχανισμών ασφαλείας. Η εξαιρετική συλλογή κειμένων που επιμελήθηκαν οι Robert Keohane - Joseph Nye - Stanley Hoffmann, *After the Cold War: International Institutions and State Strategies in Europe, 1989-1991*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1993, δείχνει πως οι εθνικές αντιδράσεις στην πλημμυρίδα της συστημικής μεταβολής ποτέ δεν εγκατέλειψαν το ευρωπαϊκό θεσμικό περιβάλλον. Αντίθετα, προσπάθησαν να το ενισχύσουν προωθώντας διαδικασίες θεσμολογίας, αν και σε διαφορετικές μορφές (προσαρμοστικότητα, αναθεώρηση, διαφύλαξη κεκτημένων).

είχαν καθοριστική αξία όσον αφορά στο σχεδιασμό και στην εφαρμογή μιας γερμανικής εξωτερικής πολιτικής, η οποία έπρεπε να αμβλύνει τους φόβους και τις ανησυχίες εχθρών (Σοβιετική Ένωση) και φίλων. Ο Καγκελάριος Κολ, στην προσπάθειά του να επιτύχει τη γερμανική ενοποίηση, χρησιμοποίησε τη γερμανική υποστήριξη για το ΝΑΤΟ έτσι ώστε να ξεπεραστούν οποιοσδήποτε αμερικανικές αντιδράσεις, τη γερμανική συμμετοχή στην Ε.Ε. για να ξεπεραστούν ανάλογες βρετανικές και γαλλικές αντιδράσεις, όπως και την υποστήριξη για έναν αναβαθμισμένο και ισχυρό ΟΑΣΕ για να αμβλυνθούν οι σοβιετικές ανησυχίες. Αλλά ο ρόλος και η σημασία των θεσμών ήταν καθοριστικά και στο επίπεδο της κινητοποίησης της γερμανικής κοινής γνώμης. Χωρίς υπερβολή θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως η «εξάρτηση» της γερμανικής εξωτερικής πολιτικής από το ευρωπαϊκό θεσμικό πλέγμα είναι τόσο έντονη, ώστε οι θεσμοί να εντοχίζονται στον προσδιορισμό των κρατικών συμφερόντων και στρατηγικών.

Το παράδειγμα της Γαλλίας είναι το ίδιο διαφωτιστικό. Η γαλλική ηγεσία προσπάθησε να αντιμετωπίσει την προοπτική μιας πανίσχυρης Γερμανίας χρησιμοποιώντας την Ευρωπαϊκή Ένωση για να την περιορίσει, και, την ίδια στιγμή, το νεότευκτο γαλλικό ενδιαφέρον για το ΝΑΤΟ είναι αποτέλεσμα της προσπάθειας περιορισμού της αμερικανικής επιρροής. Ακόμη και η Βρετανία υιοθέτησε μία «θεσμική στρατηγική» –υποστήριξη για την ΔΕΕ– προκειμένου να υπερασπιστεί μία αντιθεσμική θέση - αντίθεση στην εμβάθυνση της Ε.Ε.

Λεπτομερής περιγραφή αυτών των αντιδράσεων είναι πέρα από τις προθέσεις της συζήτησης. Το σημαντικό εδώ είναι πως η διαδικασία και οι θεσμοί, ως φαινόμενα διάδρασης, μπορούν να μεταβάλλουν ή να καθορίσουν εκ νέου, ως συλλογικούς και όχι ως εγωιστικούς καταλύτες, τις ταυτότητες και τα συμφέροντα των παικτών στις διεθνείς σχέσεις και μακροπρόθεσμα ίσως τις δομές του συστήματος, εφόσον αναγνωρισθεί πως αυτά δεν είναι εξωγενώς ορισμένα, αλλά αποτελούν κοινωνικές κατασκευές.³⁰

Αυτή η άποψη, όσο και αν θεωρηθεί αιρετική, βρίσκει ισχυρά ερείσματα τόσο στην ιστορική εμπειρία της Ε.Ε. όσο και στις σύγχρονες εξελίξεις. Η ρεαλιστική άποψη πως η ιστορική επιτυχία

30. Βλ. την εξαιρετική ανάλυση του Alexander Wendt στο «Anarchy is what states make of it: the social construction of power politics», *International Organization*, τόμ. 46, τχ. 2, Άνοιξη 1992, σ. 391-425.

της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης σε τομείς χαμηλής πολιτικής (*low politics*) δεν έχει καταφέρει να αμβλύνει την πολυδιάσπαση γεωπολιτικών θεωρήσεων και την ποικιλία αξιολογήσεων εθνικών στρατηγικών και επιλογών, στηρίζεται ακριβώς στο αξίωμα πως οι άναρχες συστημικές δομές είναι αυτόνομες και ανεξάρτητες και πως ο διακρατικός ανταγωνισμός και το φαινόμενο του πολέμου αποτελούν το κυριότερο «λογικό» προϊόν τους και, ως εκ τούτου, η ολοκλήρωση στους τομείς της εξωτερικής πολιτικής, ασφάλειας και άμυνας είναι νοητή μόνο σαν ένα «μετα-ιστορικό» γεγονός. Όμως η διαδικασία της ολοκλήρωσης στην Ε.Ε. δε δημιούργησε μόνο ένα *sui generis* θεσμικό περιβάλλον αλλά κατόρθωσε να μεταβάλει και τις προσδοκίες των κρατών-μελών. Τα κράτη-μέλη δεν προσδοκούν σύγκρουση αλλά συνεργασία. Η ίδια η δημιουργία της Ε.Ε. αγνόησε παραδοσιακές συνταγές, σύμφωνα με τις οποίες σταθερότητα κάτω από αναρχικές δομικές συνθήκες είναι δυνατή μόνο με εξισορρόπηση ισχύος. Η Γαλλία προσπάθησε να εξουδετερώσει τη γερμανική ισχύ, όχι δημιουργώντας αντιγερμανικές συμμαχίες αλλά δημιουργώντας συστημικές και θεσμικές συνθήκες που κατέστησαν τη συνεργασία και τη γόνιμη συνύπαρξη μονόδρομο. Σε αυτήν την περίπτωση, η διαδικασία (και οι θεσμοί) επηρέασαν τις δομές του ευρωπαϊκού υποσυστήματος, αποδεικνύοντας πως δεν υπάρχει μία αναρχική λογική και, επομένως, ο ανταγωνισμός και οι πολιτικές ισχύος πρέπει να εκληφθούν ως «θεσμοί» και όχι ως κεντρικά συστατικά στοιχεία της αναρχίας. Ως τέτοιοι μπορεί να αλλάξουν, αν ληφθούν υπόψη και κάποια άλλα δεδομένα που ως τώρα ερμηνεύονται μόνον αυστηρά κάτω από το ρεαλιστικό πρίσμα.

Η αμερικανική παρουσία στην Ευρώπη σήμαινε και σημαίνει πως το ευρωπαϊκό σύστημα ασφαλείας χτίστηκε πάνω σε μια ξεκάθαρη ατλαντική λογική. Η ίδια παρουσία εξουδετέρωσε τις όποιες ανάγκες για εκτεταμένους αμυντικούς εξοπλισμούς στην Ευρώπη και συντήρησε σε σημαντικό βαθμό την εθνική-κρατική ανομοιογένεια στο πεδίο υψηλής πολιτικής. Ταυτόχρονα, όμως, βοήθησε στην εξάλειψη εκείνων των συστημικών αιτιών που γονιμοποίησαν τους σπόρους παλιών συγκρούσεων και έθρεψαν την αστάθεια στον ευρωπαϊκό χώρο, συμβάλλοντας αποφασιστικά στη δημιουργία και ανάπτυξη θεσμών, στο πλαίσιο των οποίων οι αμυντικές πολιτικές και οι πολιτικές ασφαλείας διεθνοποιήθηκαν ή, πιο σωστά, απέκτησαν συλλογική ταυτότητα σε περιφερειακό επίπεδο.

Ένα δεύτερο σημαντικό δεδομένο έχει να κάνει με τη φύση της ισχύος στην Ε.Ε. Σε ένα γενικότερο πλαίσιο, η συμβολή του νεορεαλισμού συνίσταται στη συστηματική χρήση ενός «οικονομικού» τρόπου εξήγησης των διεθνών σχέσεων, όπου κυριαρχεί η ύπαρξη μιας μονάδας (κράτους που αντανακλά τον *homo economicus*) η οποία θέλει να επιβιώσει στο περιβάλλον της (βασική προτίμηση) και το κατορθώνει μέσω της αξιολόγησης της σχέσης κόστους-οφέλους εναλλακτικών δράσεων. Αυτή η υπόθεση επιτρέπει βέβαια την κατανόηση των περιορισμών που πηγάζουν από το άναρχο διεθνές περιβάλλον, αλλά η αποκλειστική εστίαση στη στρατηγική διάδραση δεν επιτρέπει τη σύλληψη σημαντικών φαινομένων ισχύος, τα οποία αναπτύσσονται στο πλαίσιο διεθνών καθεστώτων ή συσσωματώσεων, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση.³¹ Δεν είναι μόνο το ότι η στρατιωτική ισχύς έχει πάψει να αποτελεί «σκληρό νόμισμα» στην ενδο-κοινοτική συναλλαγή· πολύ περισσότερο ενδιαφέρει το γεγονός ότι και η οικονομική ισχύς μπορεί να εξαργυρωθεί, όχι αυτόνομα αλλά μόνο μέσω των καναλιών της καλά εδραιωμένης οικονομικής αλληλεξάρτησης, η οποία ενισχύεται και από την ύπαρξη διεθνικών (*transnational*) και υπερεθνικών διαδικασιών λήψης αποφάσεων. Αυτά τα δύο δεδομένα, όσο και αν φαίνονται ανεξάρτητα μεταξύ τους ως διαδικασίες και θεσμοί, έχουν καθορίσει τη δομική φυσιογνωμία της Ε.Ε. αναδεικνύοντας τρεις σημαντικές διαστάσεις: κρατική κυριαρχία, κωδικοποιημένη διακρατική συνεργασία, «συλλογικοποίηση» ταυτοτήτων και συμφερόντων.

Αυτές οι τρεις διαστάσεις είναι ανιχνεύσιμες στην Ε.Ε. σήμερα, παρά και πέρα από τους φόβους και τις ενδείξεις επανεθνικοποίησης των κρατικών πολιτικών, και επηρεάζονται πρωτίστως από γεγονότα και φαινόμενα που επιβεβαίωσαν το κοινοτικό *consensus* και τη φανερό προτίμηση για μια πολυμερή προσέγγιση των προβλημάτων:

1. Η ουσιαστικά χωρίς αντιδράσεις γερμανική ενοποίηση αντανακλά το γεγονός πως το ευρωπαϊκό σύστημα έχει αναπτύξει μη-

31. Για μια κριτική του νεορεαλισμού σε αυτό το σημείο, βλ. John G. Ruggie, «Continuity and Transformation in the World Polity: Toward a Neorealist Synthesis», *World Politics*, τόμ. 35 (2), 1983, σ. 261-285 και του ίδιου, «Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations», *International Organization*, τόμ. 47, 1, Χειμώνας 1993, σ. 139-174. Επίσης, Stefano Guzzini, «Structural Power: the Limits of Neorealist Power Analysis», *International Organization*, τόμ. 47, τχ. 3, Καλοκαίρι 1993, σ. 443-478.

χανισμούς που εμποδίζουν την επανεμφάνιση επικίνδυνων ανταγωνιστικών μονάδων.

2. Ο εκδημοκρατισμός των μετα-κομμουνιστικών ανατολικοευρωπαϊκών κοινωνιών έχει την ικανότητα να αμβλύνει τις ιδεολογικές αντιπαραθέσεις και να στεγανοποιήσει το σύστημα από αποσταθεροποιητικές εξωτερικές πολιτικές.

3. Οι σημαντικές περικοπές των εξοπλισμών, εκτός του ότι μειώνουν την ανασφάλεια και αυξάνουν την αμοιβαία εμπιστοσύνη, ενισχύουν και το δόγμα του οποίου ο στόχος είναι να καταστεί η χρήση βίας απαράδεκτη σε όλη την ευρωπαϊκή ήπειρο.

4. Η ενίσχυση της θεσμοποίησης επιλέχθηκε σαν κεντρικός μοχλός αντιμετώπισης των νέων προκλήσεων.

Όλα τα παραπάνω δείχνουν ότι ο απεγκλωβισμός από ρεαλιστικά και νεορεαλιστικά πρότυπα είναι δυνατός. Δεν είναι ένα καθεστώς ισορροπίας δυνάμεων που μπορεί να εξασφαλίσει την αρμονική συνύπαρξη και ευημερία στη νέα ευρωπαϊκή τάξη, αλλά η απόδραση από την εξίσωση: αναρχία ίσον ανταγωνιστικές διεθνείς σχέσεις, κατανοώντας έτσι πως η εθνοκρατική ερμηνεία της ασφάλειας δεν είναι απαραίτητο συστατικό στοιχείο παντού και πάντοτε ενός διεθνούς περιβάλλοντος στο οποίο απουσιάζει η κεντρική επιβολή. Μια τέτοια κατανόηση όμως προϋποθέτει μακρόχρονη και σταθερή πολιτική πρακτική.

Σε αυτό το πλαίσιο, η εκβιαστική εφαρμογή των αποφάσεων που πάρθηκαν στο *Maastricht* όχι μόνον είναι εξαιρετικά δύσκολη σε μια μεταβατική περίοδο όπως η σημερινή, αλλά ίσως υπονομεύσει και εκείνη την ελάχιστη ευρωπαϊκή δραστηριότητα που με πολλές οδύνες εμφανίζεται στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής και ασφάλειας. Η αβεβαιότητα και η ρευστότητα που επικρατούν καθιστούν δύσκολη κάθε εκδήλωση πρωτοβουλίας, ιδιαίτερα σε μια περίοδο οικονομικής ύφεσης η οποία ενισχύει τις φωνές αμφισβήτησης στην Ευρώπη. Αυτό που έγινε στο *Maastricht* και που θα αδρανοποιήσει στο εγγύς μέλλον κάθε ουσιαστική προσπάθεια προώθησης της διαδικασίας της ολοκλήρωσης στους τομείς της ΚΕΠΠΑ (βλ. Διακυβερνητική) είναι το ότι ακόμα και η συζήτηση για την ανάπτυξη κοινών πολιτικών ασφαλείας αναγορεύθηκε σε (έμμεση) προϋπόθεση για την τελική πολιτική ολοκλήρωση, αγνοώντας πως, εν τη απουσία της λειτουργικής δυναμικής της αμερικανικής γεωστρατηγικής ηγεσίας, η επιτάχυνση οποιασδήποτε διαδικασίας δη-

μιουργίας ενός υπερεθνικού καθεστώτος εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφαλείας ήταν άκαιρη και καταδικασμένη σε αποτυχεματικούς συμβιβασμούς. Άλλωστε, τα «διεθνή καθεστώτα» δε θα πρέπει να εκλαμβάνονται ως δημιουργοί περιφερειακών κοινοτήτων ασφάλειας που προσπαθούν να παρακάμψουν τις εθνικές κυβερνήσεις, αλλά ως πηγές ισχύος, ιδιαίτερα όταν σταθερή και μακροχρόνια πρακτική ενισχύει τις κανονιστικές τους δομές μέσω της απόκτησης εμπειρίας και γνώσης.

4. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Επιστρέφοντας στις προηγούμενες σελίδες, θα μπορούσε να παρατηρηθεί πως αυτή η σύντομη θεωρητική παρέμβαση αναδεικνύει τη σύγκυση που επικρατεί στη συζήτηση για το μέλλον της ευρωπαϊκής ασφάλειας και το ρόλο που η Ε.Ε. καλείται να παίξει. Ανάμεσα σε μια πληθώρα απαισιόδοξων προβλέψεων, η προσπάθεια εδώ ήταν να διατυπωθεί ένα αισιόδοξο επιχείρημα. Η ολοκλήρωση στους τομείς της ασφάλειας είναι δυνατή εφόσον η συζήτηση ανασύρει από την αφάνεια εκείνα τα στοιχεία που μπορεί να βοηθήσουν μια σταδιακή επαναξιολόγηση των επιτευγμάτων της ενοποιητικής διαδικασίας· όχι μόνο στους τομείς των οποίων τη σημασία υποτιμούν οι νεορεαλιστές αναλυτές (οικονομία, εμπόριο, πολιτισμός κτλ.) αλλά κυρίως στη βάση της προοπτικής της αλλαγής των δομικών χαρακτηριστικών του συστήματος, μακριά από ρεαλιστικές και νεορεαλιστικές υποθέσεις που τοποθετούν ακόμη και τις πιθανότητες διακρατικής συνεργασίας στο πλαίσιο μιας αναζήτησης ισορροπιών οι οποίες θεωρούν τη σύγκρουση αναπόφευκτη και αναζητούν ωφελιμιστικούς τρόπους μείωσης βλαπτικών παρεργειών για τους εκάστοτε κρατικούς δρώντες.

Η ιστορική εμπειρία της επιτυχίας της ολοκλήρωσης στη Δυτική Ευρώπη δείχνει πως οι διαδικασίες διάδρασης και θεσμοποίησης σε μια περιοχή που πληροί τις προδιαγραφές μιας «κοινότητας ασφάλειας» (security communities), όπως αυτή ορίζεται από τον Karl Deutsch, δεν είναι υποταγμένες στις άναρχες συστημικές δομές αλλά, αντιθέτως, μπορούν να τις διαμορφώνουν. Αυτό σημαίνει πως η κατανομή ισχύος σε ένα σύστημα όπως αυτό της Ε.Ε. επηρεάζει τις κρατικές συμπεριφορές, αλλά αυτή η επίδραση τείνει να εξαρτάται από διυποκειμενικές ερμηνείες και προσδοκίες και

από την «κατανομή της γνώσης και της εμπειρίας», οι οποίες συνιστούν την αντίληψη της μονάδος και του συνόλου.

Με τη σειρά της, μια τέτοια συλλογική συναντίληψη προσδιορίζει τις δομές που σηματοδοτούν κρατικές συμπεριφορές. Οι κρατικοί παράγοντες είναι δυνατόν να επανακαθορίσουν την ταυτότητά τους και τα συμφέροντά τους συμμετέχοντας σε τέτοιες διαδικασίες συλλογικής αυτοαξιολόγησης. Τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. μέσω της διαδικασίας θεσμοποίησης βρίσκονται σε μια τέτοια πορεία εσωτερικής νέων ταυτοτήτων και συμφερόντων. Η θεσμοποίηση λοιπόν για την Ε.Ε. δεν είναι κάτι έξω από τα κράτη-μέλη που επηρεάζει αποκλειστικά τη συμπεριφορά τους (καμιά φορά ούτε και αυτή), αλλά αποτελεί μια γνωσιακή (*cognitive*) διαδικασία η οποία γεννήθηκε από τη μεταπολεμική ανάγκη για συνεργασία και που με τη σειρά της μπορεί να αναπαράγει συνεργασιακά πρότυπα: αυτά δε βασίζονται αποκλειστικά στην κρατική κυριαρχία αλλά κυρίως στην εγκαθίδρυση «διαπολιτισμικών και διιδεολογικών κοινοτήτων»,³² όπου δε φαίνεται να κυριαρχεί το περίφημο «δίλημμα ασφάλειας». Η σχετική απογοήτευση που επικρατεί στη δεκαετία του 1990 καθώς και η εν γένει αμφισβήτηση του ενοποιητικού φαινομένου δε διαφέρουν πολύ από αυτές προηγούμενων δεκαετιών. Η πρόκληση για τα κράτη-μέλη είναι να χρησιμοποιήσουν αυτή την απογοήτευση και αμφισβήτηση θετικά: να προάγουν το επίπεδο γνώσης, εντάσσοντας την εμπειρία των συνεπειών πολιτικής δράσης ή αδράνειας στη θεσμική συζήτηση. Η Διακυβερνητική Διάσκεψη δε θα αποτελέσει την τελευταία ευκαιρία.

32. Ernst Haas, *When Knowledge is Power: Three Models of Change in International Organizations*, University of California Press, Berkeley 1990, σ. 17.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ALBERT, M., *Capitalisme contre capitalisme*, Seuil, Παρίσι 1991.
- BARKIN, J.S. - CRONIN, B., «The State and the Nation: Changing Norms and the Rules of Sovereignty in International Relations», *International Organization*, τόμ. 48, τχ. 1, Χειμώνας 1994, σ. 107-130.
- BIERSTEKER, T.J. - WEBER, C. (επιμ.), *State Sovereignty as Social Construct*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.
- BUZAN, B. - JONES, C. - LITTLE, R., *The Logic of Anarchy: Neorealism to Structural Realism*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1993.
- CHRISTENSEN, T. - SNYDER, J., «Chain Gangs Bucks: Predicting Alliance Patterns in Multipolarity», *International Organizations*, τχ. 44, Άνοιξη 1990, σ. 137-168.
- COX, R., *Approaches to World Order*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.
- COX, R., «Global Restructuring: Making sense of the Changing International political Economy», στο Richard Stubbs - Geoffrey R.D. Underhill (επιμ.), *Political economy of the Changing Global Order*, Macmillan, Λονδίνο 1994, σ. 45-53.
- GOLDGEIGER, J.M. - MCFAY, M., «A Tale of two Worlds: Core and Periphery in the Post-Cold War Era», *International Organization*, τόμ. 46, τχ. 2, Καλοκαίρι 1992, σ. 467-492.
- GUZZINI, S., «Structural Power: the Limits of Neorealist Power Analysis», *International Organization*, τόμ. 47, τχ. 3, Καλοκαίρι 1993, σ. 443-478.
- HAAS, E., *When Knowledge is Power: Three Models of Change in International Organizations*, University of California Press, Berkeley 1990.
- HALL, J.H., *International Orders*, Polity Press, Cambridge 1996.
- ΗΦΑΙΣΤΟΣ, Π., *Ευρωπαϊκή Άμυνα και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση. Η Ευρώπη των πολλών ταχυτήτων και κατηγοριών κατά της ευρωπαϊκής ιδέας*, Οδυσσέας, Αθήνα 1994.
- HOFFMAN, S., *The European Sisyphus. Essays on Europe 1964-1994*, Westview, Boulder 1995.
- HOLSTI, K.J., *International Politics: A Framework for Analysis*, Englewood Cliffs, Prentice Hall 1967.
- KENNEDY, P., *The Rise and Fall of the Great Powers*, Random House, Νέα Υόρκη 1987.
- KEOHANE, R.O., *International Institutions and State Power. Essays in International Relations Theory*, Westview, Boulder 1989.
- KEOHANE, R. - NYE, J. - HOFFMANN, S., *After the Cold War: International Institutions and State Strategies in Europe, 1989-1991*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1993.
- KISSINGER, H.A., *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace, 1812-1822*, Houghton Mifflin, Βοστώνη 1957.

- LIEBER, R., *No Common Power: Understanding International Relations*, Harper Collins, Νέα Υόρκη 1991.
- MEARSHEIMER, J., «Back to the Future: Instability in Europe after the Cold War», *International Security*, τόμ. 15, τχ. 1, Καλοκαίρι 1990, σ. 5-56.
- MIDLARSKY, M., «Hierarchical Equilibria and the Long-Run Instability of Multipolar Systems», στο M. Midlarsky, *Handbook of War Studies*, Unwin Hyman, Βοστώνη 1989.
- OYE, K., «Explaining Cooperation Under Anarchy: Hypotheses and Strategies», στο K. Oye (επιμ.), *Cooperation Under Anarchy*, Princeton University Press, Princeton 1986.
- RAPKIN, D. - THOMPSON, W. - CHRISTOPHERSON, J., «Bipolarity and Bypolarization in the Cold War Era», *Journal of Conflict Resolution*, τχ. 23, Ιούνιος 1979, σ. 261-295.
- RISSE-KAPPEN, T., «Structures of Governance and Transnational Relations: what have we learned?», στο T. Risse-Kappen (επιμ.), *Bringing Transnational Relations Back In: Non-State Actors, Domestic Structures and International Institutions*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.
- ROSENAU, J.N., «New Dimensions of Security: The Interaction of Globalizing and Localizing Dynamics», *Security Dialogue*, τόμ. 25, τχ. 3, 1994, σ. 255-281.
- RUGGIE, J., «Continuity and Transformation in the World Polity: Toward a Neorealist Synthesis», *World Politics*, τόμ. 35 (2), 1983, σ. 261-285.
- RUGGIE, J., «Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations», *International Organization*, τόμ. 47, Χειμώνας 1993, σ. 139-174.
- SMITH, M., «Beyond the Stable State? Foreign Policy Challenges and Opportunities in the New Europe», στο W. Carlsnaes - S. Smith (επιμ.), *European Foreign Policy; The EC and Changing Perspectives in Europe*, Sage, Λονδίνο 1994.
- SAPERSTEIN, A., «The Long Peace- Result of a Bipolar Competitive World?», *The Journal of Conflict Resolution*, τχ. 35, Μάρτιος, σ. 68-79.
- STRANGE, S., *Casino Capitalism*, Basil Blackwell, Οξφόρδη 1986.
- VOSE GULICK, E., *Europe's Classical Balance of Power*, Norton, Νέα Υόρκη 1967.
- WALTZ, K., «The Stability and a Bipolar World», *Daedalus*, τόμ. 93, Καλοκαίρι 1964, σ. 881-909.
- WALTZ, K., *Theory of International Politics*, Addison-Wesley, Reading, Mass. 1979.
- WATSON, A., *The Evolution of International Society*, Routledge, Λονδίνο 1992.
- WENDT, A., «Anarchy is what states make of it: the social construction of power politics», *International Organization*, τόμ. 46, 2, Άνοιξη 1992, σ. 391-425.

WIGHT, M., *Systems of States*, Leicester University Press, Leicester 1977.

ΥΦΑΝΤΗΣ, Κ., «Παγκόσμια Αναδιάρθρωση και Πολιτική Οικονομία: Οι Σχέσεις ΗΠΑ-Ε.Ε. μετά το Blair House», *Αγορά Χωρίς Σύνορα*, τόμ. 2, τχ. 2, 1996.

ΤΥΠΟΙ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΡΑΤΤΕΙΝ ΣΤΟΝ ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΕΣ ΘΕΜΕΛΙΩΣΕΙΣ

Στα πλαίσια του σύγχρονου διαλόγου, ο οποίος αναζητεί ένα νέο περιεχόμενο στους ιστορικούς όρους της δημοκρατίας, των δικαιωμάτων και των κανονιστικών πλαισίων που συγκροτούν το κράτος δικαίου της νεωτερικότητας, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η παρέμβαση του Γ. Χάμπερμας, ο οποίος εισάγει μια ενιαία ηθικο-πολιτική προσέγγιση μεταξύ κράτους δικαίου και δημοκρατίας, μεταξύ της δημόσιας και της ιδιωτικής αυτονομίας των δικαιωμάτων και επιχειρεί έτσι μια ιστορική επανασύνδεση με το καντιανό κανονιστικό πρότυπο. Ο Χάμπερμας προβάλλει το αίτημα να διασφαλιστεί το «ίσο δικαίωμα» για τον δημόσιο και ιδιωτικό χώρο μέσα στο πλαίσιο της κοινότητας, και η μεσολαβητική διαδικασία μεταξύ των δύο «χώρων» να μπορεί να συντελείται μέσω του επικοινωνιακού λόγου. Σε αυτού του τύπου τη θεμελίωση παρατίθενται συγκριτικά θεμελιώσεις βεμπεριανού και μαρξικού τύπου, οι οποίες εκκινούν από τους αντίποδες μιας κανονιστικής προβληματικής, προκειμένου να καταδειχθεί η σημαντική διαφοροποίηση του Χάμπερμας και η αυτονομία του κανονιστικού υποδείγματος.

Στο πλαίσιο της συζήτησης που διεξάγεται σήμερα με στόχο την αναζήτηση μιας σύγχρονου τύπου κανονιστικότητας αλλά και ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων, που συνάδουν με τους θεσμικούς και περιεχομενικούς όρους συγκρότησης του κράτους δικαίου, αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον η ουσιαστική παρέμβαση του Γ. Χάμπερμας και η επιστημονική προσφορά του στον ιστορικό διάλογο που εξετάζει τα κρίσιμα προβλήματα σύστασης των σύγχρονων δημοκρατικών θεσμών.

Το επιστημονικό ενδιαφέρον διευρύνεται ιδιαίτερα καθόσον το

* Ο Μενέλαος Γκίβαλος είναι λέκτορας πολιτικής επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

πλαίσιο του σύγχρονου διαλόγου εξέρχεται από τα όρια του παραδοσιακού κρατικού-δικαικού κανονιστικού πλαισίου και διερευνά τα προβλήματα μιας σύγχρονης πολυπολιτισμικότητας, η οποία θέτει σε νέα βάση τον ιστορικό διάλογο περί δικαιωμάτων.

Αυτές ακριβώς οι δυνατότητες απόδοσης ενός νέου περιεχομένου στους ιστορικούς όρους της δημοκρατίας, των δικαιωμάτων και των κανονιστικών πλαισίων συγκρότησης του σύγχρονου κράτους δικαίου, διευρύνει τους ορίζοντες του διαλόγου στον οποίο ο Χάμπερμας εισάγει μία ενιαία ηθικο-πολιτική προσέγγιση μεταξύ κράτους δικαίου και δημοκρατίας, μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής αυτονομίας δικαιωμάτων.

Η παρέμβαση του Χάμπερμας –ο οποίος επιδιώκει να αναδείξει τη σχετική ανεξαρτησία και τον ουσιώδη μεσολαβητικό ρόλο της κανονιστικής προσέγγισης– κρίνεται χρήσιμο να παρατεθεί συγκριτικά προς την καντιανή θεμελίωση, προς την οποία προσεγγίζει η ενιαία ηθικο-πολιτική αρχή του επιχειρήματος του Χάμπερμας. Κρίνεται επίσης ενδιαφέρον να παρατεθούν παραδοσιακές θεμελιώσεις βεμπεριανού και μαρξικού τύπου, που εκκινούν από τους αντίποδες μιας κανονιστικής προβληματικής, προκειμένου να καταδειχθεί η σημαντική διαφοροποίηση στην οποία προβαίνει ο Χάμπερμας.

Άλλωστε ο ίδιος ο Χάμπερμας, κατά τη συγκρότηση και θεμελίωση των επιχειρημάτων του, αναφέρεται σε κατασκευές εννοιών που ανατρέχουν ευθέως στον Μαξ Βέμπερ και εμμέσως στον Μαρξ, προκειμένου να αναδείξει την αυτονομία του κανονιστικού υποδείγματος.

Οι συγκριτικές αυτές παραθέσεις –με την κατηγοριοποίηση των προβληματικών που αναπτύσσονται αντίστοιχα– εντάσσονται σε ένα πλαίσιο προβληματισμού που διακρίνει τη δυνατότητα απελευθέρωσης του ιστορικού νοήματος της δημοκρατίας, των δικαιωμάτων και των κανονιστικών όρων σύστασης του σύγχρονου κράτους δικαίου, τόσο από ιστορικού χαρακτήρα καθηλώσεις όσο και από φορμαλιστικές προσεγγίσεις, οι οποίες τείνουν να υποκαταστήσουν ουσιώδεις κοινωνικές σχέσεις.

•••••

Σε διάλεξη που έδωσε στις 18/10/93 στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, ο Γ. Χάμπερμας επιχείρησε να διαμορφώσει έναν ιστορικό σύνδε-

σμο μεταξύ των εννοιών του δικαίου, του κράτους δικαίου και της δημοκρατίας, σε σχέση με την αυτόνομη θεσμική οντότητα που χαρακτηρίζει τις έννοιες αυτές, όπως υποστηρίζει και ο ίδιος.¹

Βασικό θεμέλιο της ανάλυσης του Χάμπερμας αποτελεί ο διαχωρισμός μεταξύ της δημόσιας και της ιδιωτικής αυτονομίας, και ο χαρακτήρας των δικαιωμάτων που αντιστοιχεί σε κάθε σφαίρα της διττής αυτής αυτονομίας, όπως την καθορίζει ο γερμανός φιλόσοφος.

Αυτός ο βασικός διαχωρισμός διατρέχει όλα τα πεδία οργανικών συνδέσεων που επιχειρεί να διαμορφώσει ο Χάμπερμας μεταξύ του κράτους δικαίου και της δημοκρατίας, του δικαίου και της ηθικής—όπου το δίκαιο εκφράζεται ως λειτουργικό συμπλήρωμα της ηθικής— μεταξύ των αξιών και του αφηρημένου γενικού κανόνα· ο διαχωρισμός αυτός «συμφιλιώνεται», τελικά, μέσω του επικοινωνιακού λόγου.

Η κριτική του Χάμπερμας προς τις παραδοσιακές θεωρίες των Ρουσσώ και Καντ θεμελιώνεται στο επιχείρημα ότι οι δύο αυτές θεωρίες, αν και προσπάθησαν να συνδέσουν και να διαμορφώσουν τους όρους μιας ισόρροπης σχέσης μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής αυτονομίας, μεταξύ λαϊκής κυριαρχίας και ανθρωπίνων δικαιωμάτων, δεν επέτυχαν τελικά να προσδώσουν σε αυτή τη σύνδεση την αναγκαία θεωρητική θεμελίωση ώστε η ιδέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ως δικαίωμα ίσων πολιτικών ελευθεριών, να μη συνιστά ούτε έναν εξωτερικό παρεμποδισμό ούτε μια απλή εργαλειώδη σχέση για τη λειτουργία της πολιτικής κοινότητας.²

Μέσα από την κριτική αυτή, ο Χάμπερμας επιδιώκει να δώσει απάντηση στα κενά της παραδοσιακής θεωρίας και να εμφανιστεί ως εκφραστής μιας ιδέας νεωτερικότητας, προτείνοντας τη διαμόρφωση ενός εσωτερικού οργανικού συνδέσμου μεταξύ των δύο

1. Γ. Χάμπερμας, «Περί του εσωτερικού συνδέσμου κράτους δικαίου και δημοκρατίας», πολυγραφημένη ομιλία κατά την ανακήρυξη του γερμανού φιλοσόφου σε επίτιμο διδάκτορα, στην Αθήνα, 18.10.93, μτφρ. Κων/νου Παταγεωργίου-Παύλου Σούρα.

2. Πρβλ. στο ίδιο, τις απόψεις του Χάμπερμας στη σ. 7 της δακτυλογραφημένης διάλεξης, όπου αναφέρεται ότι ο Ρουσσώ και ο Καντ «αποτυγχάνουν στο επιχείρημά τους να προσδώσουν στην (αρχική) διαισθητική γνώση τη θεωρητική της έκφραση: η ιδέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που εκφράζεται ως δικαίωμα ίσων υποκειμενικών ελευθεριών, δεν είναι επιτρεπτό ούτε να επιβάλλεται ως εξωτερικός φραγμός στον κυρίαρχο νομοθέτη ούτε να υποβιβάζεται κατά λειτουργική αναγκαιότητα σε απλό εργαλείο για την επίτευξη των σκοπών του».

«πόλων» της αυτονομίας, μέσω του επικοινωνιακού πράττειν και των θεσμικών όρων πραγματοποίησής του.³

1. ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΚΑΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΣΤΟΝ ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ

Στη σκέψη του Χάμπερμας υπάρχει η σαφής διάκριση των δικαιωμάτων σε υποκειμενικά και πολιτικά-δημόσια δικαιώματα. Διαμορφώνονται, κατ' αυτόν τον τρόπο, τύποι υποκειμενικής αυτονομίας και, αντίστοιχα, πολιτικής αυτονομίας, οι οποίοι και αλληλοσυμπληρώνονται.

Υπάρχουν δηλαδή σύμφωνα με τον Χάμπερμας δύο τύποι ελευθερίας και δικαιωμάτων:

- Τα δικαιώματα ατομικής - προσωπικής έκφρασης.
- Τα δικαιώματα πολιτικής έκφρασης.⁴

Η πρώτη «κατηγορία» δικαιωμάτων περιλαμβάνει τα ιδιοκτησιακά, αλλά εκτείνεται πέραν αυτών και θεμελιώνει το δικαίωμα της ελεύθερης διατύπωσης γνώμης, την ελευθερία μετακίνησης και επικοινωνίας, το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, όταν αυτό δεν έχει πολιτικό χαρακτήρα. Τα δικαιώματα πολιτικής έκφρασης αναφέρονται περισσότερο στην υπόσταση του ατόμου ως πολίτη και, κατ' επέκταση, στη δυνατότητα των πολιτών να ιδρύουν, να λειτουργούν και να ελέγχουν τους θεσμούς.

Οι δύο αυτοί τύποι δικαιωμάτων διαπλέκονται στη θεωρία του Χάμπερμας και ο ένας αποβαίνει όρος ύπαρξης και λειτουργίας του άλλου τύπου δικαιωμάτων. Πάντως, ο διαχωρισμός αυτός τον οποίο επιχειρεί ο γερμανός φιλόσοφος είναι προβληματικός. Η διάκριση υποκειμενικού-αντικειμενικού στους δύο τύπους δικαιωμάτων είναι ασαφής, τόσο ως προς όρια όσο και ως προς τα επί μέρους διακριτά περιεχόμενα των δύο τύπων.

3. Πρβλ. J. Habermas, *Der philosophische Diskurs der Moderne*, Zwölf Vorlesungen Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1985. Ελληνική έκδοση: *Ο φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993.

4. Τους τύπους ελευθερίας και δικαιωμάτων, ιδιωτικής και δημόσιας αυτονομίας αναπτύσσει εκτενώς ο Γ. Χάμπερμας στο έργο του: *Faktizität und Geltung*, Suhrkamp, 1992. Ελληνική έκδοση: *Το πραγματικό και το ισχύον - συμβολή στη διαλογική θεωρία του δικαίου και του δημοκρατικού κράτους δικαίου*, εκδ. Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1996, σ. 137 επ.

α. Ιδιωτική και δημόσια αυτονομία

Ο Χάμπερμας αντιστοιχεί τους δύο τύπους δικαιωμάτων σε δύο διακριτούς «χώρους»: στο πεδίο της ιδιωτικής και στο πεδίο της δημόσιας αυτονομίας.

Η ιδιωτική αυτονομία ορίζεται ως πεδίο όπου υπάρχουν «υποκειμενικές ευχέρειες» δράσης και οι υποκειμενικές αυτές «ευχέρειες» συγκροτούνται και αυτές ως δικαιώματα.

Η βασική διάκριση στην οποία προβαίνει ο Χάμπερμας, εκείνη μεταξύ των δικαιωμάτων του ατόμου και των δικαιωμάτων του πολίτη, δεν αναλύει ούτε το περιεχόμενο των δικαιωμάτων αυτών ούτε διερευνά τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ τους και με ποια μεθοδολογική προσέγγιση διαχωρίζονται σε ομάδες και ιεραρχούνται.⁵

Μία αντίστοιχη περιεχομενική θεωρία θα απαντούσε δεσμευτικά σε ποια στοιχεία του πολιτικού συστήματος εμφανίζεται και θεμελιώνεται κάθε τύπος δικαιωμάτων. Υπάρχει μία οργανική διαπλοκή του ιδιωτικού και του πολιτικού στο χαρακτήρα των δικαιωμάτων, και μάλιστα στα συντάγματα απαντώνται συχνά διατάξεις που δεν περιχαρακώνουν την έννοια του ατόμου-πολίτη αλλά αναφέρονται απ' ευθείας στην προστασία, π.χ. ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων. Αυτό θα οδηγούσε σε έναν άλλο τύπο κατανόησης της ιστορικότητας των κοινωνικών σχέσεων, ώστε ο θεσμός, π.χ., της ατομικής ιδιοκτησίας να ενταχθεί στο κοινωνικό πράττειν και ως προς τον κανονιστικό-δεοντολογικό του πυρήνα αλλά και κατανοητικά, ως προς τους όρους του πραγματικού πράττειν.⁶

Η παράθεση και ο διαχωρισμός των δύο τύπων δικαιωμάτων, στον οποίο προβαίνει ο Χάμπερμας, αναδεικνύει περισσότερο τον λειτουργικό χαρακτήρα της μεθοδολογικής του κατασκευής. Η άρ-

5. «Τα υποκείμενα μπορούν να αντιμετωπίσουν το δίκαιο όπως θέλουν: είτε ως εξωτερικό εμπόδιο στην αυθαιρέσιά τους, είτε ως γενικό κανόνα που καθιστά δυνατή την ατομική και συλλογική ελευθερία», J. Habermas, *Faktizität und Geltung*, a.M. 1993, σ. 57.

6. Σε αυτή την κατεύθυνση, ο Κ. Ψυχοπαίδης επισημαίνει ότι ο τύπος μιας φορμαλιστικής προσέγγισης που προσδίδει σχετικιστικό χαρακτήρα σε κάθε ορθοπρακτικό επιχείρημα, το οποίο συνδέεται με ιστορικά περιεχόμενα, οδηγεί στην αντίληψη ότι αξίες που παράγονται σε κανονιστικά πλαίσια (αυτονομία, συναίνεση ως αποτέλεσμα διαλόγου) αποκτούν προτεραιότητα έναντι των κοινωνικών σχέσεων με τις οποίες συνδέονται ιστορικά. Πρβλ. Κ. Ψυχοπαίδης, «Φορμαλισμός, Ιστορισμός και δεσμευτικότητα της πολιτικής πράξης», τμητικός τόμος, Μνήμη Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1988, σ. 373-374.

νηση του φιλοσόφου να εντάξει τους τύπους των δικαιωμάτων μέσα σε ένα σύστημα πολιτικής, που εκφράζει έναν ιστορικά διαμορφωμένο καταμερισμό της εργασίας, και ένα σύστημα εργασιακών σχέσεων, ενώ ταυτόχρονα περιέχει τη νομοθετική εξουσία, τα πλέγματα ατομικής και κοινωνικής προστασίας κτλ. καθιστά προβληματικό το διαχωρισμό των δύο σφαιρών αυτονομίας αλλά και των δικαιωμάτων που προκύπτουν από το διαχωρισμό αυτό.⁷

β. Ρεπουμπλικανισμός-φιλελευθερισμός: οι δύο τύποι θεμελίωσης των δικαιωμάτων

Οι δύο πλευρές της αυτονομίας στη θεωρία του Χάμπερμας θεμελιώνονται σε δύο διαφορετικούς τύπους παραδειγμάτων, σε δύο διαφορετικές προσεγγίσεις του κοινωνικο-πολιτικού συστήματος, του δικαίου και του κράτους δικαίου.

Από τη μια πλευρά, ο Χάμπερμας επικαλείται το παράδειγμα του ρεπουμπλικανισμού, που θεμελιώνεται στην έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας, και με βάση αυτό το ιστορικο-πολιτικό παράδειγμα διαμορφώνει το πεδίο της δημόσιας αυτονομίας. Παράλληλα, από το υπόδειγμα του φιλελευθερισμού και την κλασική λοικιανή παράδοση, θεμελιώνει το πεδίο της ιδιωτικής αυτονομίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Μέσα από την οργανικού χαρακτήρα διάκριση που προσπαθεί να θεμελιώσει ο Χάμπερμας μεταξύ των δύο αυτών τύπων αυτονομίας, οδηγείται στην εκδοχή ότι, στην περίπτωση του ρεπουμπλικανικού παραδείγματος, τα ανθρώπινα δικαιώματα νομιμοποιούνται μέσα από εργαλειακού χαρακτήρα τύπους, ενώ, αντίθετα, στην περίπτωση του φιλελεύθερου υποδείγματος, τα ανθρωπι-

7. Με τον τρόπο αυτό, ο Χάμπερμας μεταφέρει την προβληματική από το επίπεδο της παραγωγής σε εκείνο της κοινωνικής διαντίδρασης. Πρβλ. J. Habermas, *Theory des Kommunikativen Handelns I-II*, Suhrkamp, 1981. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ο Χάμπερμας εντάσσει το ιστορικό στοιχείο της εργασιακής δραστηριότητας στην τελεολογική πράξη και τη διαφοροποιεί από τα μεσολαβητικά επικοινωνιακά πλέγματα που οδηγούν σε θεσμικές κανονικότητες. Η διάκριση αυτή αποτελεί μια βασική πτυχή της άποψης του Χάμπερμας ότι το συνολικό τεχνικο-επιστημονικό πλέγμα διαμορφώνει δομές αυτοαναφερόμενης ορθολογικής δράσης, που ενσωματώνουν την εργασία και την αποκόβουν από τα πλαίσια της αλληλόδρασης. Πρβλ. Ε. Παπαδημητρίου, «Η κριτική του Habermas στην Επιστήμη και στην Τεχνική», *Θεωρία και Κοινωνία*, τχ. 3, εκδ. Γνώση, Αθήνα, Δεκέμβριος 1990.

να δικαιώματα νομιμοποιούνται εξαρχής και προσλαμβάνουν προπολιτικό χαρακτήρα. Διαμορφώνονται κατ' αυτόν τον τρόπο –σύμφωνα με τον Χάμπερμας– αυτόνομοι «χώροι» υποκειμενικότητας, στους οποίους εμποδίζεται η παρέμβαση της βούλησης της κοινότητας. Όμως η διάκριση των δύο παραδόσεων, του ρεπουμπλικανισμού και του φιλελευθερισμού, την οποία προσπαθεί να θεμελιώσει ο φιλόσοφος, είναι εγγενώς προβληματική.

Αν προσεγγίσουμε ειδικότερα το υπόδειγμα της φιλελεύθερης λοκιανής παράδοσης, παρατηρούμε ότι ο Χάμπερμας εκκινεί με μια αφαίρεση από την ιστορικότητα, από τη βασική ιστορικο-κοινωνική σχέση, που αποτελεί το θεμέλιο σύστασης μιας κοινωνίας. Με αυτόν τον τρόπο, το πρόβλημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων εμφανίζεται μετέωρο και χωρίς σύνδεση με περιεχόμενα, με συνέπεια να μην μπορεί να νοηματοδοτηθεί σε σχέση με ιδιαίτερους θεμελιώδεις προσδιορισμούς, όπως π.χ. με την ατομική ιδιοκτησία.

Στο χώρο της αγγλοσαξονικής παράδοσης, η έννοια της ατομικής ιδιοκτησίας αναδεικνύεται ως συστατικό στοιχείο του ευρύτερου καταμερισμού της εργασίας, γεγονός που απασχολεί ιδιαίτερα τον Τ. Λοκ στη *2η Πραγματεία* του και ειδικότερα στο κεφάλαιο περί ιδιοκτησίας, όπου η ιδιοκτησία καθορίζεται ως ένας χωρισμός που διαμορφώνεται στο «εσωτερικό» του καταμερισμού της εργασίας.⁸

Άλλωστε η φιλελεύθερη παράδοση δεν οριοθετεί ως αυτόνομο το πεδίο των ατομικών δικαιωμάτων αλλά το συνδέει με το πρόβλημα της οριοθέτησης των υποκειμένων, όπου τα δικαιώματα, ως στοιχείο παρεμποδισμού έναντι της αυθαιρεσίας της κεντρικής εξουσίας, συνδέονται άμεσα με κριτήρια, βάση των οποίων συγκροτούνται τα δικαιώματα αυτά κατά επίπεδα και συνδέονται με τις

8. Πρβλ. *Δεύτερη Πραγματεία* του J. Locke (εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Π. Μ. Κιτρομηλίδη), εκδ. Γνώση, Αθήνα 1990, κεφ. V «Περί Ιδιοκτησίας», παράγρ. 42-51. Πρβλ. επίσης την κατανόηση της ιδιοκτησίας ως χωρισμού στο εσωτερικό της διαδικασίας κοινωνικής αναπαραγωγής. Σε αυτού του τύπου το ερμηνευτικό πλαίσιο, ο Μ. Αγγελίδης αναπτύσσει την άποψη ότι «στο πλαίσιο της λοκιανής προβληματικής για την ιδιοκτησία, διαπιστώνεται ότι η θεωρητική προσπάθεια να θεμελιωθεί το δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας στην ανθρώπινη εργασία υποδηλώνει μιαν αντίληψη περί κοινωνίας ως συνολικής εργασιακής διαδικασίας, ως διαδικασίας κοινωνικής αναπαραγωγής, στο πλαίσιο της οποίας η ατομική ιδιοκτησία τίθεται ως ένας κοινωνικός χωρισμός». Μ. Αγγελίδης, «Φυσικό δίκαιο, κανόνες και δικαιώματα», στο *Ο φιλελευθερισμός και το κοινωνικό ζήτημα*, Έδριμα Fr. Naumann, εκδ. Εστία, Αθήνα 1993, σ. 28.

ευρύτερες ιστορικές σχέσεις και τις ανάγκες της ευρύτερης κοινωνικής αναπαραγωγής.

Η φιλελεύθερη παράδοση δεν ταυτίζει τα ανθρώπινα δικαιώματα με τα ατομικά δικαιώματα. Αντίθετα, τα ατομικά δικαιώματα προϋποθέτουν τύπους συλλογικών δικαιωμάτων (π.χ. πολιτικών δικαιωμάτων), τα οποία και τίθενται ως αρχικοί όροι προκειμένου να συγκροτηθούν τύποι ατομικών δικαιωμάτων σε αναφορά και σύνδεση με την ατομική ιδιοκτησία.

Η μεθοδολογική δομή την οποία διαμορφώνει ο Χάμπερμας θεμελιώνεται σε έναν ακραίο χωρισμό κράτους-ατόμων, σε μία αντιπαράθεση δημοσίων και ιδιωτικών δικαιωμάτων· το χωρισμό αυτό έρχεται να τον «γεφυρώσει» ο επικοινωνιακός λόγος. Η ιδέα της επικοινωνιακής κοινότητας –την οποία ενεργοποιεί ο Χάμπερμας– καλείται να συμβάλει ώστε δημόσιο και ιδιωτικό να διατηρήσουν το ίσο δικαίωμα, δηλαδή μέσα στο «χώρο» της κοινότητας να διαφυλάσσεται και να αναπαράγεται η ατομικότητα.

Τα δύο όμως διακριτά μοντέλα της πολιτικής θεωρίας τα οποία επιστρατεύει ο Χάμπερμας, έχουν αντιδιαμετρική οπτική: το ένα αντιμετωπίζει την κοινωνία από την πλευρά του δημοσίου χώρου και το άλλο από την πλευρά του ιδιωτικού, με συνέπεια να διαμορφώνεται ένας κυρίαρχος χωρισμός στη θέση των δύο μοντέλων, τα οποία ήδη ο φιλόσοφος χαρακτηρίζει εξαρχής ως κατεξοχήν αλλοτριωτικά στο εσωτερικό τους.

Η ανάγνωση του λοκιανού προτύπου από τον Χάμπερμας είναι μονομερής. Ο τελευταίος δεν περιγράφει απλώς τα δικαιώματα του μεμονωμένου ατόμου αλλά, μέσα από την ανάπτυξη του θεσμικο-δικαιικού πλαισίου, διαμορφώνει ένα ολόκληρο σύστημα δικαιωμάτων και σχέσεων, μέσα στις οποίες ο δημόσιος χώρος λειτουργεί ως πεδίο εξισορροπήσεως των αντιθέσεων που διαμορφώνονται στην ιδιωτική σφαίρα. Οι χωρισμοί που εισάγει ο Λοκ αποβλέπουν στο να διαμορφώσουν κοινωνικές ισορροπίες και όχι να αποτελέσουν συγκρουσιακές σχέσεις απέναντι στο δημόσιο χώρο ή στη βούληση της πλειοψηφίας.

Και τα δύο πρότυπα τα οποία επικαλείται ο Χάμπερμας αναφέρονται στο ίδιο αντικείμενο. Η κατανόσή τους βέβαια προϋποθέτει την ανάλυση του συστήματος εργασίας και τον προσδιορισμό των σχέσεων μέσα από τις οποίες οι μορφές της εργασίας μεσολαβούνται από τις μορφές της ιδιοκτησίας.

Το μοντέλο του Λοκ δεν είναι σχηματοποιημένο ατομικιστικό-

προπολιτικό πρότυπο, αλλά προσεγγίζει τις μορφές της πολιτικής που αντιστοιχούν στο σύστημα των κοινωνικών σχέσεων της εποχής του.

Αντίθετα, το άλλο μοντέλο, όπως εκφράζεται στην παράδοση των Ρουσσώ, Χέγκελ και Μαρξ, διαπιστώνει ότι πέρα από την έκφραση της πολιτικής βούλησης –όπως αυτή εκδηλώνεται μέσα από τις «φόρμες» της ελευθερίας και της ισότητας– υπάρχουν κοινωνικές σχέσεις που εκφράζουν συμφέροντα και αντιθέσεις, σχέσεις που εκδηλώνονται μέσα από τις τυπικές πολιτικές μορφές. Η κατανόηση όμως των συμφερόντων και των σχέσεων αυτών είναι απαραίτητη για τη γνώση της δυναμικής της κοινωνίας –και των ιστορικών αλλαγών που συντελούνται στα πλαίσια της– πράγμα που δεν καθίσταται δυνατόν αν περιοριστούμε στις τυπικές μορφές της πολιτικής βούλησης.

•••••

Ο Χάμπερμας, αφού προχωρεί στο χωρισμό μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας αυτονομίας και αποσυνδέει τις σχέσεις μεταξύ περιεχομένου και μορφής, επιχειρεί εκ των υστέρων να τις επανασυγκροτήσει, επικαλούμενος τις διαλογικές διαδικασίες, ένα λειτουργικό δηλαδή πεδίο που βρίσκεται εκτός ιστορίας, ενώ τόσο η μορφή όσο και το περιεχόμενο των μοντέλων που επικαλείται είναι στοιχεία κατεξοχήν ιστορικά. Δομεί δηλαδή ένα εξωτερικό αξιακό στοιχείο, την επικοινωνιακή διαδικασία, μέσω του οποίου επιχειρεί να συνδέσει τους ακραίους τύπους, που ο ίδιος διαμόρφωσε.⁹

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Χάμπερμας προτείνει ως μοντέλο εφαρμογής της θεωρίας του διαβουλευτικές διαδικασίες που θα κατοχυρώνονται με τη μορφή δικαίου, εμμένοντας στην άποψη ότι στο πλαίσιο της θέσμησης αυτής ενισχύεται η σχέση μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής αυτονομίας και, παράλληλα, επιτυγχάνεται σύμπτωση των προσώπων δικαίου και των φορέων των δικαιωμάτων με την παρουσία των ατόμων τόσο ως ενεργητικών όσο και ως παθητικών υποκειμένων του δικαίου.

9. Για τον Χάμπερμας, η θεσμική διαδικασία, μέσω της οποίας συντελείται η επικοινωνιακή δράση των μελών μιας κοινωνικής ομάδας, έχει ως απώτερο σκοπό τη συναίνεση· J. Habermas, «Logique des sciences sociales et autres essais», Παρίσι 1984, σ. 422-424.

2. ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΛΕΥΡΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

α. Το «αδιαφοροποίητο» των δικαιωμάτων στον Καντ

Στο καντιανό πρότυπο τὸ πεδίο θεμελίωσης των δικαιωμάτων εἶναι ενιαίο, ὥστε τα δικαιώματα να ἔχουν παράλληλα και δημόσιο και ιδιωτικό χαρακτήρα. Η ελευθερία, η συναίνεση, η δημόσια νομοθεσία, ο δημόσιος διάλογος και η δημοσιότητα συνιστούν μη διακριτά δικαιώματα.¹⁰ Σύμφωνα με τον Καντ, ο ελεύθερος πολίτης εἶναι συννομοθέτης, δικαιούται να συμμετάσχει μαζί με τους ἄλλους πολίτες στη διαμόρφωση του δικαίου και των θεσμών, να διαμορφώνει τους ὅρους της πολιτικής κοινωνίας.

Το ατομικό δικαίωμα στη θεωρία του Καντ δε διεκδικεί την ιδιαίτερη προστασία, ερχόμενο σε αντίθεση με την παραδοσιακή πολιτική εξουσία, αφού μέσα στο κράτος διαμορφώνονται θεσμὸί προστασίας του ατόμου για δικαιώματα που δεν υπήρχαν, για ιστορικούς λόγους, στις προαστικές μορφές οργάνωσης. Γενικότερα μάλιστα ο Καντ απορρίπτει το διαχωρισμὸ μεταξύ ατομικού και δημοσίου. Η «ιδιωτική» χρήση της σκέψης, χωρίς να υπάρχουν πεδία κριτικού διαλόγου, οδηγεί, κατά τον Καντ, σε μαρασμὸ.

Αυτή η αντίληψη δεν αποτελεί μόνον πολιτική θέση στη σκέψη του Καντ ἀλλὰ απορρέει ως μια θεωρητική του θέση και θεμελιώνεται ως θεωρητική κατηγορία.

Η έννοια της επικοινωνίας, του δημοσίου διαλόγου, αποτελεί βασική κατηγορία στον Καντ. Ανήκει στην 3η κατηγορία της σκέψης και συνδέεται με την έννοια της κοινότητας, της κοινωνίας. Εἶναι εγγεγραμμένη στο λόγο και αναφέρεται τόσο στις σχέσεις διαλόγου των πολιτῶν μεταξύ τους ὅσο και στο πλαίσιο των πολιτικῶν θεσμών, μέσα στους οποίους πρέπει να διεξάγεται ο διάλογος αυτός.¹¹

10. Οι καντιανές αναλύσεις των ιδιωτικῶν δικαιωμάτων (συμβατικῶν, εμπράγματων κτλ.) θεμελιώνονται σε ἓνα ενιαίο ελευθεριακὸ πλαίσιο, που συμπεριλαμβάνει και «ενοποιεῖ» τον ιδιωτικὸ και το δημόσιο τύπο δικαιωμάτων. Τα πρωταρχικά ελευθεριακά δικαιώματα κατασκευάζονται με αφετηρία ἓνα υπερβατολογικὸ πλαίσιο ελευθερίας και προϋποθέτουν τη συναίνεση (*volonté générale*) και το δημόσιο-κανονιστικὸ νομοθετικὸ πλαίσιο. Πρβλ. I. Kant, *Die Metaphysik der Sitten. Metaphysische Anfangsgrunde der Rechtslehre*, Königsberg 1797· Kant, *Werke*, Insel, Wiesbaden, 1956, (AB 45).

11. Πρβλ. την άποψη του Καντ για τη σημασία της επικοινωνίας και του δημοσίου διαλόγου: «Ωστόσο, πόσο και με ποια ορθότητα θα σκεπτόμασταν, εάν δεν σκεπτόμασταν μαζί με τους ἄλλους στους οποίους κοινοποιούμε τις σκέψεις μας

Σε αυτό το σημείο ο Καντ επιδιώκεται να κινηθεί σύμφωνα με την ιστορική κοινωνία της εποχής του. Ισχυρίζεται ότι ο Λόγος επιτρέπει να μην τίθεται μια κριτική που θίγει απευθείας την κυβερνητική εξουσία και ότι ορισμένα δικαιώματα μπορούν να τεθούν στο μέλλον, σε ωριμότερες κοινωνίες. Γι' αυτό και στον Καντ η σκέψη και η αυτονομία διατηρούν ένα κυρίαρχα δημόσιο χαρακτήρα, αντίληψη την οποία συναντούμε κατεξοχήν στον Χέγκελ.¹²

Ο Καντ θεωρεί ότι οι ιστορικές συνθήκες της εποχής του δεν είναι ώριμες ώστε να μπορεί να προχωρήσει στη διατύπωση μιας θεωρίας δικαιωμάτων. Ενδιαφέρεται να προκύψουν κανονιστικά αποτελέσματα στη συγκρότηση της ιστορικής κοινωνίας της εποχής του, αναγνωρίζοντας ότι πολλές φορές οι ατομικές σκοποθεσίες εκλαμβάνουν τα άλλα άτομα ως μέσα και όχι ως σκοπούς. Γι' αυτό και ο Καντ –επιστρατεύοντας το παράδειγμα μιας κοινωνίας «διαβόλων»– ισχυρίζεται ότι και σε αυτή την περίπτωση θα προκύψουν κανονιστικά αποτελέσματα με ανεστραμμένες συμπεριφορές δρώντων. Η κοινωνικότητα, κατά τον Καντ, θα οδηγήσει αναπόφευκτα στην παραγωγή του γενικού κανόνα.

Ο Χάμπερμας ακολουθεί κατά βάση τον καντιανό τύπο δικαίου, όμως από την πλευρά του, έχει εξορθολογικοποιήσει το σύγχρονο θεσμικο-δικαικό σύστημα και το αναγνωρίζει ως αναγκαίο τύπο μεσότητας και δημοκρατικών λειτουργιών. Ωστόσο ο γερμανός φιλόσοφος δυσπιστεί απέναντι σε αυταρχικά αναπτυσσόμενες

και εκείνοι κοινοποιούν τις δικές τους;... Η εξωτερική βία, που αφαιρεί από τους ανθρώπους την ελευθερία να κοινοποιούν δημοσίως τις σκέψεις τους, τους αφαιρεί και την ελευθερία της σκέψης», στο, Kant, *Werke*, εκδ. W. Weischedel, Frankfurt/M. 1968, τόμ. V, σ. 280.

12. Ο Καντ έχει ενδοιασμούς για τη σκέψη εκείνη που ασκεί έντονη κριτική κατά του ισχύοντος πολιτικό-θεσμικού συστήματος, φοβούμενος ότι θα προκαλέσει την αντίδραση της Πολιτείας, η οποία και θα επιβάλει περιορισμούς στην ελευθερία της σκέψης. Όπως επισημαίνει ο Καντ: «Η εξουσία θα μπει στο παιχνίδι και θα στραφεί εναντίον των λεγόμενων πνευματικών ανθρώπων, όταν αυτοί καταχρώνται την ελευθερία τους προκειμένου να μη διαταραχθεί τελείως η τάξη ακόμα και των αστικών υποθέσεων». Πρβλ. Kant, *Werke*, εκδ. W. Weischedel, Frankfurt/M. 1968, τόμ. V, σ. 282. Σε αυτό το πλαίσιο ερμηνείας, ο Κ. Ψυχοπαίδης θεωρεί ότι: «Ο Καντ απαιτεί από τη φιλοσοφία πολιτική ευθύνη, σε μία εποχή που η σκέψη βρίσκεται σε κίνδυνο και απειλείται η επιτευχθείσα ελευθερία έκφρασης της γνώμης». Πρβλ. Κ. Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και Μέθοδος*, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1994, σ. 21-22.

πλευρές της εκτελεστικής εξουσίας¹³ και προσπαθεί να κατοχυρώσει τύπους δικαιωμάτων, ιδίως ιδιοκτησιακών. Γι' αυτό και αφήνει ανοικτό το όριο και το περιεχόμενο των δικαιωμάτων, χωρίς να προχωρεί σε σαφείς κατηγοριοποιήσεις υποκειμενικού και δημοσίου χαρακτήρα δικαιωμάτων· παράλληλα ζητεί έλλογους κανόνες που να ανταποκρίνονται σε ατομικά κριτήρια.¹⁴

β. Τα δικαιώματα ως «ορθολογιστικές προκαταλήψεις» στον Μαξ Βέμπερ

Ο Μαξ Βέμπερ, από την πλευρά του, διαμορφώνει ένα κοινωνιολογικό σύστημα μέσα από το οποίο δεν αναδύεται ένα πλέγμα δικαιωμάτων που να αντιπαρατίθεται προς την κεντρική εξουσία και χαρακτηρίζει μάλιστα τα δικαιώματα ως «ορθολογιστικές προκαταλήψεις».¹⁵ Θεωρεί ότι η επίκληση των «ανθρωπίνων δικαιωμάτων» αποτελεί ένα είδος ακραίου ορθολογιστικού φανατισμού και ότι είναι δύσκολο να κατανοηθεί, από την πλευρά των ελλόγων σκοποθεσιών, η ανορθολογική συμπεριφορά που προκύπτει από τις αντιδράσεις τέτοιου τύπου στάσεων.

Ο Βέμπερ υποστηρίζει ένα σύστημα δημοκρατίας που να διαμορφώνεται ως λειτουργικός όρος, να δρα αποτελεσματικά ώστε

13. Όπως διαπιστώνει ο ίδιος ο Χάμπερμας: «Η πολιτική κυριαρχία ερείδεται σ' ένα δυναμικό απειλών, συγκαλυμμένο από βίαια μέσα σε κατάσταση ετοιμότητας. Ταυτοχρόνως όμως, μπορεί να μετατρέπεται σε αυθεντία μέσω του νόμιμου δικαίου... Ενώ το δίκαιο, παρ' όλη τη θετικότητα του, αξιώνει οίκοθεν κανονιστική ισχύ, η εξουσία, παρά την αυθεντία της, είναι στη διάθεση μιας πολιτικής βούλησης, για την επίτευξη συλλογικών στόχων. Γι' αυτό και το δίκαιο λειτουργεί συχνά, από εμπειρικής σκοπιάς, απλώς ως η μορφή την οποία μεταχειρίζεται η πολιτική εξουσία». J. Habermas, *Το πραγματικό και το ισχύον - συμβολή στη διαλογική θεωρία του δικαίου και του δημοκρατικού κράτους δικαίου*, εκδ. Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1996, σ. 200.

14. Στο ίδιο, σ. 184-185.

15. Πρβλ. Max Weber, *Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας*, εκδ. Κένταυρος, Αθήνα 1997, σ. 35. Ο Μαξ Βέμπερ, στη συνέχεια, εντάσσει τη «ρασιοναλιστική» προκατάληψη στη μέθοδο της κατανοούσας κοινωνιολογίας, με την προϋπόθεση ότι θεωρείται ως μεθοδολογικό μέσο και όχι ως βεβαιότητα για την επικράτηση ορθολογιστικών στοιχείων στην ανθρώπινη ζωή». Πρβλ. ό.π., σ. 37. Πρβλ. επίσης τη διατύπωση του Μαξ Βέμπερ: «...πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι σε μια κοινωνιολογική ανάλυση... το νομικά εξασφαλισμένο συμφέρον ενός δεν είναι παρά η «αντανάκλαση» μιας «ρύθμισης» και ότι δεν του παρέχεται κανένα «υποκειμενικό δικαίωμα»». Max Weber, *Οικονομία και Δίκαιο, Κοινωνιολογία του Δικαίου*, μτφρ. Μ. Κυπραίου, εκδόσεις Α. Σάκκουλα, Αθήνα 1979, σ. 63.

να ισχυροποιείται το κράτος. Το δημοκρατικό σύστημα νομιμοποιείται από την πλευρά του ισχυρού κράτους.¹⁶

Με αυταρχικό και ανελεύθερο πολιτικό σύστημα το κράτος, κατά τον Βέμπερ, αποτυγχάνει και ευτελίζεται όχι με την έννοια του δημοκρατικού «ελλείμματος» αλλά με την έννοια της αποτελεσματικότητας και της δυναμικής λειτουργίας του κρατικού συστήματος.

Αντίθετα, μέσα από τη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών, η πληροφόρηση, η διάνοια, η επιστημονική γνώση εισέρχονται στο σύστημα των κρατικών εξουσιών και λειτουργιών με αποτέλεσμα να επιτυγχάνονται αποτελεσματικότεροι έλεγχοι και να διαμορφώνονται ευσταθείς ισορροπίες.

Ασφαλώς οι παραδοχές αυτές εμπεριέχουν έμμεσα –και νομιμοποιούν– συστήματα δικαιωμάτων. Όμως στη θεωρία του Βέμπερ κυριαρχεί γενικότερα η απόρριψη των κανονιστικών-αξιακών στοιχείων που συνοδεύουν την ιδέα της δημοκρατίας, καθώς και κάθε διαφωτιστική ιδέα που συνδέεται με την έννοια της αξίας. Η δημοκρατία στον Μαξ Βέμπερ συνδέεται με τη θεωρία παραγωγής των δικαιωμάτων από σχέσεις που ακολουθούν τις αρχές του μεθοδολογικού ατομισμού.

Δεν υφίστανται δηλαδή κοινωνικές σχέσεις μέσα στο πεδίο των οποίων διαμορφώνονται οι πράξεις των ατόμων και το σύστημα των δικαιωμάτων, αλλά η ίδια η σχέση διαμορφώνεται μέσα από τη διασύνδεση και τη σύμπτωση δύο ή περισσότερων ατομικών προσανατολισμών. Ο Βέμπερ τονίζει ότι η κοινωνική σχέση υπάρχει αποκλειστικά και μόνο στην πιθανότητα ότι επί μέρους πράξεις, που προσαρμόζονται η μία στην άλλη κατά το νοηματικό τους περιεχόμενο, υπάρχουν και θα υπάρχουν στο μέλλον. Με αυτόν τον τρόπο ο στοχαστής θέλει να οριοθετήσει τον τύπο της κοινωνικής σχέσης απέναντι σε κάθε είδους «ουσιολογική» αντίληψη της τελευταίας.¹⁷

Ένα άτομο –ισχυρίζεται ο Βέμπερ– μπορεί να αποκλείσει ένα

16. Ο Μαξ Βέμπερ επισημαίνει ενδεικτικά: «Ένας σύνδεσμος καλείται σύνδεσμος εξουσίας, στο βαθμό που τα μέλη του υπόκεινται, ως τέτοια, στην ισχύουσα τάξη των σχέσεων εξουσίας». Πρβλ. Max Weber, *Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας*, εκδ. Κένταυρος, Αθήνα 1997, σ. 160.

17. Πρβλ. ό.π., σ. 84. Πρβλ. Επίσης Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Ο Max Weber και η κατασκευή εννοιών στις κοινωνικές επιστήμες*, εκδ. Κένταυρος, Αθήνα 1993, σ. 72 επ., όπου ο συγγραφέας αναπτύσσει την αποδόμηση της σχεσιακής φύσης του πραγματικού, στην οποία προβαίνει μεθοδολογικά ο Μαξ Βέμπερ, τόσο στο μικροκοινωνιολογικό όσο και στο μακροκοινωνιολογικό πεδίο.

άλλο από την κατοχή ενός πράγματος, επικαλούμενο τη νομική έννοια του ιδιοκτησιακού δικαιώματος. Σε αυτή την περίπτωση, η δυνατότητα του αποκλεισμού αυτού διαμορφώνει έναν τύπο σχέσης μεταξύ των δύο ατόμων.¹⁸

Μέσα από την ίδια μεθοδολογική αρχή θεμελιώνεται και η σύσταση των δικαιωμάτων. Η πρόθεση κάποιου, π.χ., να κλείσει μια εφημερίδα ή να διαλύσει έναν κόμμα προσκρούει στο δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης, μέσω του Τύπου, ή στο δικαίωμα της πολιτικής ελευθερίας.

Όμως το χαρακτηριστικό στον Μαξ Βέμπερ είναι ότι τα φαινόμενα αυτά απορρέουν από ατομικιστικά κατασκευασμένες σχέσεις, που έχουν μάλιστα «κλειστό» χαρακτήρα.¹⁹ Σε τέτοιου τύπου σχέσεις μπορεί να επιτρέπεται η λειτουργία ενός ατόμου στη σχέση και να αποκλείεται η παρουσία ενός τρίτου ατόμου. Αυτό μπορεί να αφορά π.χ. την οικογενειακή σχέση μέχρι και την ιδιοκτησιακή-τυπική σχέση. Ωστόσο, οι κατασκευές αυτές προσλαμβάνουν έναν σαφή σχηματοποιημένο χαρακτήρα με συνέπεια, και ο τύπος των δικαιωμάτων που προκύπτουν από τις σχέσεις αυτές, να είναι έντονα φορμαλιστικός.

Μέσα στο ίδιο μεθοδολογικό «μοτίβο», ο Βέμπερ διαμορφώνει τους κανόνες κυρίως με την έννοια των μέσων, ως «τάξεις κανόνων». Η επιδίωξη της ύπαρξης κανόνων συνδέεται με την ανάγκη χρησιμοποίησής τους ώστε να επιτευχθούν οι επί μέρους σκοποί των ατόμων. Σκοπός των ατόμων δεν είναι να υπάρχουν γενικοί κανόνες, αλλά να διεκπεραιώνουν τους στόχους τους στο πεδίο της αγοράς, των συναλλαγών κτλ. Οι γενικοί αυτοί κανόνες βοηθούν και κατευθύνουν τους υπολογισμούς των ατόμων στην επιτυχία των στόχων τους.

18. Για τους τύπους των κοινωνικών σχέσεων και τα κριτήρια αποκλεισμών που παραθέτει ο Μαξ Βέμπερ, πρβλ.: Max Weber, *Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας*, εκδ. Κένταυρος, Αθήνα 1997, μτφρ. Μ. Κυπραίος, σ. 83-88.

19. Για τον προσδιορισμό των τύπων των «κλειστών» και «ανοιχτών» σχέσεων, τις οποίες ο Μαξ Βέμπερ καθορίζει με βάση το μεθοδολογικό του πρότυπο, πρβλ. ό.π., σ. 134 επ. Τον περιορισμένο νοηματοδοτικό χαρακτήρα της βεμπεριανής «σχέσης» επισημαίνει η Μ. Αντωνοπούλου στο Μ. Αντωνοπούλου, *Θεωρία και ιδεολογία στη σκέψη των κλασικών της κοινωνιολογίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1991, σ. 285, όπου επισημαίνει: «Το νόημα συνιστά την πράξη-σχέση ως παρούσα-εμπειρική-πραγματική πράξη και σχέση και συγχρόνως ως "πιθανότητα" [...] Η σχέση λοιπόν υφίσταται ως "πιθανότητα" μέχρις ότου επαναληφθεί ως πράξη, μέχρις ότου πραγματοποιηθεί, ακριβώς γιατί υφίσταται το "νόημά της"».

Διαμορφώνονται δηλαδή πλέγματα πράξεων που εμφανίζονται «ταξινομημένα» κατά επίπεδα στους δρώντες, χωρίς αυτοί να έχουν προεπιλέξει τους σκοπούς, αλλά οδηγούνται σε αυτούς μέσα από μια ευρύτερη «συναινετική» συμπεριφορά.

Παρ' όλα αυτά, ο Βέμπερ θέτει το πρόβλημα της εσωτερίκευσης των κανόνων στους δρώντες.²⁰ Μέσα από τη διαδικασία λειτουργίας του ατόμου στο πλαίσιο του κανόνα, ο τελευταίος αποβαίνει ταυτόχρονα και «μέρος» του δρώντος, με συνέπεια το άτομο να ακολουθεί το νομικο-ηθικό κανονιστικό πλαίσιο ως στοιχείο ενσωματωμένο στις αυτοματοποιημένες συμπεριφορές του.²¹

Στον Βέμπερ, πάντως, ο ανορθολογισμός κατά την αξία, που συγκροτεί το μεθοδολογικό πρότυπο της σκέψης του, απορρίπτει την ύπαρξη κριτηρίων που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι κάποιοι κανόνες αξιολογούνται ως καλοί. Γι' αυτό και ο στοχαστής ασκεί αυστηρή κριτική στον R. Stammier, ο οποίος αποδέχεται ότι ένας γενικός κανόνας αλληλεγγύης και κοινωνικότητας είναι ένας ορθός κανόνας που πρέπει να διέπει την κοινωνία.²² Ο Βέμπερ απορρίπτει μια παρόμοια προσέγγιση και καταφεύγει σε μια αντίληψη σχετικοποίησης του περιεχομένου του κανόνα.²³

20. Στο θέμα της συγκρότησης των βεμπεριανών «τάξεων κανόνων» και της «εσωτερίκευσης» των κανόνων αυτών στους δρώντες αναφέρεται ο Κ. Ψυχοπαίδης και προβαίνει σε κριτική ανακατασκευή των τύπων αυτών κανόνων· πρβλ.: Κ. Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και Μέθοδος*, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1994, σ. 319 επ. και ιδιαιτέρα σ. 323.

21. Ο Μαξ Βέμπερ διαχωρίζει την έννοια της νομιμότητας (Legalitat), που αναγνωρίζει τις θετικές διατάξεις του νόμου ανεξάρτητα από το περιεχόμενό τους (τυπική κανονιστικότητα), από την έννοια της νομιμοποίησης (Legitimitat), όπου η έννοια της αποδοχής του κανόνα συνδέεται με το έλλογο περιεχόμενό του. Τονίζει ωστόσο ότι «σήμερα η πιο συνηθισμένη μορφή νομιμότητας είναι η υποταγή στις θετικές διατάξεις, που είναι τυπικά σωστές και έχουν επιβληθεί με αποδεκτή διαδικασία». Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, κεφ. I, «Sociologische Grundbegriffe», παράγρ. 7 και 16.

22. Πρβλ. Max Weber, *Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας*, ό.π., παράγρ. 5.

23. Ο Μαξ Βέμπερ απορρίπτοντας στο ζήτημα της νομιμοποίησης των κανόνων μια ιστορικά προσανατολισμένη θεωρία της κοινωνίας, αποδοσιμεί τελικά τη θεμελίωση των κανόνων σε συμφέροντα και οδηγείται σε μια μορφή αποδοχής ή επιβολής των κανόνων, είτε λόγω καταναγκασμού είτε μέσω της εσωτερίκευσής τους. Πρβλ. Κ. Ψυχοπαίδης: «Γένεση και θεμελίωση κανόνων στην πολιτική θεωρία», εκδ. «ΑΜΗΤΟΣ» - συγκομιδή, συλλογή κειμένων στη Μνήμη Φώτη Αποστολόπουλου, Αθήνα 1984, σ. 284.

γ. Ο προβληματικός χαρακτήρας της θεμελίωσης των δικαιωμάτων στον Μαρξ

Στο νεανικό έργο του Μαρξ, και ιδιαίτερα στο *Εβραϊκό Ζήτημα*, θεμελιώνεται μια θεωρία κριτικής του χωριστικού στοιχείου, αναδεικνύονται οι χωρισμοί στο εσωτερικό της αστικής κοινωνίας και διατυπώνεται η έννοια της αλλοτρίωσης. Υπάρχει χωρισμός του εργαζομένου από το προϊόν της παραγωγής του και μεταξύ ατόμου-ανάγκης και του άλλου ατόμου μεσολαβεί το χρήμα και η αγορά.

Μέσα από την κριτική των χωρισμών, προβάλλεται από τον Μαρξ η αξίωση να αρθούν οι βασικοί αυτοί χωρισμοί και τίθεται κατ' ουσίαν το ζήτημα ότι, ενώ η κοινωνία συγκροτείται ιστορικά σε κοινότητα, εν τούτοις δε διαμορφώνεται η κοινωνικότητα αλλά κυριαρχεί το υποκειμενικό στοιχείο.

Αυτού του τύπου η ψευδο-υποκειμενικότητα, κατά τον Μαρξ, θεμελιώνεται σε επί μέρους δικαιώματα, όπως π.χ., της ιδιοκτησίας, της σχέσης εκμετάλλευσης, της κατοχής χρήματος κτλ., που εκφράζουν τους χωρισμούς της αστικής κοινωνίας.²⁴ Αντίθετα, το πραγματικό υποκείμενο πραγματοποιείται όταν το άτομο δρα σε αλληλέγγυα σχέση με τα άλλα άτομα, θέτοντας συλλογικές σκοποθεσίες.

Με βάση αυτή την ιδέα, που κυριαρχεί στα κείμενα του '44, ο Μαρξ προσπαθεί να διατυπώσει το αίτημα για την πραγματοποίηση της άρσης των χωρισμών και την ανάδειξη της ουσίας-γένους του ατόμου. Το πρόβλημα στον Μαρξ είναι ότι αυτή η μετάβαση από την κοινωνία των χωρισμών στην κοινωνία των πραγματικών υποκειμένων δε στερείται βέβαια ενδιάμεσων επιπέδων μετάβασης και θεσμικο-πολιτικών μεσολαβήσεων. Όμως, οι μεσολαβήσεις αυτές είναι ασθενείς, έχουν προσωρινό χαρακτήρα απέναντι στην πρόβλεψη της ιστορικής πραγμάτωσης του χειραφετικού ιδεώδους.

24. Ο Μαρξ, στην *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, διατυπώνει την άποψη ότι «η νομική ελευθερία της αστικής κοινωνίας αποβαίνει ουσιαστικά ανελευθερία... αφού (το γεγονός) ότι ο καθένας έχει τη δυνατότητα να αποκτήσει το δικαίωμα μιας άλλης σφαιράς δείχνει απλά και μόνο ότι η δική του σφαίρα δεν αποτελεί την πραγματικότητα του δικαιώματος αυτού». Κ. Μαρξ, *Κριτική της Εγγελιανής φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1978, μτφρ. Μπ. Λυκούδη, σ. 88. Την άποψη αυτή προεκτείνει ο J. Gray, συνδέοντας την έννοια της ανελευθερίας στον καπιταλισμό με την έλλειψη συνειδητής ρύθμισης της παραγωγής από τους παραγωγούς, πρβλ. J. Gray, «Marxian Freedom, Individual, liberty and the end of alienation», στο E.F. Paul (επιμ.), *Marxism and Liberalism*, B. Blackwell, Oxford 1986.

Το αίτημα της άμεσης άρσης των χωρισμών παραβλέπει μεθοδολογικά το πρόβλημα της ιστορικής συγκρότησης της κοινωνίας και το ρόλο του πολιτικο-θεσμικού πεδίου, με συνέπεια την απουσία ενός ιστορικού προγράμματος, μέσα από το οποίο θα περιγράφονται οι ιστορικές αλλαγές και τα στάδια άρσης των χωρισμών. Άμεση συνέπεια αυτού του ιστορικού «άλματος» είναι ότι δε σταθεροποιούνται δικαιώματα στον Μαρξ, ούτε διατυπώνεται μια θεωρία θεμελίωσης δικαιωμάτων, ακόμα και στο «ώριμο» έργο του.

Η κανονιστικότητα στο μαρξικό έργο παραμένει προβληματική. Ασφαλώς σε πολλά κείμενα του Μαρξ υποστηρίζονται τύποι δικαιωμάτων, όπως της ελευθερίας, του Τύπου, της κριτικής, το δικαίωμα ψήφου κτλ. Όμως, όλοι αυτοί οι τύποι δικαιωμάτων θεωρούνται περισσότερο ως μέσα για τη διεξαγωγή της πολιτικής πάλης παρά ως τελικά περιεχόμενα μιας δημοκρατικής πολιτείας.

Ο Μαρξ συνδέει άμεσα το δικαίωμα της ελευθερίας, στην αστική κοινωνία, με την ύπαρξη των χωρισμών που εντάσσουν το δικαίωμα της ελευθερίας στο δικαίωμα, π.χ., της εκμετάλλευσης της μισθωτής εργασίας. Όμως αυτού του είδους η μεθοδολογική κατασκευή δεν του επιτρέπει να διαμορφώσει ένα κανονιστικό πλαίσιο για την πολιτική και τους όρους της σύγκρουσης μέσα στον ιστορικό του ορίζοντα.²⁵

Ασφαλώς στη μαρξική θεωρία προβάλλεται το αίτημα της διατήρησης και αναπαραγωγής της κοινωνίας, το δικαίωμα στη ζωή, και αυτό συνιστά έμμεση νομιμοποίηση των κατακτήσεων της εργατικής νομοθεσίας, του οκταώρου εργασίας κτλ.²⁶ Όμως και μέσα σε αυτό το πλαίσιο η εργασία προβάλλει την άμεση αξίωση να ιδιοποιηθεί το προϊόν της παραγωγής της και εκεί ακριβώς εισέρχεται το στοιχείο της σύγκρουσης και της ασυνέχειας. Η κριτική που ασκείται στον Μαρξ είναι έντονη από την πλευρά της νομιμότητας.²⁷

Όταν ο Μαρξ, στην περίπτωση της κατοχύρωσης του οκταώρου, προβάλλει καταληκτικά το επιχείρημα ότι «μεταξύ δύο νό-

25. Για την αξιολογική «μερικότητα» που αποδίδει ο Μαρξ στο πεδίο της πολιτικής δράσης, πρβλ. και J. Mezaros, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, εκδ. Ράππα, Αθήνα 1974, σ. 137.

26. Πρβλ. Κ. Μαρξ, *Κεφάλαιο*, τόμ. Α', κεφ. Η, σ. 244, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984.

27. Πρβλ. Κ. Ψυχοπαίδης: «Δημοκρατία και σοσιαλισμός στον κλασικό μαρξισμό», *Πολιτική*, τχ. 4, Αθήνα 1982, σ. 30· πρβλ. επίσης J.M. Maquire, *Marx's theory of Politics*, Cambridge University Press, 1978, σ. 151 επ.

μων αποφασίζει η βία», τότε τίθεται το ερώτημα μήπως, στην περίπτωση που δεν μπορεί να συγκροτηθεί το συλλογικό υποκείμενο και να επιβάλει τους όρους του, όχι μόνο παραμένει μετέωρη οποιαδήποτε έννοια νομιμότητας, αλλά και η κυρίαρχη τάξη «νομιμοποιείται» να επιβάλει τον δικό της νόμο. Ακόμα όμως και στην περίπτωση κατά την οποία η εργασία θα μπορέσει να επιβάλει με τη βία το δικό της «δίκιο», η παραδοχή αυτή οδηγεί στην αντίληψη ότι η αντίπαλη τάξη δεν αποτελεί παρά ένα ιστορικό «επεισόδιο» και τίθεται, και σε αυτή την περίπτωση, εν αμφιβόλω κάθε έννοια νομιμότητας.

Αν προχωρήσουμε βέβαια σε μια σύγχρονη ανακατασκευή της έννοιας της νομιμότητας και της κανονιστικότητας στο μαρξικό έργο, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι ο Μαρξ αποδέχεται, έστω και κατά παραχώρηση, ορισμένα πλαίσια κανονιστικότητας, όπως αυτά που αναφέρονται στην εργατική νομοθεσία, στη δημόσια εκπαίδευση κτλ., που εκφράζουν ανάγκες της κοινωνίας. Το πρόβλημα είναι αν αυτοί οι τύποι δικαιωμάτων μπορούν να διερευνηθούν και να συνδεθούν με μια προβληματική ευρύτερων δικαιωμάτων, όπως αυτά που κατοχυρώνονται σε ένα σύνταγμα. Οπωσδήποτε όμως, στον Μαρξ, είναι ισχυρή η φυσικο-δικαιική βάση υποστήριξης αυτών των δικαιωμάτων και αυτή η βάση τον συνδέει με μια παράδοση φυσικού δικαίου και όχι με μια θεωρία ιστορικής εκλογίκευσης των θεσμικών κανονιστικών πλαισίων της αστικής κοινωνίας.

Το κύριο πλεονέκτημα της μαρξικής μεθοδολογικής αρχής, ιδιαίτερα στο ώριμο έργο του Μαρξ, είναι η συγκρότηση επιπέδων δικαιωμάτων με ανακατασκευή μέσα από σχέσεις. Το μοντέλο του Μαρξ, σε αντίθεση προς τα φορμαλιστικά μοντέλα των Χάμπερμας, Μαξ Βέμπερ κτλ., προχωρεί στη συγκρότηση δικαιωμάτων μέσα από την ανακατασκευή κοινωνικών σχέσεων.²⁸

Ο Μαρξ δεν καταφεύγει σε μια απαρίθμηση και «καταλογοποίηση» μιας ιεραρχημένης παράθεσης δικαιωμάτων. Παραπέμπει, αντίθετα, σε διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης, σε διαφορετικές στρω-

28. Για το μεθοδολογικό πρόβλημα της συγκρότησης των εννοιών μέσα από την ανακατασκευή κοινωνικών σχέσεων που συνδέονται με ιστορικούς και μακροθεωρητικούς όρους, πρβλ. Κ. Psychopedis, «Dialectical Theory: Problems of Reconstruction», στο W. Bonefeld κ.ά. (επιμ.), *Open Marxism, Dialectics and History*, τόμ. 1, Pluto Press, Λονδίνο 1992. σ. 1-53.

ματώσεις, όπου αναλύονται οι λειτουργικές ανάγκες και οι κυρίαρχες σχέσεις μιας σύγχρονης κοινωνίας. Με αυτόν τον τρόπο, κάθε τύπος δικαιωμάτων συνδέεται με ένα ορισμένο επίπεδο σχέσεων και διαδικασιών της κοινωνίας. Το αφηρημένο δικαίωμα της ελευθερογνωμίας αποκτά ουσιώδες περιεχόμενο όταν η γνώμη του ατόμου εντάσσεται σε ένα σύστημα αποφάσεων για τη λειτουργικότητα της κοινωνίας. Σε άλλο επίσης επίπεδο αναφέρεται το δικαίωμα της προστασίας της ατομικής ιδιοκτησίας, ως προϋπόθεση για την αναπαραγωγή του συστήματος και σε άλλο επίπεδο σχέσεων διαμορφώνεται ένα κανονιστικό-νομικό πλαίσιο που επιτρέπει στα άτομα να έχουν τη δυνατότητα της πρόβλεψης για τις διάφορες δραστηριότητές τους.

Το επίπεδο που ενδιαφέρει κατεξοχήν τον Μαρξ, είναι εκείνο στο οποίο τίθενται προβλήματα –εν μέρει λειτουργικά και εν μέρει κανονιστικά– που αφορούν στο πλαίσιο αναπαραγωγής της κοινωνίας, στο σύστημα των κοινωνικών δικαιωμάτων, στα ίδια τα δικαιώματα εργασίας κτλ., ή ακόμη μπορούν να τεθούν και νέα δικαιώματα όπως αυτά της προστασίας της φύσης.

Η προσέγγιση αυτή του Μαρξ δε θέτει μόνο το ζήτημα της ένταξης των δικαιωμάτων σε επίπεδα που συνδέονται με τους λειτουργικούς όρους της κοινωνικής αναπαραγωγής. Εγείρει ταυτόχρονα την αξίωση να συνδεθούν οι τύποι αυτοί των δικαιωμάτων με τους ηθικο-πολιτικούς όρους που αναπαράγονται στα διάφορα τμήματα της κοινωνίας και αναδύονται μέσα στην ίδια την κοινωνική ολότητα από τις αντιθέσεις ή και τη συνύπαρξη τάξεων και κοινωνικών δυνάμεων.

Αυτή η ηθικο-πολιτική διάσταση των δικαιωμάτων, που εκτείνεται πέρα από τους απλούς λειτουργικούς όρους, δεν αφορά μόνο στην περίπτωση ομαλής αναπαραγωγής του κοινωνικού όλου αλλά εμφανίζεται και σε περιπτώσεις απειλής, όπου τίθεται σε αμφισβήτηση το όλο σύστημα των δικαιωμάτων.

Παρατηρούμε, συνεπώς, μια μετατόπιση της μαρξικής θεώρησης από μια εργαλειώδη τύπου αντιμετώπιση των δικαιωμάτων –η οποία εκφράζεται στην κριτική του προγράμματος της Γκόττα– σε μια πιο σύνθετη θεώρηση, η οποία συνδέει το σύστημα των δικαιωμάτων με τις ανάγκες της κοινωνικής αναπαραγωγής.²⁹

29. Πρβλ. σχετικά Α. Τοξέλ: «Οι κριτικές της πολιτικής στον Μαρξ», στο Ε. Μπαλιμπάρ - Τ. Λουπορίνι - Α. Τοξέλ, *Η κριτική της πολιτικής στον Μαρξ*, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα 1985, σ. 25 επ.

Η ανάλυση του Μαρξ, οδηγούμενη στο επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων, αναγνωρίζει ότι το ίδιο το σύστημα έχει αξίες, όπως η αξία της κοινωνικότητας, με την έννοια ότι η κοινωνία παράγει από κοινού το συνολικό προϊόν, βεβαίως κάτω από τους όρους που θέτει το κεφάλαιο, μέσα σε ένα πλέγμα αλλοτριωμένων σχέσεων.

Ο Μαρξ απορρίπτει μεν τις αλλοτριωμένες μορφές αλλά διατηρεί την ιδέα της κοινωνικότητας, που είναι ήδη δεδομένη στο καπιταλιστικό σύστημα, και προβάλλει το αίτημα: να βρει η ιδέα της κοινωνικής συνεργασίας και αλληλεγγύης στο μέλλον την αληθινή της μορφή. Διαμορφώνει κατ' αυτόν τον τρόπο ένα σύστημα δύο ασύμβατων αξιακών επιπέδων: Στο «άνω» επίπεδο το κεφάλαιο θεμελιώνεται σε ένα τυπικό αξιακό πλέγμα, αφού για να λειτουργήσει χρειάζεται τις νόρμες της ελευθερίας, της ισότητας κτλ. Το πλέγμα αυτών των αξιών όμως ανήκει στο πεδίο της επιφανιόμενης πραγματικότητας.³⁰ Η θεμελίωση της κοινωνίας συντελείται σε ένα «κάτω» επίπεδο, στις αξίες της πραγματικής αλληλεγγύης και της κοινωνικής συνεργασίας. Τα δύο αυτά αξιακά επίπεδα όμως δε συνδέονται μεταξύ τους.

Πράγματι, ο Μαρξ, ενώ όταν αναφέρεται στα θεμέλια της οικονομίας διαπιστώνει ότι η πραγματική οικονομική δράση είναι η αλληλέγγυα υπό αλλοτριωμένη μορφή, δεν κάνει μίαν ανάλογη διαπίστωση στο «ανώτερο» πεδίο ώστε να χαρακτηρίσει την ελευθερία και την ισότητα, που υπάρχουν στην αστική κοινωνία, ως πραγματικές αξίες που εμφανίζονται υπό αλλοτριωμένη μορφή.

Η ασυμβατότητα αυτή στη μαρξική θεωρία προσλαμβάνει σαφώς προβληματικό χαρακτήρα. Γιατί, ενώ διατυπώνεται με σαφήνεια η αξιακή βάση της θεμελίωσης του (ιδέα αλληλεγγύης, κοινωνικότητας κτλ.), εν τούτοις ο Μαρξ διακόπτει την αντιστοιχισή όταν εισέρχεται στο πεδίο των δικαιωμάτων. Δεν προχωρεί στη θεμελίωση του ιστορικά δυνατού, έστω και ως ατελούς αλλοτριωμένης μορφής εκείνου που δεν μπορεί να θεμελιωθεί, λόγω του ότι κυριαρχεί η αστική τάξη. Υπάρχει μια «ιστορική αισιοδοξία» στη σκέψη του Μαρξ ότι σύντομα οι κοινωνίες θα πάψουν να είναι ταξικές, οπότε δε θα υπάρχει θέμα δικαιωμάτων που, ούτως ή άλ-

30. Για την κριτική των περιεχομένων της Ελευθερίας και της Ισότητας, πρβλ. Κ. Μαρξ, *Κεφάλαιο*, τόμ. Α', κεφ. Δ, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984 (μτφρ. Μαυρομάτη). Για τη μαρξική έννοια της ελευθερίας και τον προσανατολισμό της στην ανάπτυξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε μη αλλοτριωτικά πλαίσια, πρβλ. S. Lukes, *Marxism and Morality*, Oxford Univ. Press, 1987, σ. 71 επ.

λως, έχουν χωριστικό χαρακτήρα. Ωστόσο, ο χωριστικός χαρακτήρας των δικαιωμάτων είναι και αυτός αναγκαίος, γιατί σε οποιαδήποτε άλλη μορφή κοινωνίας μπορεί κάποια στιγμή να απειληθεί η αλληλέγγυα σχέση και να καταστεί αναγκαία η ενεργοποίηση της πολιτικής διάστασης για την προστασία ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων.

Ο Μαρξ όμως, ήδη από τα νεανικά του κείμενα, δυσπιστούσε ως προς τη σημασία του πολιτικού και της πολιτικής πάλης ως μέσου που θα οδηγούσε στον τελικό στόχο.³¹ Η ενεργοποίηση του πολιτικού στοιχείου, που θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια σύγκρουση, θέτει αυτόματα το πρόβλημα των κανόνων, των δικαιωμάτων που θα έπρεπε να προστατευθούν. Ο Μαρξ δε θέλει να αναγνωρίσει ένα τέτοιο σύστημα δικαιωμάτων, γιατί το θεωρεί ως ιστορική καθήλωση και δέσμευση απέναντι στις απαιτήσεις της χειραφετικής πράξης.³²

Ο Μαρξ διατηρεί την ίδια εργαλειακή αντίληψη για το πρόβλημα της σύστασης κανόνων, με την έννοια ότι θεωρεί τους συγκεκριμένους κανόνες ως μέσα τα οποία χρησιμοποιεί η αστική τάξη για να επιβεβαιώνει και να αναπαράγει την κυριαρχία της. Όμως στη μαρξική θεωρία διακρίνεται και μία «μετατόπιση», με την έννοια ότι οι κανόνες μπορούν να θεωρηθούν ως ενδιάμεσοι σκοποί (π.χ., κανόνες που διέπουν την εργατική νομοθεσία) και όχι βέβαια ως το τελικό ιδεώδες.

31. Το πολιτικό πεδίο εκφράζει, κατά τον Μαρξ, έναν μερικότερο ορθολογισμό από τον διευρυνόμενο ορθολογισμό του κοινωνικού ιδεώδους. Η πολιτική δράση-πράξη, συναρτάται από το χειραφετικό ιδεώδες και υποτάσσεται λογικά σ' αυτό. Μπορεί να διατηρεί μιαν αυτονομία, η οποία συναρτάται με τους ειδικούς ιστορικούς και κοινωνικούς όρους που κυριαρχούν, όμως η ορθολογική της εμβέλεια εξαντλείται στο πεδίο των επί μέρους –τακτικού χαρακτήρα– κινήσεων. Στο πεδίο της γενικότητας, αντίθετα, κυριαρχεί το αξιακό-δεσμευτικό πλαίσιο του χειραφετικού ιδεώδους. Πρβλ. και Κ. Ψυχοπαίδης: «Φορμαλισμός, Ιστορισμός και δεσμευτικότητα της πολιτικής πράξης», τμητικός τόμος, Μνήμη Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1988, σ. 361 επ. και 378 επ. Πρβλ. επίσης για την αξιολογική διάσταση της πράξης στο έργο του Μαρξ, στο Α.Ε. Buchanan, *Marx and Justice*, Rowmans Allanhead, New Jersey 1982, σ. 35 επ.

32. Για το θέμα των μεταβάσεων των τύπων δικαιωμάτων προς το ιδεώδες του χειραφετικού πράττειν και το πρόβλημα της «αστάθειας» των δικαιωμάτων στο μαρξικό έργο, πρβλ. Μ. Angelidis, «The Dialectics of Rights: Transitions and Emancipatory Claims in Marxian Theory», στο W. Bonefeld κ.ά. (επιμ.), *Open Marxism, Emancipating Marx*, τόμ. 3, Pluto Press, Λονδίνο 1995, σ. 110-139.

Οι κανόνες αυτοί διευκολύνουν, κατά τον Μαξ, τους σκοπούς της αστικής τάξης, την εκμετάλλευση κτλ., ωστόσο έρχονται σε μια συγκεκριμένη ιστορική «στιγμή» και μπορούν να συμβάλουν στην επιβίωση της κοινωνίας.

Οι κοινωνικές σχέσεις που διαμορφώνονται μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα και οι κανόνες που παράγονται από τις σχέσεις αυτές, συνδέονται μεταξύ τους με έναν ορθολογιστικό τύπο. Σε αυτή δηλαδή τη συγκεκριμένη ιστορική φάση, με δεδομένες τις σχέσεις παραγωγής, είναι δυνατόν να διαμορφωθούν κανόνες που να οδηγούν σε οριακές βελτιώσεις και αλλαγές χωρίς να μεταβάλλονται οι σχέσεις αυτές.

Προκύπτει κατ' αυτόν τον τρόπο ένας μερικός τύπος ορθολογικού λόγου, ο οποίος αποδεικνύει ότι δεν είναι μόνον ο κανόνας ορθολογικός, αλλά και η σχέση του κανόνα με τις κυρίαρχες παραγωγικές σχέσεις είναι και αυτή, με μιαν έννοια, ορθολογική.

3. ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΤΥΠΩΝ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗΣ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΣΤΟΥΣ ΤΥΠΟΥΣ ΤΟΥ ΠΡΑΤΤΕΙΝ

Αν ανατρέξουμε σε κλασικές «κατασκευές», μπορούμε να διακρίνουμε δομικές αντιστοιχίες στην τυπολογία του πράττειν σε όλα τα αντίστοιχα μοντέλα ή ακόμα και μετατοπίσεις, που όμως δεν καταλύουν ένα κυρίαρχο και βασικό χαρακτηριστικό, δηλαδή τη θεμελιώδη διάκριση μεταξύ δύο τύπων πράττειν:

Το τεχνικό ή εργαλειακό πράττειν και το πρακτικό, δηλαδή εκείνο που αναφέρεται απευθείας σε τύπους του ορθού πράττειν.

Σε όλες τις αντίστοιχες θεωρίες, είτε παραδοσιακές είτε σύγχρονες, διακρίνεται αυτός ο βασικός χωρισμός. Υπάρχει ένας τύπος λειτουργικού τεχνικού ή εργαλειακού πράττειν, όπου, ανάλογα με τους διάφορους σκοπούς που τίθενται από τους δρώντες, χρησιμοποιούνται κάποια μέσα για την επιτυχία των σκοπών αυτών. Οι σκοποί αυτοί μπορεί να διαφέρουν μεταξύ των και δεν είναι αξιολογήσιμοι.

Από την άλλη πλευρά, υπάρχει ο τύπος του ορθού πράττειν, του πράττειν που επιβεβαιώνεται από τη θεωρία, που δε συναρτάται με το περιορισμένο συμφέρον του δρώντος, ο οποίος θέτει επί μέρους σκοπούς. Αντίθετα, ο τύπος αυτός του πράττειν αναφέρεται σε γενικευμένους σκοπούς που συνδέονται με την ιδέα της κοινό-

τητας (ελεύθερη κοινωνία, θεσμοί αλληλεγγύης και αλληλοκατανόησης, ελεύθερη επικοινωνία κτλ.).

Αυτόν τον τύπο του πράττειν ο Μαξ Βέμπερ τον απορρίπτει. Αντίθετα προς τις θεωρίες που θέτουν το ορθό πράττειν ως μια αξία –η οποία νομιμοποιείται ορθολογικά ως έλλογο πράττειν και ως έλλογη αξία στο εσωτερικό των θεωριών αυτών–, ο Μαξ Βέμπερ ισχυρίζεται ότι μια τέτοια αξία δεν μπορεί να θεμελιωθεί έλλογα αλλά απλώς μπορεί να τεθεί στο πλαίσιο των άλλων σκοποθεσιών.³³

Το ίδιο το θεωρητικό μοντέλο του Μαξ Βέμπερ απορρίπτει ως ανορθολογισμό την αναγνώριση αξιών. Αποβαίνει αίτημα της ίδιας της θεωρίας του η διακοπή της επιστημονικής έρευνας, στο σημείο όπου τίθεται θέμα ορθολογισμού των αξιών.

Ορθολογισμός υπάρχει στον Βέμπερ μόνο «κατά τον σκοπό», όπου για την επίτευξη του σκοπού που θέτει ο δρων, επιστρατεύει ο ίδιος τα κατάλληλα μέσα. Όταν όμως ο σκοπός αυτός θεωρείται ως αξία, τότε απλώς μπορεί να τεθεί σε ίδια σχέση με άλλους σκοπούς. Δεν μπορεί όμως να υπάρξει μία έλλογη συζήτηση η οποία να έχει ως περιεχόμενο την αξία αυτού του «σκοπού-αξίας». Ο Βέμπερ ισχυρίζεται ότι δεν υπάρχουν κριτήρια για την αξιολογική πρόσβαση σε μια τέτοια προσπάθεια.

Όταν βέβαια ο ίδιος στοχαστής επισημαίνει ότι κάποιες πράξεις έχουν ως κίνητρο την αξία, θέτει έμμεσα το πρόβλημα της διαφοράς μεταξύ σκοπού και αξίας. Η αξία κατά τον Βέμπερ έχει έναν διαφορετικό βαθμό «ελαστικότητας» από τον προς επίτευξη σκοπό. Όταν μεταβάλλονται οι συνθήκες, τότε ο σκοπός που έχει τεθεί μπορεί να τροποποιηθεί, μέσα σε ορισμένα όρια που διαμορφώνουν οι νέες συνθήκες.

Στην αξία, όμως τίθενται όροι περιεχομενικοί. Υπάρχει ένας συνεκτικός αξιακός πυρήνας, το αίτημα της πραγμάτωσης του ο-

33. Ο Μαξ Βέμπερ προχωρεί στη διάκριση τυπικής και υλικής ορθολογικότητας. Με την έννοια της υλικής ορθολογικότητας, ο Βέμπερ αναφέρεται σε ένα πλέγμα ενεργειών και στόχων για τη συντήρηση και αναπαραγωγή του κοινωνικού όλου, όπου υπεισέρχονται αξιολογικά κριτήρια, όπως η μέριμνα για τη διατήρηση και πρόοδο της πολιτικής κοινωνίας. Όμως η μεθοδολογική δομή του στοχαστή επικεντρώνεται κατεξοχήν στην τυπική ορθολογικότητα, που αναφέρεται στις σχέσεις των ατόμων προς τα μέσα που χρησιμοποιούν για την επίτευξη κάποιου σκοπού. Πρβλ. Μαξ Βέμπερ, *Δοκίμια επί της θεωρίας των κοινωνικών επισημών*, εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα 1972, μτφρ. Α. Γρηγορογιάννη, κεφ. 1 και 2.

ποίου προσδίδει στην αξία μία ανελαστικότητα. Αντίθετα, ο σκοπός παρουσιάζει –εναρμονιζόμενος με τις συνθήκες– μία ελαστικότητα, μία δυνατότητα αλλοίωσης ή τροποποίησης, και το γεγονός αυτό προσδίδει τον ορθολογισμό κατά τον σκοπό. Άλλωστε, σύμφωνα με τον Μαξ Βέμπερ, το αξιακό στοιχείο αξιολογείται μόνον από τον δρώντα, αφού η θεωρία απορρίπτει κάθε παρόμοιου τύπου αξιολόγηση.

Αντίθετα, στα άλλα πρότυπα το αξιακό στοιχείο προκύπτει ως εσωτερικό στοιχείο της ίδιας της θεωρίας. Στην καντιανή θεωρία, ο λόγος, που αναφέρεται στη σύσταση κοινωνικών σχέσεων, συνδέεται αυτονόητα με τις αξίες της ελευθερίας και της ισονομίας, οι οποίες και αποτελούν όρους για την ύπαρξη δημοσίου κριτικού διαλόγου. Σύμφωνα με τον Καντ, το αξιολογικό πρόβλημα τίθεται φορμαλιστικά, αφού συνδέεται με το υπερβατολογικό επιχείρημα και οι ίδιες οι υπερβατολογικές προϋποθέσεις αποτελούν το περιεχόμενο του κοινωνικού συμβολαίου.

Στη θεωρία του Χέγκελ, το πρώτο αξιακό πλαίσιο, που αφορά στις αξίες οι οποίες διασφαλίζουν τη διατήρηση της ζωής, αναφέρεται στο πρόβλημα της εργασίας και των αναγκών (προαστικές εξουσιαστικές σχέσεις), ενώ το αξιακά ανώτερο πλαίσιο ελεύθερων σχέσεων αναφέρεται στο πεδίο της αγοράς και της ελεύθερης εξατομικευμένης δράσης. Το σύστημα των αξιών οδηγείται σε ένα τελικό αξιακό πλαίσιο – το οποίο και συνιστά πεδίο θεμελίωσης των προηγούμενων «ατελών» αξιακών πεδίων και αναφέρεται σε μια έλλογη ολότητα σύγχρονων κοινωνικο-πολιτικών θεσμοθετημένων σχέσεων, που οδηγεί πέρα από τις συγκρούσεις των επιμέρους συμφερόντων.

Στο μαρξικό έργο, ο τύπος του αξιακού ορθολογισμού συνδέεται τόσο με την ιδέα της άρσης των κοινωνικών χωρισμών (άρση της εκμετάλλευσης) όσο και με την –ατελώς επεξεργασμένη– ιδέα βελτίωσης των κοινωνικο-πολιτικών σχέσεων, που συνδέονται με την ιστορική πραγματικότητα σε σχέση με την πορεία της τελικής χειραφέτησης.

Συμπερασματικά, αυτού του τύπου οι προσεγγίσεις θέτουν το πρόβλημα, αφενός, της ανάδειξης μέσα από τις ιστορικές συνθήκες ενός τύπου σχέσεων και, αφετέρου, της αναζήτησης του ορθολογικού στοιχείου, του λόγου, μέσα σε αυτές τις σχέσεις. Ο λόγος αυτός εγείρει την αξίωση να εντοπίσει και να αξιολογήσει τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά των κοινωνικών σχέσεων. Γι' αυτό και το

πραγματικό, η αντικειμενική πραγματικότητα, δεν προσεγγίζεται ως επί μέρους εμπειρικό στοιχείο αλλά ως έκφραση της ιστορικότητας της σύγχρονης εποχής.

Στη θεωρία του Καντ διατυπώνεται η σαφής διάκριση ανάμεσα σε εργαλειικό και ηθικό πράττειν. Υπάρχει το πράττειν που ακολουθεί τις υποθετικές προσαγές· δηλαδή διαμορφώνεται ένας τύπος πράττειν που συντελείται υπό όρους, όπως το τεχνικό πράττειν, της επιδεξιότητας και του μηχανικού τύπου ενεργειών. Το εργαλειικό πράττειν, ως προς τους ανθρώπους, αφορά στον τρόπο που θα οδηγηθούν οι ανθρώπινες ενέργειες –των άλλων ατόμων– για την επίτευξη ενός τιθεμένου ατομικού σκοπού.

Από την άλλη πλευρά, στην καντιανή θεωρία ισχύει ο τύπος του ηθικού πράττειν, που κατευθύνεται και ακολουθεί μια κατηγορική προσαγή ώστε το πράττειν αυτό να εναρμονίζεται προς τον γενικό κανόνα.³⁴

Στο έργο του Χάμπερμας παρατηρούμε μία αντίστοιχη κατασκευή με εκείνη του Καντ. Ο Χάμπερμας προσδιορίζει τις κατηγορίες του πράττειν με τους όρους τεχνικό-πραγματικό και πρακτικό-επικοινωνιακό πράττειν.³⁵

Ο τύπος του πρακτικο-επικοινωνιακού πράττειν, στον Χάμπερμας, είναι σχετικά μειωμένος σε σχέση με τον αντίστοιχο καντιανό τύπο, με την έννοια ότι στον Χάμπερμας επικρατεί περισσότερο η εμπειρική διάσταση.³⁶ Ο τελευταίος αποδέχεται μεν τον ορθολογι-

34. Στη διάκριση μεταξύ υποθετικών και κατηγορικών προσακτικών και των τύπων του πράττειν προβαίνει ο Καντ στο έργο του: I. Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Riga, 1785· Kant, *Werke*, τόμ. III, σ. 11-102.

35. Ο Χάμπερμας διακρίνει τρεις διαφοροποιημένες «σφαίρες» της ανθρώπινης δραστηριότητας: την εργαλειική, τη στρατηγική και την επικοινωνιακή δραστηριότητα. Όμως τόσο η στρατηγική δραστηριότητα όσο και η επικοινωνιακή έχουν κυρίαρχα επικοινωνιακά χαρακτηριστικά. Το ανώτερο επίπεδο του διαλόγου αφορά σε ένα ιδανικό πεδίο διεξαγωγής του, όπου υπερισχύει η δύναμη του καλύτερου επιχειρήματος. Πρβλ. J. Habermas, *Theorie des Kommunikativen Handelns*, Frankfurt a.M., Suhrkamp, 1981. Πρβλ. επίσης Α. Μεταξόπουλος: *Πολιτικός Σκεπτικισμός, ο Μύθος του Θεμελίου*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1991, σ. 209 επ.

36. Ο Χάμπερμας υποστηρίζει ότι η επιστημονική και τεχνική μέθοδος εδραίωνουν μιαν αρχή νομιμοποίησης, εφόσον η τεχνοκρατική συνείδηση είναι λιγότερο «ιδεολογική», έχοντας απορρίψει τα ιστορικά φορτία των ψευδαισθήσεων. J. Habermas, *La Technique et la science comme ideologie*, ed. Denoel, Παρίσι 1973, σ. 51 επ.

σμό του κανόνα, δεν αναφέρεται όμως σε κανόνες που ισχύουν για όλους αλλά επιδιώκει ευρύτερες συμφωνίες και συναινέσεις. Ωστόσο, αυτού του είδους οι συμφωνίες είναι δυνατόν να ευνοούν επί μέρους συμφέροντα και να θίγουν τη γενική αρχή, που είναι υποχρεωτική και δεσμευτική για την κατηγορική προσταγή.³⁷

Η έννοια της γενικότητας στη θεωρία του Χάμπερμας είναι υποβαθμισμένη και προσλαμβάνει τον τύπο της συναινεσιακής γενικότητας, που αφορά όσους συμφωνούν.³⁸ Μεταβαίνουμε, με αυτόν τον τρόπο, από την κλασική «volonté générale» του Καντ στον τύπο «volonté de tous» που ισχύει για τον Χάμπερμας.³⁹ Δηλαδή στην περίπτωση μιας γενικής ψηφοφορίας στην οποία ψηφίζουν όλοι κάποιος να μην πληρώνει φόρο ενώ κάποιος άλλος να πληρώνει αυξημένο φόρο, κατά τον Χάμπερμας, ικανοποιείται η ιδέα της γενικότητας του κανόνα, αλλά καταλύεται η καντιανή ιδέα, η κατηγορική προσταγή.⁴⁰

Αν συνδέσουμε τη θεώρηση αυτή με τη ρουσσωική αντίληψη, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο Ρουσσώ προβαίνει σε μια βασική διάκριση μεταξύ της «γενικής θέλησης» (volonté générale) και της «θέλησης όλων» (volonté de tous).

37. Όπως σημειώνει η Α. Δεληγιώργη στο *Διαμελισμός του Λόγου και νεωτερική σκέψη*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 224: «Μία τέτοια αφετηρία επιτέλει στον Χάμπερμας να παραμείνει στα όρια της φιλοσοφικής παράδοσης που αποπειράθηκε να συνενώσει την καθαρή και την πρακτική διάσταση του λόγου, στο διαχωρισμό των οποίων κατέφυγε ο Καντ για να ξεπεράσει τα αδιέξοδα που άφησε να αναφανούν η κριτική του της δογματικής μεταφυσικής».

38. Στόχος του Χάμπερμας είναι να θεμελιώσει πολιτικο-θεωρητικά το κοινωνικό κράτος που συγκροτείται μέσα από τις δομές της σύγχρονης βιομηχανικής και μεταβιομηχανικής κοινωνίας, ως πεδίο απόμβλυνσης των εντάσεων και των ταξικών συγκρούσεων. Πρβλ. J. Habermas, *Theorie de l'agir communicationnel*, Fayard, Παρίσι 1987.

39. Ο Χάμπερμας επισημαίνει πάντως ότι στις σύγχρονες δημοκρατίες, ο τύπος έκφρασης της παραδοσιακής πολιτικής βούλησης υποχωρεί σε σχέση με δημοψηφισματικές λογικές που οδηγούν σε τεχνοκρατικές-διαχειριστικές εξουσίες, με συνέπεια την υποταγή της πολιτικής στους λογικούς καταναγκασμούς της επιστημονικής-τεχνικής προόδου. Πρβλ. Ε. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 130 επ.

40. Κατά τον Χάμπερμας, ο τύπος της κοινωνικής δραστηριότητας συνδέεται με μια ορθολογιστικότητα που ακολουθεί κριτήρια αποτελεσματικότητας και μορφοποιείται σε ένα τελεολογικό μοντέλο δράσης. Στον δεύτερο τύπο της κοινωνιακής δραστηριότητας, η αξιολογική δραστηριότητα συνδέεται με ηθικο-δικαιικά κανονιστικά πλαίσια. Για μια εκτενέστερη ανάλυση, πρβλ. Μ. Ρήγου, «Γνωσιολογικά υποτιθέμενα για μια θεωρία της επικοινωνίας», *Θεωρία και Κοινωνία*, τχ. 4, εκδ. Γνώση, Αθήνα, Μάρτιος 1991.

Σύμφωνα με τον Ρουσσώ, πρόκειται για τη διαφορά ανάμεσα στη σύνθεση των κρίσεων (απόψεων) που διατυπώνονται για το κοινό αγαθό και την απλή –εμπειρικού τύπου– συνάθροιση των ατομικών επιθυμιών και των προσωπικών ιδιοτυπιών. Αυτή η βασική διάκριση οδηγεί τον Ρουσσώ στη σαφή διαφοροποίηση μεταξύ τυπικής ελευθερίας και ανεξαρτησίας, ώστε η ελευθερία «να μην συνίσταται τόσο στο να δρα κανείς σύμφωνα με την επιθυμία του, όσο στο να μη υποτάσσεται στη βούληση και την επιθυμία των άλλων».⁴¹

Ο τύπος της διάκρισης μεταξύ εργαλειακού και πρακτικού τύπου του πράττειν υπάρχει και στον Μαρξ. Όμως, το πρόβλημα της πράξης στον Μαρξ εντάσσεται σε ένα σύστημα ολιστικό και αποβαίνει περισσότερο σύνθετο, ενώ οι προηγούμενες θεωρίες αναφέρονται σε φορμαλιστικά κατ' ουσίαν συστήματα, που δεν προσεγγίζουν ως ένα όλον τα χαρακτηριστικά μιας κοινωνίας (π.χ. καπιταλιστικού τύπου).

Άμεση συνέπεια της ολοποιητικής δομής, στην οποία αναφέρεται το πράττειν της μαρξικής θεώρησης, είναι η εμφάνιση του συλλογικού πράττειν. Στον Μαρξ κυριαρχεί το πράττειν ως πράττειν τάξεων και περιγράφονται συλλογικοί τύποι συμπεριφορών. Παράλληλα όμως ισχύει και ο τύπος του καντιανού διαχωρισμού μεταξύ εργαλειακού και πρακτικού πράττειν. Το εργαλειακό πράττειν προσλαμβάνει εδώ τη μορφή του ιδεολογικού και συνδέεται με συμπεριφορές προ-δεσμευμένες από τις επικρατούσες σχέσεις παραγωγής και κυριαρχίας.

Όταν, π.χ., σύμφωνα με τον Μαρξ, ο κεφαλαιοκράτης επιδιώκει να βελτιώσει τη θέση του στην αγορά και επιλέγει νέες επενδύσεις, μείωση προσωπικού κτλ., τότε η πράξη του αυτή εντάσσεται σε έναν εργαλειακό τύπο πράττειν και δρα μέσα από μια «χαρακτηρολογική μάσκα», όπως τη χαρακτηρίζει ο ίδιος ο στοχαστής.⁴² Δηλαδή υπάρχουν κυρίαρχοι όροι της παραγωγικής και κοινωνικής ζωής που διαμορφώνουν χαρακτηριστικούς τύπους συνείδησης και αυτοί οι τύποι συνείδησης διαμορφώνουν τύπους πράξης. Α-

41. Πρβλ. J.J. Rousseau, *The Social Contract*, Harmondsworth, Penguin, 1968, σ. 72-73 και 75.

42. Για τις «χαρακτηρολογικές» συμπεριφορές που προκύπτουν από τις γενικές τάσεις και ρυθμίσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, πρβλ. Α. Λεφέβρ, *Κοινωνιολογία του Μαρξ*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1982, σ. 116 επ.

ρα, η εργαλειακή πράξη του ατόμου εντάσσεται μέσα σε ένα πρότυπο που αναφέρεται σε μακροθεωρητική κατασκευή και τότε αναδεικνύονται ως ιδεώδεις – τυπικοί ρόλοι και συμπεριφορές. Με αυτή τη στενότερη ερμηνεία το εργαλειακό πράττειν συνδέεται με την ιδεολογία.

Διαμορφώνεται με αυτόν τον τρόπο μια σχέση έντασης μεταξύ της επιδίωξης του ατόμου να δράσει ορθολογικά και της ίδιας της δομής και λειτουργίας των μακροθεωρητικών πλαισίων του συστήματος, που έχουν προγράψει την αποτυχία του ατομικού σκοπού. Ένας κριτικός αναλυτής μπορεί, π.χ., να επισημαίνει ότι διαμορφώνονται ορισμένα χαρακτηριστικά του συστήματος σε επίπεδο μακροκοινωνιολογικό, τα οποία μας επιτρέπουν να διαβλέπουμε τις χαρακτηριστικές, λανθασμένες, προβλέψεις του ατόμου στο επίπεδο, λόγου χάρη, της αγοράς, του χρηματιστηρίου κτλ.

Διαμορφώνεται με τον τρόπο αυτό ένα σύστημα μακροθεωρητικών ιδεών που περιγράφουν τις λειτουργίες του καπιταλιστικού συστήματος και οι οποίες μπορούν να εξηγήσουν για ποιο λόγο εκείνο που θεωρείται ορθολογικό για το άτομο είναι εγγενώς ανορθολογικό, αφού μέσα στις μακροθεωρητικές δομές είναι «εγγεγραμμένο» ότι θα αποτύχει ο ατομικός σκοπός, ο ατομικός-ορθολογικός υπολογισμός.

Ο Μαρξ δεν επιδιώκει μια κοινωνία με εξατομικεύσεις και ατομικούς υπολογισμούς. Το μαρξικό αίτημα είναι να διαμορφωθούν συλλογικοί πρακτικοί τρόποι από τους δρώντες, θεσμοί αλληλεγγύης και συνεργασίας, ώστε ο τύπος αυτός του ορθολογισμού να αποβαίνει κυρίαρχος και χαρακτηριστικός για όλη την κοινωνία.

Το αντίστοιχο «αξίωμα» προς το πρακτικό αυτό ορθολογιστικό πρότυπο είναι το ιδεολογικό-κριτικό, με την έννοια ότι και η χειραφετική συνείδηση μετέχει του ιδεολογικού πεδίου. Όμως ο τύπος αυτός της συνείδησης προβάλλει και την αξίωση της κριτικής ώστε να ξεπεραστούν οι ιδεολογικές «αγκυλώσεις» και να μπορεί να αναπτύσσεται μια κριτική στάση απέναντι στις άλλες ιδεολογίες.

Η διαφορά μεταξύ των τύπων του εργαλειακού πράττειν και των τύπων της πράξης, κατά τον Μαρξ, θεμελιώνεται σε μια θεωρία κοινωνικών σχέσεων που περιλαμβάνει όχι μόνο την περιγραφή αλλά και την κριτική των σχέσεων αυτών.

Η επιστήμη η οποία αναλύει αυτές τις σχέσεις είναι, σύμφωνα με τη μαρξική θεωρία, «ορθολογική», γιατί μπορεί να διακρίνει τις σχέσεις εκμετάλλευσης πέρα από τα φαινόμενα της «επιφάνειας»,

στη βάση της παραγωγικής ζωής και στον ορίζοντα του καταμερισμού εργασίας.

Όμως και ο ορθολογικός χαρακτήρας της επιστήμης αυτής είναι σχετικοποιημένος, γιατί και η ίδια μετέχει της κρίσης του όλου συστήματος και διαπερνάται και αυτή από τις αντινομίες του.

Στο πεδίο της συγκρότησης δικαιωμάτων, αφενός, και κανόνων και θεσμών, αφετέρου, τα κανονιστικά πρότυπα καντιανού τύπου συγκροτούν τα επί μέρους δικαιώματα θεμελιώνοντάς τα σε ένα υπερατομολογικό πλαίσιο ελευθερίας.

Ο Γ. Χάμπερμας υιοθετεί αυτή την παράδοση εισάγοντας τη βασική διάκριση μεταξύ ελευθεριακών δικαιωμάτων υποκειμενικής ελευθερίας και δικαιωμάτων πολιτικής αυτονομίας. Θεωρούμε πάντως ότι η διάκριση αυτή ενισχύει, ως ένα βαθμό, τον ιδιωτικό «χώρο» έναντι του καντιανού επιχειρήματος που ανατρέχει σε ένα πρωταρχικό αδιαφοροποίητο πλαίσιο συγκρότησης του δημοσίου και του ιδιωτικού «χώρου».

Προέκταση αυτής της διάκρισης συνιστά και ο διαχωρισμός στον οποίο προβαίνει ο Γ. Χάμπερμας μεταξύ της φιλελεύθερης και της ρεπουμπλικανικής θεμελίωσης των δικαιωμάτων. Στο σημείο αυτό υπάρχει ένας προβληματισμός στο κατά πόσον είναι δυνατόν να «εξαχθεί» ο τύπος των ατομικών δικαιωμάτων κατευθείαν από το λοκιανό-φιλελεύθερο παράδειγμα και αν, αντίστοιχα, το ρουσσικό παράδειγμα, που συγκροτείται με βάση τη *volonté générale*, οδηγεί σε τύπους δημοσίων-πολιτικών δικαιωμάτων καθόσον και τα δύο αυτά παραδοσιακά θεωρητικά παραδείγματα θεμελιώνουν ισχυρά και τα δημόσια και τα ιδιωτικά δικαιώματα.

Η νεο-καντιανού χαρακτήρα προβληματική του Μαξ Βέμπερ εντάσσει τα δικαιώματα σε έναν τύπο «ορθολογικών προκαταλήψεων», χρησιμοποιώντας τυπολογικές κατατάξεις και τύπους σχέσεων μέσα στους οποίους οι σχέσεις αυτές αναλύονται με βάση τις αρχές του μεθοδολογικού ατομισμού.

Σε αντιστοιχία, οι κανόνες κατανοούνται ως κανονιστικά πλαίσια «προβλεψιμότητας» και «υπολογισιμότητας», τα οποία «χρησιμοποιεί» το ορθολογικό, κατά το σκοπό, πράττειν. Διαφορετικά, οι ίδιοι κανόνες θεωρούνται ως εσωτερικευμένες αρχές που καθίστανται σκοποί των δρώντων, χωρίς όμως να αποκτούν δεσμευτικό-κανονιστικό χαρακτήρα.

Στο πλαίσιο της μαρξικής κριτικής, τα δικαιώματα αντιμετωπίζονται ως λειτουργικοί όροι αναπαραγωγής των κυρίαρχων σχέσεων εκμετάλλευσης. Σχετικοποιείται ισχυρά ο κανονιστικός χαρακτήρας αυτού του τύπου των δικαιωμάτων και προβάλλεται ταυτόχρονα το αίτημα επανιδιοποίησης του κοινωνικού προϊόντος από το προλεταριάτο, ως ένα ιστορικό «δικαίωμα» που συνδέεται με την υπέρβαση των ισχυουσών σχέσεων, «δικαίωμα» που η επιστημολογική φύση του παραμένει αδιευκρίνιστη.

Πάντως, η ασυμβατότητα αυτή μετριάζεται με την αποδοχή, από τον Μαρξ, ενός θεμελιώδους δικαιοκτικού-κανονιστικού πλαισίου, το οποίο διασφαλίζει τη διατήρηση της συνολικής κοινωνίας (π.χ. εργατική νομοθεσία) παρά την εκμεταλλευτική του μορφή.

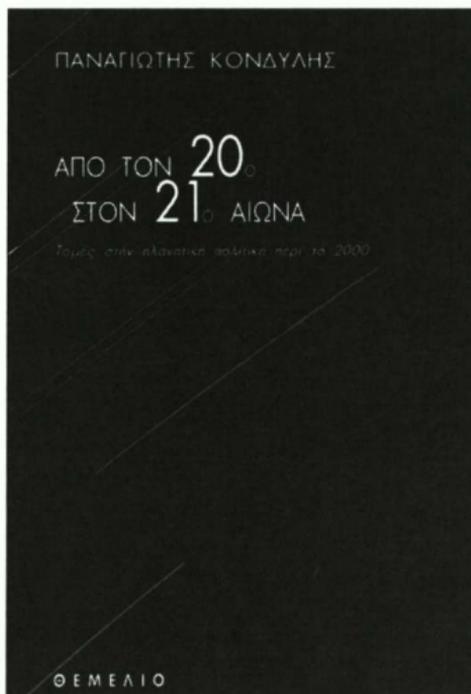
Ο Χάμπερμας έχοντας απορρίψει μεθοδολογικά και το βεμπεριανό και το μαρξικό παράδειγμα θεμελίωσης τύπων των δικαιωμάτων, υιοθετεί την καντιανή παράδοση, προτάσσοντας τις διαλογικά θεμελιωμένες διαδικασίες θέσπισης δικαιωμάτων και κανόνων δικαίου. Οδηγείται έτσι σε μια κανονιστική-δεοντολογική αιτιολόγηση των βασικών πολιτικών θεσμών και στη συνάρθρωση ιδιωτικής και δημόσιας αυτονομίας, μέσω της επικοινωνιακής κοινότητας, συνδέοντας ταυτόχρονα το ορθολογικό επιχείρημα με το ηθικό-κανονιστικό. Με αυτόν τον τρόπο το επικοινωνιακό πράττειν δεν αρκείται σε μια τυπική διαδικαστική λειτουργία αλλά οδηγείται σε διαδικασίες θέσμισης που συγκροτούν μορφές δικαίου, μέσα στις οποίες επιτυγχάνεται η σύμπτωση των προσώπων δικαίου και των φορέων δικαιωμάτων.

Με τον τρόπο αυτό, ο Χάμπερμας μεταφέρει την προβληματική από το επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων της παραγωγής σε εκείνο της κοινωνικής διαντίδρασης, που είναι σε θέση –μέσω του επικοινωνιακού πράττειν– να επιτύχει μια συναινετική σύνθεση των κοινωνικών σχέσεων, επιδιώκοντας να θεμελιώσει το κανονιστικό περιεχόμενο της νεωτερικότητας στη συναίνεση και στη νομιμοποίηση.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ

Κυκλοφορούν:



Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός
τόμοι 2

Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός
Οι φιλοσοφικές ιδέες

Η παρακμή
του Αστικού Πολιτισμού
Από τη μοντέρνα
στη μεταμοντέρνα εποχή
και από το φιλελευθερισμό
στη μαζική δημοκρατία

Πλανητική πολιτική
μετά τον Ψυχρό Πόλεμο

Θεωρία του Πολέμου

Από τον 20ό στον 21ο αιώνα
Τομές
στην πλανητική πολιτική
περί το 2000

Μόλις κυκλοφόρησε

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 36 08 180, 36 02 646

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ, *Δημοκρατία και παγκοσμιοποίηση. Η έννοια του ανθρώπου στη νεωτερικότητα: Πραγματική αφαίρεση και ορθός λόγος*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1998.

Ό,τι στο χώρο της κοινωνικής θεωρίας νοείται ως διαμάχη νεωτερικότητας-μετα-νεωτερικότητας, στη σύγχρονη πολιτική θεωρία αναμεταφράζεται ως διαπάλη μεταξύ μιας κανονιστικής ορθολογικότητας και ενός ηθικού σχετικισμού. Από τη μια μεριά, η ορθολογικότητα αυτή θεωρείται ότι συνιστά την αξιακή προϋπόθεση της δημοκρατίας, ενώ, από την άλλη, ο ηθικός σχετικισμός θεωρείται ότι αφήνει μεγαλύτερα περιθώρια στην ανεκτικότητα και την πολυφωνία. Στο πλαίσιο αυτής της διαπάλης έχουν καταταθεί πλήθος σύνθετων επιχειρημάτων, τα οποία όμως χάνουν μέρος του ειδικού τους βάρους όταν βιαστικά καταταγούν σε ένα από τα δύο αντίπαλα «στρατόπεδα».

Το βιβλίο του Δ. Χαράλαμπε είναι πρωτίστως ένα «πολεμικό» κείμενο, που με τον τρόπο του υπερασπίζεται την παράδοση του ανθρωπισμού και του χειραφετικού προτάγματος της νεωτερικότητας στο σύγχρονο περιβάλλον της παγκοσμιοποίησης. Υποστηρίζεται από μια ογκώδη βιβλιογραφία και τεκμηριώνεται από το σχολιασμό πλήθους στοιχείων από διαφορετικές χώρες. Η γραφή στρωτή, το ύφος συχνά παραστατικό, η δε διάταξη της ύλης αρκετά αρχιτεκτονική, εξαιρουμένων μερικών αναγκαστικά μακροσκελών υποσημειώσεων.

Ο συγγραφέας ασχολείται με επίκαιρα και δύσκολα θέματα που απασχολούν τη σύγχρονη πολιτική θεωρία και πράξη και θα έλεγε κανείς ότι το εγχείρημά του εντάσσεται στη διεθνή προβληματική γύρω από το «τέλος της κοινωνίας της εργασίας», την πολυπολιτισμικότητα, τη θεωρία της δημοκρατίας και των δικαιωμάτων, τη σχέση μεταξύ μερικού και καθολικού, καθώς και το περιεχόμενο της νεωτερικότητας. Η ανάλυσή του κοσμείται από έναν συνδυα-

σμό ιστορίας και πολιτικής θεωρίας καθώς και από μια, λιγότερο εμφανή, συγκριτική προοπτική.

Όπως φαίνεται από τον τίτλο και τον υπότιτλο του βιβλίου, ο συγγραφέας ενδιαφέρεται για τις προοπτικές της δημοκρατίας στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, αναφέρεται πολλαπλώς στο δημοκρατικό έλλειμμα και καταφέρεται ενάντια στις ιδεολογικές θέσεις που το δικαιολογούν και το αναπαράγουν. Θεωρεί τη δημοκρατία και τα δικαιώματα πεμπτουσία της νεωτερικής ορθολογικότητας, διά της οποίας ο άνθρωπος θεσμίζεται ως «πραγματική αφαίρεση».

Η τελευταία αυτή έννοια, η «πραγματική αφαίρεση», συνιστά το θεμέλιο του καθόλου επιχειρήματός του. Στην ανάλυσή του, η έννοια αυτή έχει μαρξική καταγωγή και είναι ομότακτη προς την έννοια της αφηρημένης εργασίας. Για τον Δ. Χαραλάμπη, η απελευθέρωση της εργασίας είναι η βάση για την απελευθέρωση του ανθρώπου. Ιστορική μήτρα αμφοτέρων είναι ο καπιταλισμός: όπως με τη σταδιακή ολοκλήρωση της ανταλλακτικής σχέσης η εργασία αποψιλώνεται από τους ειδικούς και συγκεκριμένους προσδιορισμούς της και –επί τη βάση του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας– μετατρέπεται σε αφηρημένη εργασία, έτσι και η έννοια του ανθρώπου απαλλάσσεται από τους επιμέρους προσδιορισμούς της, υπόκειται σε μια διαδικασία αφαίρεσης, με αποτέλεσμα ο άνθρωπος, όπως και η εργασία, να προβάλλει και να θεσμίζεται *sans phrase*, ως ελεύθερο και ίσο υποκείμενο πέρα από φύλο, φυλή, θρησκεία, καταγωγή, γλώσσα κτλ.¹

Αυτή η αφαίρεση της έννοιας του ανθρώπου είναι πραγματική, στο βαθμό που δεν τεκμαίρεται από την ιδιοσυγκρασία ενός εκάστου, αλλά από την ίδια την ιστορική θέσμιση της αστικής κοινωνίας. Τα ατομικά, πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα, η αξιοπρέπεια του ατόμου στοιχειοθετούν ιστορικά μιαν ιδιότητα γένους, μιαν ιδιότητα που αφορά όλους ανεξαιρέτως και η οποία πηγάζει και στηρίζεται στην αφηρημένη εργασία. Κατά το συγγραφέα, «η έννοια του ανθρώπου ως πραγματική αφαίρεση είναι το θεμέλιο του ορθού λόγου της νεωτερικότητας... Το θεμέλιο της δημοκρατίας... Το αρχιμήδειο σημείο της νεωτερικότητας» (70).

Μέσω, λοιπόν, της μαρξικής διόδου της αφηρημένης εργασίας,

1. Βεβαίως στη νεωτερικότητα η διαδικασία της αφαίρεσης δεν αφορά μόνο στην εργασία και στην ιδέα του ανθρώπου, αλλά και στην αντίληψη του χώρου και του χρόνου, στο δίκαιο και στην τέχνη.

ο συγγραφέας προσχωρεί ανεπιφύλακτα στη φιλελεύθερη παράδοση της καθολικής δικαιωματοκρατίας, εφόσον και οι δύο απορρέουν από την «κοινωνία της αφαίρεσης». Ωστόσο, από μίαν άποψη, το εγχείρημά του φαίνεται να αυτοϊππονομεύεται, στο βαθμό που η σύλληψη του ανθρώπου *sans phrase* στηρίζεται ολοκληρωτικά στην αφηρημένη εργασία. Και τούτο διότι, σύμφωνα τουλάχιστον με τη μαρξική ανάλυση, στην αγορά η αφηρημένη εργασία διαμεσολαβείται πάντα από το χρήμα ως γενικό ισοδύναμο. Κατά τη διαδικασία της ανταλλαγής (X-E-X), η αξία χρήσης (για το κεφάλαιο) του εμπορεύματος «αφηρημένη εργασία» (η καθαρή ικανότητα προς εργασία) συνίσταται στο ότι δημιουργεί περισσότερη αξία από όση αποδίδεται στο ίδιο για να αναπαραχθεί μέσω του μισθού. Στο πλαίσιο της εμπορευματικής κοινωνίας, η αφηρημένη εργασία γεννά ανταλλακτική αξία και, άρα, υπεραξία. Εφόσον η αφηρημένη εργασία δεν υπάρχει απ' εαυτής αλλά απορρέει από τις σχέσεις ανταλλαγής εντός της αγοράς – η οποία, για το συγγραφέα, στις κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες είναι εξ ορισμού θεμέλιο συλλογικής συνοχής –, όχι μόνο συνεπάγεται σχέσεις ανισότητας αλλά και αυτοακυρώνεται. Η «αφηρημένη εργασία» έχει έναν προσδιορισμό που συνιστά τελικά και την προϋπόθεσή της: είναι εμπόρευμα, δεν πρόκειται για εργασία *sans phrase* αλλά για αφηρημένη-εργασία-ως-εμπόρευμα. Ο εμπορευματικός προσδιορισμός ακυρώνει τον «αφηρημένο» της χαρακτήρα· ο οποίος εν τέλει είναι ένα πλάσμα.

Οπότε εγείρεται το εξής ερώτημα: μπορεί η αφηρημένη εργασία να συστήσει το θεμέλιο της απελευθέρωσης του ανθρώπου ως τέτοιου, ή θα εξακολουθεί να συντηρεί τη διάκριση ανάμεσα στον *bourgeois* και τον *citoyen*; Μήπως θα έπρεπε να δοθεί μεγαλύτερο βάρος στη διαφοροποίηση ανάμεσα σε οικονομικό και πολιτικό φιλελευθερισμό, διαφοροποίηση για την οποία δίνουν λαβή οι αναλύσεις του Rawls, όπου αναφέρεται ο συγγραφέας;

Φαίνεται ότι για τον Δ. Χαράλαμπε τέτοια προοπτική δεν υφίσταται. Η αφηρημένη εργασία είναι το θεμέλιο του ανθρώπου ως πραγματική αφαίρεση. Εκείνο που, κατά την άποψή του, κωλύει την ιστορική πραγμάτωση του ανθρώπου *sans phrase* είναι οι σχέσεις ιδιοκτησίας. Η ανισοκατανομή στην ιδιοποίηση του προϊόντος αναιρεί την ισότητα και την ελευθερία σε επίπεδο πολιτικής κοινωνίας (141-142). Πρόκειται για την περιβόητη αντίθεση ανάμεσα στη δημοκρατία και τον καπιταλισμό, στην οποία ο συγγραφέας αφιερώνει ιδιαίτερο κεφάλαιο. Πάντως ο ίδιος δείχνει να αμφι-

ταλαντεύεται σχετικά με το βάρος της ιδιοκτησίας στη διαδικασία χειραφέτησης του ανθρώπου. Από τη μια μεριά, την αντιλαμβάνεται ως τον τελευταίο προσδιορισμό της έννοιας του ανθρώπου (69), ως την τελευταία δέσμευση που εμποδίζει την οριστική κατάσχυση της πραγματικής αφαίρεσης (140). Από την άλλη, όμως, την αντιμετωπίζει ως το αναγκαίο προστατευτικό όριο που εγγυάται την ατομικότητα, την ελευθερία και την ισότητα (102), αλλά και αυτή την ίδια τη διάκριση ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό. Η ιδιοκτησία συνιστά το τελευταίο προστατευτικό ανάχωμα της ιδιωτικής σφαίρας από ένα ολοκληρωτικό κράτος Λεβιάθαν.

Έχω την εντύπωση ότι αυτή η αμφιταλάντευση του συγγραφέα οφείλεται σε δύο, όχι σαφώς διαχωρισμένων στην ανάλυσή του, εννοήσεις της (ατομικής) ιδιοκτησίας: α) στην ιδιοκτησία ως θεσμισμένη κοινωνική σχέση ανισότητας, η οποία στις εμπορευματικές κοινωνίες δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την υπεραξία και, άρα, την αφηρημένη εργασία, και β) στην ιδιοκτησία ως κατοχή αντικειμένων. Πάντως, όταν διερωτάται για τη σχέση καπιταλισμού-δημοκρατίας σήμερα, αποδέχεται πλήρως ότι ο καταμερισμός εργασίας και η ατομική ιδιοκτησία συνεπάγονται οικονομική ανισότητα, που ασφαλώς αντιβαίνει στην ιδέα του ελεύθερου ανθρώπου της νεωτερικότητας. Εκείνο που προτείνει ο Χαραλάμπης (147) είναι η αμοιβαία θεσμοθέτηση της προστασίας τόσο της ιδιοκτησίας όσο και της εξαρτημένης μισθωτής εργασίας, έτσι ώστε η σχέση κεφαλαίου-εργασίας να μην αποκτήσει τη μορφή μιας αμοιβαίως αποκλειόμενης και καταστροφικής αντίφασης, αλλά τη μορφή μιας λειτουργικά συμπληρωματικής αντίφασης, εν είδει σχέσεως «ανταγωνιστικής συνεργασίας» (153). Εμμέσως, δηλαδή, πλην σαφώς (με αναφορές, μεταξύ άλλων, στους Σημίτη, Κλίντον, Ζοσπέν, Σρέντερ και Μπλερ), προτείνει την ανανέωση ή την εκ νέου επινόηση της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης επί τη βάση μιας αναλογικής δικαιοσύνης.

Ίσως αυτό να είναι το μέγα ζητούμενο των ημερών μας. Ωστόσο, αν η διέξοδος είναι δύσκολη για τους οικονομολόγους, είναι ακόμη δυσκολότερη για τους πολιτικούς επιστήμονες. Θα ήταν λοιπόν άδικο να περιμένει κανείς από το συγγραφέα να δώσει εκείνος τη λύση στα προβλήματα πηδαλιούχησης που αντιμετωπίζει διεθνώς η κρατική αναδιανεμητική πολιτική. Σε θεωρητικό επίπεδο, όπως ήδη αναφέρθηκε, ο Χαραλάμπης θα έπρεπε ίσως να συζητήσει συστηματικά την αποσυσχέτιση του οικονομικού από τον πολι-

τικό φιλελευθερισμό. Επίσης θα έπρεπε ίσως να εγκύψει περισσότερο στο ενδεχόμενο μιας σύνθεσης πολιτικών παραδόσεων που να ξεπερνούν παλαιές αντιθέσεις, όπως κάνει, π.χ., ο Bobbio με τον «φιλελεύθερο σοσιαλισμό» του.² Πάντως, ο ίδιος διακατέχεται από δέος μπροστά στην καταλυτική και εν πολλοίς εκτός κανονιστικού πλέγματος δύναμη του κεφαλαίου, στην εποχή της παγκοσμιοποίησης και του «τέλους της κοινωνίας της εργασίας», ένα ζήτημα στο οποίο αφιερώνει μεγάλο μέρος του βιβλίου του.

Ας σημειωθεί ότι ενώ πριν από μόλις τρία χρόνια ήταν σχεδόν ανύπαρκτη στο δημόσιο λεξιλόγιο, σήμερα η «παγκοσμιοποίηση» κατέχει περίοπτη θέση στη γλώσσα των πολιτικών και των δημοσιογράφων. Ωστόσο, τα κείμενα ελλήνων κοινωνικών επιστημόνων στα οποία γίνεται εμπειριστατωμένη προσέγγιση του φαινομένου και επιχειρείται να δοθεί θεωρητικό status στην εν λόγω έννοια –πέρα από μια τρέχουσα ιδεολογική της χρήση–, μετριούνται στα δάχτυλα του ενός χεριού. Το βιβλίο του Δ. Χαραλάμπη είναι ένα από αυτά. Ο συγγραφέας αναφέρεται στην εξέλιξη της έννοιας του έθνους ως ιστορικού πλαισίου οικοδόμησης της δημοκρατικής κοινωνίας. Διαπιστώνει ότι η επικρατούσα πολιτισμική θεώρηση του έθνους έρχεται σε αντίθεση προς τη δυναμική της παγκοσμιοποίησης των σύγχρονων κοινωνικών εξελίξεων. Το έθνος και ο εθνικισμός δε συνάδουν πλέον με το οικουμενικό αξιακό πρόταγμα της δημοκρατίας και της νεωτερικότητας.

Αν όμως το εθνικό κράτος χάνει μεγάλο μέρος των ρυθμιστικών και νομιμοποιητικών του αρμοδιοτήτων ένεκα των διαδικασιών της παγκοσμιοποίησης, η νέα συνθήκη κάθε άλλο παρά ιδεώδης μπορεί να χαρακτηριστεί. Το λεγόμενο «τέλος της κοινωνίας της εργασίας» συνεπάγεται έναν άνευ προηγουμένου κατακερματισμό της παραγωγής σε διεθνές επίπεδο, την αποσύνδεση της οικονομικής ανάπτυξης από την απασχόληση, την κρίση του κράτους πρόνοιας, την κατίσχυση του μεγάλου κεφαλαίου και, τελικά, την αποσυσχέτιση ανάμεσα στη δημοκρατία και την αγορά.

Ο συγγραφέας διαπιστώνει ότι η δεσπόζουσα πλευρά της παγκοσμιοποίησης, η οικονομία, αυτονομείται επικίνδυνα από τις υπόλοιπες (πολιτισμική και πολιτική) με αποτέλεσμα να δημιουργούνται νέες, οξύτερες κοινωνικές αντιθέσεις που ξεπερνούν τα ε-

2. Βλ. Norberto Bobbio, *Ισότητα και Ελευθερία* (εισαγωγή Θανάση Γιαλάκη), εκδ. Πόλις, Αθήνα 1998.

θνικά επικρατειακά σύνορα. Έτσι, η οικουμενικότητα των αξιών (ελευθερία, ισότητα, αξιοπρέπεια) προσκρούει στους κανόνες λειτουργίας της παγκόσμιας αγοράς. Ενώ λοιπόν θα μπορούσε να πει κανείς ότι η παγκοσμιοποίηση συνιστά το νέο πραγματολογικό πλαίσιο θεμελίωσης των καθολικών αξιών της δημοκρατίας, στην ουσία η δυνατότητα αυτή ματαιώνεται καθημερινά. Αυτό, για το συγγραφέα, δε σημαίνει εγκατάλειψη του οικουμενικού προτάγματος αλλά τη συνεχή ιστορική προσπάθεια υλοποίησής του υπό τις νέες συνθήκες (285).

Ως εκ τούτου, ο Δ. Χαραλάμπης ασκεί καταλυτική κριτική στις απόψεις εκείνες που εγκαταλείπουν την ιδέα του οικουμενικού χαρακτήρα της νεωτερικότητας, επιχειρώντας να την περιορίσουν γεωγραφικά. Φυσικά, εδώ τα πυρά του συγγραφέα κατευθύνονται κυρίως στον Huntigton. Και τούτο γιατί η θρυλούμενη σύγκρουση πολιτισμών θεμελιώνεται στο επιχείρημα ότι η Δύση, ως νεωτερικότητα, δεν είναι οικουμενική αλλά μοναδική. Άρα, σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης, εκείνο που αναδεικνύεται δεν είναι η παγκόσμια κοινωνία –έστω το ιδεώδες της– αλλά η ριζική αντιπαράθεση ανάμεσα στη Δύση και όλους τους άλλους (the West and the rest). Υπό τους όρους αυτούς, παρατηρεί ο Δ. Χαραλάμπης, η νεωτερικότητα εργαλειοποιείται και σχετικοποιείται, με άμεση συνέπεια τον κυνισμό και τη χειραγώγηση.

Το ίδιο δηκτικός είναι όμως ο Δ. Χαραλάμπης και με τους ποικίλους φονταμενταλισμούς που, ως «τοπική» αντίδραση στην πλανητική κυριαρχία της Δύσης, προβάλλουν και επιβάλλουν μια εξίσου εργαλειακή αντίληψη της εξουσίας, μια και απαρνούνται την ιδέα του ατόμου και των δικαιωμάτων. Για το συγγραφέα, ο οποίος ακολουθεί τη χαμπερμασιανή προσέγγιση της (ανολοκλήρωτης) νεωτερικότητας, «το ζητούμενο είναι η διαμόρφωση ενός υπερεθνικού θεσμικού πλαισίου, το οποίο θα ενέτασσε την παγκοσμιοποίηση της αγοράς [...] σε ένα πλαίσιο κανονιστικών δεσμεύσεων, το οποίο θα αποκλείει των έκπτωση των αξιών που συντελείται σήμερα» (316).

Με την ευκαιρία αυτή θα θέλαμε να θίξουμε εδώ δύο σημεία: πρώτον, όπως ήδη υπαινιχθήκαμε, η λύση της αναλογικής κοινωνικής δικαιοσύνης που προτείνει ο Δ. Χαραλάμπης, προϋποθέτει την εκ νέου επινόηση της ή μιας σοσιαλδημοκρατικής (κεντροαριστερής;) συναίνεσης. Ήταν όμως η ίδια η διεθνοποίηση του κεφαλαίου που διέλυσε, πριν από είκοσι περίπου χρόνια, τη σοσιαλδη-

μοκρατική συναίνεση στην Ευρώπη. Τώρα, μεσούσης της παγκοσμιοποίησης της αγοράς, και με δεδομένο ότι «η κοινωνία δεν μπορεί να συσταθεί ως παγκόσμια γιατί δεν υπάρχουν οι πολιτικοί όροι που θα μπορούσαν να τη συγκροτήσουν ως παγκόσμια» (302), διερωτάται κανείς πως, σε πλανητική πλέον κλίμακα, θα μπορούσε να πετύχει μια νέα συναίνεση. Ελλείπει περαιτέρω ανάλυσης, το ζητούμενο υπερεθνικό κανονιστικό πλαίσιο μετατρέπεται σε ευσεβή πόθο.

Δεύτερον, για το συγγραφέα, η ολοκλήρωση της έννοιας του ανθρώπου ως πραγματική αφαίρεση δεν είναι δεδομένη και προκαθορισμένη (284) – άρα ο ίδιος φαίνεται ότι δεν αποδέχεται ένα είδος εντελέχειας ή εξελικτικισμού. Θεωρεί σωστά ότι οι οικουμενικές αρχές της δημοκρατίας δεν είναι προϊόν αποκάλυψης, αλλά το αποτέλεσμα κοινωνικών και πολιτικών αγώνων· φέρουν δηλαδή το στίγμα της ιστορικότητάς τους (274), και υπό αυτή την έννοια μόνο λειτουργούν ως υπερβατολογικό πλαίσιο της πολιτικής κοινωνίας. Από τη μέχρι τώρα ιστορική εμπειρία της νεωτερικότητας, διαπιστώνεται ότι ο δρόμος της ελευθερίας και της ισότητας «πρέπει να κατακτηθεί».

Η δεοντολογική αυτή απόφαση του συγγραφέα, καθ' όλα θεμητή και επείγουσα, εξουδετερώνεται από μια ουσιοκρατική ανάγνωση της ιστορικής εξέλιξης εφόσον, με τα δικά του λόγια, «ο δρόμος της ελευθερίας και της ισότητας δεν είναι το τυχαίο, δεν είναι το συμβεβηκός, δεν είναι απλώς ενδεχόμενο, δε θα μπορούσε υπό άλλες συνθήκες ή συγκυρίες να ήταν άλλος. Ή είναι αυτή η πορεία [...] ή δεν είναι τίποτα, μερικότητα, άρνηση της νεωτερικότητας, αντιδιαφωτισμός, βαρβαρότητα» (285).

Το να λαμβάνει κανείς υπόψη την ιστορικότητα των κανονιστικών δεσμεύσεων, την κεκτημένη ιστορικότητα του καθολικού αξιολογικού προϋποθετικού πλαισίου της δημοκρατικής πολιτείας είναι ένα πράγμα πολύ σοβαρό και, θα προσέθετα, εξόχως αναγκαίο. Είναι όμως άλλο πράγμα να προσπαθεί κανείς να θεμελιώσει την εν λόγω ιστορικότητα με μεθύτερες προβολές, εξορίζοντας τη συντυχία/ενδεχομενικότητα (contingency). Εφόσον η ολοκλήρωση της πραγματικής αφαίρεσης δεν είναι προκαθορισμένη, ο συγγραφέας ολισθαίνει σε αντίφαση όταν δηλώνει ότι ο δρόμος «δε θα μπορούσε να ήταν άλλος υπό άλλες συνθήκες». Φυσικά και η νεωτερικότητα δεν μπορεί να αναλυθεί βάσει της «αυθαιρεσίας του τυχαίου» ή της «ατομικής αισθητικής προτίμησης», πλην όμως

αυτό δεν είναι η συντυχία/ενδεχομενικότητα. Αν απαρνηθούμε ότι τα πράγματα θα μπορούσαν να είχαν εξελιχθεί διαφορετικά και ότι για τη μέχρι τώρα πορεία τους δεν εγγυήθηκε κάποια υπερβατική αρχή, παλινδρομούμε όχι μόνο σε μια αφελή ουσιοκρατία αλλά και σε μια ανεπαρκή κατανόηση της νεωτερικότητας. Και τούτο διότι η νεωτερικότητα μπορεί να οριστεί και ως η εποχή της θεσμισμένης αμφιβολίας, της αβεβαιότητας, της διακινδύνευσης και της διαρκούς ανατροπής. Αν από την ιστορικότητα αποβληθεί η συντυχία/ενδεχομενικότητα –παρά τις περί του αντιθέτου προθέσεις–, αυτή μετατρέπεται σε εξελικτικισμό· αν τίποτε δεν είναι προδιαγεγραμμένο στην υπόθεση της χειραφέτησης του ανθρώπου, τότε είναι αδύνατον να αποκλειστεί από τον ορίζοντα της ανθρωπίνης πράξης.

Η αντιμετώπιση που επιφυλάσσει ο Δ. Χαραλάμπης στην έννοια της συντυχίας/ενδεχομενικότητας, είναι συμπτωματική της γενικότερης στάσης του απέναντι σε όσους μιλούν για το τέλος ή την κρίση της νεωτερικότητας. Και εδώ εντοπίζεται μια δυσκολία: στη δεδομένη αγωνία του να υπερασπιστεί τη νεωτερικότητα (29) από τη θεωρητική της απαξίωση, απορρίπτει συλλήβδην τα επιχειρήματα στοχαστών που εκπροσωπούν διαφορετικές θέσεις και παραδόσεις: μεταμοντερνισμός, σκεπτικισμός, νεομοντερνισμός, αποδομισμός, κονστρουκτιβισμός, μεταστρουκτουραλισμός είναι ρεύματα της σκέψης που δεν ταυτίζονται μεταξύ τους. Ακόμη κι αν θεωρηθεί ότι ο κοινός τους παρονομαστής είναι η επιφυλακτικότητά τους απέναντι στη νεωτερικότητα, κάθε κριτική στη νεωτερικότητα δεν μπορεί αυτομάτως να εκληφθεί ως αντι-νεωτερικότητα. Πόσο μάλλον που τελικά δεν υπάρχει ένας έσχατος, «καθαρός» και αυτόφωτος πυρήνας της έννοιας αυτής – η ιδέα της χειραφέτησης λόγου χάριν. Αντιθέτως, όπως έχει δείξει ο Bauman, η νεωτερικότητα είναι εξ ορισμού διαφορούμενη και αντιφατική.³ Από την άποψη αυτή, λοιπόν, θα έπρεπε ο συγγραφέας να ήταν επιλεκτικότερος στη στόχευση των αντιπάλων του.

Επιπλέον, ασκώντας κριτική στο σχετικισμό, ο Δ. Χαραλάμπης περιορίζεται στην καταγγελία κυρίως των πολιτικών του συνεπειών (μηδενισμός, κυνισμός, ντεσιζιονισμός, ανοχή του ολοκληρωτισμού στο όνομα της πολιτισμικής διαφορετικότητας) και αποφεύγει μια συστηματικότερη εμμενή αποθεμελίωση του σχετικιστι-

3. Zygmund Bauman, *Modernity and Ambivalence*, Polity press, Cambridge 1991.

κού επιχειρήματος. Μια τέτοια θεμελίωση χρειάζεται οπωσδήποτε να γίνει (παράλληλα με την αποθεμελίωση του τρέχοντος νεο-φονταμενταλιστικού, νεο-ορθόδοξου λόγου) γιατί έχει γενικότερη σημασία για την ανάπτυξη του επιστημονικού και πολιτικού διαλόγου στην Ελλάδα, αλλά και για τη θωράκιση της χειραφετικής δυναμικής της νεωτερικής παράδοσης. Κι αυτό μπορεί να γίνει και με διαφορετικές αφορμές και από διαφορετικές ατραπούς.

Κλείνοντας το σύντομο αυτό βιβλιοκριτικό σημείωμα, οφείλω να ομολογήσω ότι το κείμενο του Δημήτρη Χαραλάμπη συμβάλλει στη συζήτηση γύρω από ένα περίπλοκο ζήτημα, που ελάχιστα έχει αναλυθεί στην Ελλάδα. Επιπλέον, αφήνει ανοικτές προοπτικές γόυμου επιστημονικού διαλόγου.

ΝΙΚΟΣ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ

HERBERT DACHS, κ.ά. (επιμ.), *Handbuch des politischen Systems Österreichs. Die Zweite Republik*, 3η έκδ., Manz, Βιέννη 1997, 955 σελ.

EMMERICH TALOS, κ.ά. (επιμ.), *Handbuch des politischen Systems Österreichs. Erste Republik 1918-1933*, εκδ. Manz, Βιέννη 1995, 711 σελ.

VOLKMAR LAUBER (επιμ.), *Contemporary Austrian Politics*, Boulder, Westview Press, 1996, 289 σελ.

Η σύγχρονη Αυστρία έχει προκαλέσει μεγαλύτερο ενδιαφέρον μεταξύ πολιτικών επιστημόνων από όσο δικαιολογούν το μικρό της μέγεθος και ο μειωμένος από το 1918 διεθνής της ρόλος.

Από την περίοδο της Πρώτης Δημοκρατίας (1918-1933), πολλούς σαγηνεύουν η δύναμη και τα επιτεύγματα της αυστριακής σοσιαλδημοκρατίας, που διακρίθηκε από το γερμανικό αδελφό κόμμα όχι μόνο εξαιτίας μιας πρωτότυπης ιδεολογικής σύνθεσης («αυστρομαρξισμός»), αλλά και εξαιτίας της ηρωικής άρνησής της να υποκύψει χωρίς μάχη, έστω άνιση (στον σύντομο εμφύλιο πόλεμο το 1934).

Από συγκριτική άποψη, σημαντικό ζήτημα αποτελεί επίσης η κατάρρευση ενός δημοκρατικού συστήματος, που αρχικά είχε καλύτερες προοπτικές και φαινόταν περισσότερο βιώσιμο από την

«αδελφή» Δημοκρατία της Βαϊμάρης. Στη συνέχεια, η Αυστρία πρόσφερε επίσης (μέχρι το 1938) το μοναδικό παράδειγμα μιας θανάσιμης πάλης μεταξύ του ναζισμού και ενός αντιδραστικού αυταρχικού καθεστώτος (που συχνά ονομάζεται «κληρικοφασισμός» ή και «αυστροφασισμός»).

Η πιο τυχερή (και κατά συνέπεια λιγότερο δραματική) Δεύτερη Δημοκρατία (από το 1945) «ανακαλύφθηκε» προπαντός από πολιτικούς επιστήμονες, γοητευμένους από τον κορπορατισμό και τα οικονομικά του επιτεύγματα. Η Αυστρία προβλήθηκε ως η κατεξοχήν χώρα του νεοκορπορατισμού και η περιφνημη Paritätische Kommission (Ισομερής Επιτροπή) έγινε οικείο σημείο συνθηματικής αναφοράς, ιδίως εκ μέρους του Philippe Schmitter.

Όσοι ενδιαφέρονται για το ένα ή το άλλο ζήτημα θα ανταμειφθούν πλουσιοπάροχα από το διπλό εκδοτικό επίτευγμα που παρουσιάζεται εδώ, δηλ. τα δύο ογκώδη «εγχειρίδια» που πραγματεύονται το αυστριακό πολιτικό σύστημα. Όσοι, για παράδειγμα, ασχολήθηκαν ή ασχολούνται ακόμη με τον κορπορατισμό, μπορούν να γνωρίσουν όψεις του αυστριακού συστήματος που αγνοήθηκαν από τις γενικές θεωρητικές συζητήσεις (ίσως και επειδή θα υπονόμειαν την ευκολία με την οποία προβλήθηκε το εν λόγω σύστημα ως πρότυπο). Παραγνωρίστηκε ιδίως ο καθοριστικός ρόλος των δύο μεγάλων ιστορικών κομμάτων (Σοσιαλδημοκρατών και Καθολικών) τόσο στην οικοδόμηση του συστήματος όσο και στη λειτουργία του. Δεν πρόκειται άλλωστε, όπως παρουσιάστηκε, για καθαρά «κοινωνικό» κορπορατισμό (δηλ. «νεοκορπορατισμό»), στο μέτρο που βασίστηκε σε κρατικά επιμελητήρια με υποχρεωτική εκ του νόμου συμμετοχή. Το στοιχείο μάλιστα αυτό προκαλεί τα τελευταία χρόνια τις μεγαλύτερες αμφισβητήσεις.

Το «εγχειρίδιο» για το πολιτικό σύστημα της μεταπολεμικής Δεύτερης Δημοκρατίας εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1991 και βρίσκεται ήδη στην τρίτη και ενημερωμένη έκδοση. Χωρίζεται σε οκτώ μέρη: (1) Ιστορική εισαγωγή, (2) Σύνταγμα και πολιτικοί θεσμοί, (3) Πολιτικά κόμματα και κινήματα, (4) Ομάδες πίεσης, (5) Πολιτική κουλτούρα, (6) Εσωτερική πολιτική, (7) Εξωτερική πολιτική, και (8) Περιφερειακή και τοπική αυτοδιοίκηση. Κάθε μέρος περιλαμβάνει περισσότερα αναλυτικά κεφάλαια από διαφορετικούς συγγραφείς και εξαντλητική βιβλιογραφία.

Η επιτυχία του εγχειριδίου για τη Δεύτερη Δημοκρατία ήταν τέτοια ώστε ώθησε τον εκδοτικό οίκο και μερικούς από τους πρω-

τεργάτες να εκδώσουν, το 1995, αντίστοιχο εγχειρίδιο για το πολιτικό σύστημα της Πρώτης Δημοκρατίας (1918-1933). Το τελευταίο έχει την ίδια σχεδόν διάρθρωση με το προηγούμενο αλλά χωρίζεται σε έξι μέρη, από τα οποία το έκτο καλύπτει τόσο την εσωτερική όσο και την εξωτερική πολιτική.

Για όσους η γερμανική γλώσσα αποτελεί εμπόδιο, το τρίτο βιβλίο προσφέρει μία εξαιρετικά χρήσιμη σύνοψη στα αγγλικά του «εγχειριδίου» για τη Δεύτερη Δημοκρατία, στο οποίο στηρίζεται.

Η Αυστρία είναι μια μικρή χώρα, μικρότερη από τη δική μας. Έχει μάλιστα λιγότερα και μικρότερα πανεπιστήμια. Αποκτά έτσι την αξία υποδείγματος το διπλό ή τριπλό εκδοτικό επίτευγμα που παρουσιάζεται εδώ. Η εξήγησή του δε βρίσκεται ασφαλώς στο πνεύμα του Μότσαρτ ή του Χάυντν. Ούτε λείπουν βέβαια από την Αυστρία οι προσωπικές αντιπαλότητες και συγκρούσεις που ανέκαθεν χαρακτηρίζουν τον πανεπιστημιακό χώρο. Δε χρειάζεται όμως αμοιβαία συμπάθεια για ένα τέτοιο συλλογικό έργο. Χρειάζεται μόνον επαγγελματική συνείδηση και στοιχειώδης συναδελφικότητα. Χρειάζεται ίσως επίσης ένα αίσθημα ευθύνης πανεπιστημιακών δασκάλων απέναντι στους φοιτητές τους, τη χώρα τους και το πολίτευμά της. Στοιχεία δηλαδή των οποίων δεν μπορούμε δυστυχώς να κάνουμε εισαγωγή, ούτε από την Αυστρία ούτε από αλλού.

Γ. Θ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, *Η αναθεώρηση του Συντάγματος: Συνολικό σχέδιο για την Ελλάδα του 21ου αιώνα, Συναινετική αναθεώρηση II*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1998.

Ι. Μ. ΒΑΡΒΙΤΣΙΩΤΗΣ, *Η Ελλάδα μπροστά στο 2000, Ένα Νέο Συνταγματικό Πλαίσιο*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1998.

Η χρονική σύμπτωση της πρόσφατης κυκλοφορίας αυτών των δύο βιβλίων, λίγο πριν από την ολοκλήρωση της πρώτης φάσης της διαδικασίας αναθεώρησης του ισχύοντος Συντάγματος, προσφέρει την καλύτερη ίσως ευκαιρία για μια ανασκόπηση και αποτίμηση του σχετικού προβληματισμού, αλλά και των πιθανών αποτελεσμάτων της αναθεωρητικής κυκλοφορίας.

Το γεγονός ότι, κατ' ευτυχία και πάλι συγκυρία, τα δύο βιβλία έ-

χουν συγγραφεί από δύο κορυφαίους πολιτικούς (τους γενικούς εισηγητές της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας και της μειοψηφίας, αντιστοιχώς) αλλά και δόκιμους αναλυτές και επιστήμονες, αποτελεί πρόσθετη εγγύηση για την ακρίβεια και την εγκυρότητα των θέσεων, των κρίσεων και των απόψεων που περιλαμβάνονται σε αυτά.

Η διαφορετική πολιτική οικογένεια και οι ποικίλλουσες ιδεολογικο-πολιτικές αντιλήψεις που διακρίνουν τους δύο συγγραφείς, δεν τους εμποδίζει να συγκλίνουν και να συμφωνούν σε ένα κύριο και μείζον σημείο. Ότι η προτεινόμενη συνταγματική αναθεώρηση, μια αναθεώρηση που χρονικά συμπίπτει σχεδόν απόλυτα με τη λήξη του 20ού αιώνα, είναι η μόνη και η πρώτη που πραγματοποιείται στη χώρα μας όχι μόνο με απόλυτη συνταγματική τάξη και ομαλότητα, αλλά και με τρόπο και περιεχόμενο που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως, κατά βάση, συναινετικό.

Όλες οι προηγούμενες συνταγματικές αναθεωρήσεις και μεταβολές ακολούθησαν ύστερα από έντονες κοινωνικο-πολιτικές ή καθεστωτικές ρήξεις και συγκρούσεις, τις οποίες τα συνταγματικά κείμενα αποκρυστάλλωσαν και θεσμοποίησαν. Αυτό συνέβη, λ.χ., με τη θέσπιση του Συντάγματος του 1844, που ακολούθησε την επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843. Το ίδιο και με το Σύνταγμα του 1864, που ακολούθησε την «Οκτωβριανή» εξέγερση του 1862 και την έξωση της πρώτης βασιλικής δυναστείας από την Ελλάδα. Η συνταγματική μεταρρύθμιση του 1911, με τη σειρά της, ακολούθησε το κίνημα των στρατιωτικών στο Γουδί το 1909 και την έλευση του Βενιζέλου στην εθνική πολιτική σκηνή αμέσως κατόπιν. Το Σύνταγμα του 1927, στη συνέχεια, αποτύπωσε τις πολιτικές και πολιτειακές μεταβολές που ακολούθησαν τη Μικρασιατική Καταστροφή, την κατάργηση της δυναστείας και την εγκαθίδρυση της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας, το 1924. Κάτι ανάλογο συνέβη και με τη συνταγματική αναθεώρηση του 1952, που ακολούθησε τις μεταπολεμικές εμφύλιες συγκρούσεις. Η πιο πρόσφατη, τέλος, συνταγματική αναθεώρηση του 1975 οδήγησε στη θεμελίωση της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, μετά την κατάρρευση της δικτατορίας των συνταγματαρχών.

Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986 πραγματοποιήθηκε, μεν, σύμφωνα με τις ισχύουσες συνταγματικές διατάξεις και με την έννοια αυτή ήταν ομαλή, δεν ήταν όμως συναινετική, μια και είχε προηγηθεί η «ρήξη» της 9ης Μαρτίου 1985 με την αιφνιδιαστική υπαναχώρηση του τότε πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου, για

την ανανέωση της θητείας του τότε προέδρου της Δημοκρατίας Κωνσταντίνου Καραμανλή. Συνδυάζοντας, αντιθέτως, την ενέργεια αυτή με την πρόταση για την αναθεώρηση του Συντάγματος και την κατάργηση των «υπερεξουσιών» του προέδρου της Δημοκρατίας, ο Παπανδρέου προχώρησε στη διεξαγωγή εκλογών, τις οποίες κέρδισε, καθώς και στην αναθεώρηση των σχετικών συνταγματικών διατάξεων, δίχως, όμως, τη συναίνεση της μείζονος αντιπολιτεύσεως.

Είναι, συνεπώς, προφανές ότι η προσεχής συνταγματική αναθεώρηση φιλοδοξεί να καταλείπει στην Ελλάδα του 21ου αιώνα όχι μόνο μια απόλυτα ομαλή, αλλά και μια κατά βάση συναινετική αναθεώρηση των συνταγματικών διατάξεων, πράγμα που προκύπτει ανάγλυφα από τις σελίδες των δύο βιβλίων. Η βασική διακομματική συναίνεση στα περισσότερα θέματα δεν εξαφανίζεται, φυσικά, όλες τις μεταξύ τους διαφορές με κυριότερες από αυτές, λ.χ., τον τρόπο ανάδειξης του ανώτατου άρχοντα και το καθεστώς της ανώτατης παιδείας. Ούτε εμποδίζει τη διατύπωση ποικίλων επιμέρους προτάσεων για μια σειρά από θέματα, όπως αυτές που καταθέτει στο βιβλίο του ο Ι. Μ. Βαρβιτσιώτης, λ.χ., για το δημοψήφισμα και τη λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία, για το Συμβούλιο της Δημοκρατίας, καθώς και για το ασυμβίβαστο μεταξύ βουλευτικού και κυβερνητικού αξιώματος.

Παρά τις επιμέρους διαφορές και τις αποχρώσεις, το γεγονός είναι, ωστόσο, ότι στις βασικές της γραμμές η προσεχής συνταγματική αναθεώρηση θα είναι πιο ήπια και μετριοπαθής, ίσως και πιο συντηρητική, από όλες τις προηγούμενες. Αυτό δεν είναι, όμως, κάτι που πρέπει να ξενίζει ή να απογοητεύει, κατ' ανάγκην. Αν η 25χρονη Γ' Ελληνική Δημοκρατία αποτελεί το εντελέστερο πολίτευμα που γνώρισε ποτέ ο τόπος· αν στη διάρκειά της η Ελλάδα επέτυχε το μεγαλύτερο επίτευγμα των νεότερων χρόνων, μετά την απελευθέρωση και την εθνική ενοποίησή της, δηλαδή την «επιστροφή» της στην Ευρώπη και την ένταξή της ως πλήρους μέλους στην Ευρωπαϊκή Ένωση· κι αν, τέλος, η αισιοδοξία φαίνεται να περισσεύει για την ανάληψη της ευθύνης διεξαγωγής της πρώτης Ολυμπιάδας του 21ου αιώνα, τότε ο γενικός απολογισμός είναι μάλλον θετικός και δεν υπάρχει ίσως λόγος να αλλάξει ριζικά ο καταστατικός χάρτης οργάνωσης και λειτουργίας του πολιτικού συστήματος της χώρας.

Πράγματι, το κράτος δικαίου, η αντιπροσωπευτική και κοινο-

βουλευτική δημοκρατία, η οικονομία της αγοράς και η στοιχειώδης οργάνωση των διοικητικών θεσμών, αυτές οι μείζονες «εξελικτικές καθολικότητες» της πολιτικής και κοινωνικής ανάπτυξης, κατά τον Talcott Parsons, έχουν καταστεί πλέον κτήμα και κεκτημένο της ελληνικής πολιτικής και νομικής κουλτούρας και παράδοσης. Δεν εκπλήσσει, επομένως, ότι σε αυτή τη γενική εκτίμηση μάλλον συγκλίνουν οι διαπιστώσεις και οι προτάσεις των μεγαλύτερων κομμάτων αλλά και των δύο συγγραφέων, όπως φαίνεται ανάγλυφα στα βιβλία τους, με πιο ενθουσιώδη ίσως τόνο σε αυτό του Βενιζέλου, με μεγαλύτερη αυτοσυγκράτηση σε αυτό του Βαρβιτσιώτη.

Χωρίς να θέλει να διαταράξει κανείς ή να αμφισβητήσει την αξία αυτού του γενικά συναινετικού και χαρμόσунου κλίματος, θα μπορούσε, ωστόσο, να παρατηρηθεί από μια κάπως πιο απαισιόδοξη ή κριτική ματιά ότι πρόκειται για μια συναίνεση στον χαμηλότερο κι όχι στον υψηλότερο δυνατό κοινό συντελεστή. Μια συναίνεση να μη θιγούν και να μην αλλάξουν φαινόμενα και καταστάσεις, που αν θίγονταν, θα αποκάλυπταν το βάθος και την ένταση συγκρούσεων και αντιθέσεων, οι οποίες τώρα βρίσκονται σε λανθάνουσα μορφή κάτω από το πέπλο της συναινετικής (έως σιωπηρής) αποδοχής και, πάντως, μη αναθεώρησης και αντιμετώπισής τους.

Ας μου επιτραπεί να αναφερθώ συνοπτικά σε κάποια από τα ζητήματα, που μια πιο τολμηρή και πιο ριζοσπαστική αναθεώρηση θα έπρεπε να αντιμετωπίσει ή και θα αντιμετωπίσει στο μέλλον. Θα μπορούσε, έτσι, ίσως θα έπρεπε κιόλας, να σχεδιαστεί στο επίπεδο του καταστατικού χάρτη της χώρας μια νέα ισορροπία στις σχέσεις του κράτους και της πολιτικής με τον πολιτισμό, την οικονομία και την κοινωνία, όσο και μεταξύ των τριών συντεταγμένων εξουσιών του κράτους.

i. Ειδικότερα, στο ζήτημα των σχέσεων του κράτους με την *Εκκλησία*, η στάση των πολιτικών κομμάτων, όσο και των συγγραφέων, τα έργα των οποίων παρουσιάζουμε εδώ, μοιάζει να είναι υπερβολικά ίσως διστακτική. Αντίθετα, μια πιο σύγχρονη και ριζοσπαστική πολιτική χωρισμού του κράτους από την Εκκλησία μάλλον θα απέβαινε σε αμοιβαίο όφελος και θα διευκόλυνε τη μεγαλύτερη «εκκοσμίκευση» και τον συμβολικό εκσυγχρονισμό των πολιτικών θεσμών, καθώς και τη μεγαλύτερη πνευματική αυτονομία και την πολιτική ανεξαρτησία της Εκκλησίας.

ii. Επιπλέον, ο ρόλος του κράτους απέναντι στην *παιδεία* και

τον πολιτισμό θα έπρεπε να είναι κυρίως επικουρικός και εγγυητικός και όχι παρεμβατικός και αποκλειστικός. Έτσι, η συντήρηση του συνταγματικά διασφαλισμένου κρατικού μονοπωλίου για την ανώτατη παιδεία εμφανίζεται ως εξαιρετικά αναχρονιστική, ιδίως μάλιστα με τον τρόπο που εφαρμόζεται (σε όλους κι όχι μόνο σε εκείνους που έχουν ανάγκη τη δωρεάν παιδεία). Αντίθετα, μια πιο ευέλικτη και καινοτόμος πολιτική στον τομέα αυτό θα αναδείκνυε τον ρυθμιστικό και στρατηγικό ρόλο του κράτους (να εγγυάται την παροχή της παιδείας από κατάλληλα μη κερδοσκοπικά ιδρύματα), αλλά και την επικουρική του δράση (να μεριμνά με τρόπο αντικειμενικά επιλεκτικό για την αρωγή εκείνων που πραγματικά έχουν ανάγκη ενίσχυσης για τις σπουδές τους και όχι όλων, ανεξαρτήτως πραγματικής ανάγκης).

iii. Αντί να αφηθεί κατά μέρος, ως ανέφικτη, η θέσπιση ενός σταθερού εκλογικού συστήματος (με ταυτόχρονη μείωση του αριθμού των βουλευτικών εδρών και καθιέρωση της ευρείας εκλογικής περιφέρειας), θα μπορούσε να γίνει ένα βήμα παραπέρα από την αποδοχή της διαδικαστικής αρχής ότι κάθε αλλαγή στον εκλογικό νόμο θα ισχύει για τη μεθεπόμενη εκλογική αναμέτρηση ή ότι οι όποιες μεταβολές θα ψηφίζονται στην αρχή μόνο της βουλευτικής περιόδου.

iv. Ο κλωνισμός της *ισορροπίας στην πραγματική λειτουργία των συντεταγμένων εξουσιών του κράτους* (νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική) υπέρ της δεύτερης, επιβάλλει μια νέα οριοθέτηση και ρύθμιση των σχέσεών τους προς την κατεύθυνση της λειτουργικής ενδυνάμωσης και της ανεξαρτησίας της νομοθετικής και της δικαστικής εξουσίας. Ειδικότερα μέτρα προς την κατεύθυνση αυτή θα ήταν, μεταξύ άλλων, η αποφυγή περαιτέρω περιορισμού του ρόλου και του κύρους του προέδρου της Δημοκρατίας, μέσω της διαδικασίας της εκλογής του, η ενίσχυση της λειτουργικής ικανότητας της Βουλής με την καθιέρωση, λ.χ., της πλήρους αναστολής κάθε άλλης επαγγελματικής δραστηριότητας των βουλευτών, αλλά και του ασυμβίβαστου μεταξύ κυβερνητικών και κομματικών αξιωμάτων, καθώς και η μείωση της κυβερνητικής παρεμβολής στην επιλογή της ηγεσίας της δικαιοσύνης.

v. Ως προς τη *δημόσια διοίκηση*, τον «*μεγάλο ασθενή*» της ελληνικής κοινωνίας, η ριζοσπαστική πρόταση θα ήταν όχι μόνο η συνταγματική κατοχύρωση της αρχής της αξιοκρατίας («*δοτήρ δε τούτων μόνη η αξιότης εκάστου*»), όπως όριζαν τα Συντάγματα της ε-

παναστατικής περιόδου)· αλλά και ο περιορισμός της εφαρμογής της αρχής της μονιμότητας σε εκείνες μόνο τις κατηγορίες θέσεων που συνεπάγονται την άσκηση δημόσιας εξουσίας ή τη διασφάλιση των γενικότερων συμφερόντων του κράτους. Για τις λοιπές θέσεις εργαζομένων θα μπορούσαν να ισχύουν πιο ευέλικτοι όροι απασχόλησης, πάντα σύμφωνα με την αξιοκρατική αρχή και υπό την εγγύηση ειδικού ανεξαρτήτου οργάνου (Συμβούλιο Δημόσιας Διοίκησης).

Εξ άλλου, για την πολυβάθμια, πλέον, τοπική αυτοδιοίκηση, που ήδη εξελίσσεται σε βραδυφλεγή δημοσιονομική βόμβα, αντί το κράτος να την επιχορηγεί ή να εγγυάται τα δάνεια και τα χρέη της, θα πρέπει αντίθετα να γίνει δεκτή η αρχή της αυτοχρηματοδότησης των δραστηριοτήτων της με ιδίους πόρους ή ανταποδοτικά τέλη και υπό τον έλεγχο ανεξαρτήτων αρχών και του τοπικού εκλογικού σώματος.

vi. Ως προς τις σχέσεις, τέλος, αλλά όχι έλασσον, του κράτους με την οικονομία, σε μια ιστορική φάση ραγδαίας παγκοσμιοποίησης και φιλελευθεροποίησης των οικονομικών και των τεχνολογικών φαινομένων, αποτελεί αναχρονιστικό παράδοξο να εξακολουθεί να ρυθμίζει το Σύνταγμα (λ.χ., στο άρθρο 106) τις κρατικοποιήσεις των επιχειρήσεων, ενώ θα έπρεπε ίσως να κάνει το ακριβώς αντίθετο.

Επιπλέον, αν και πολύ απέχουμε από την καθιέρωση, με συνταγματική μάλιστα ρήτρα, της αρχής του ισοσκελισμένου προϋπολογισμού, δεν είναι διόλου παράλογη αλλά, αντίθετα, μάλλον εύλογη η θέσπιση ενός ανώτατου επιτρεπτού ορίου του δημοσιονομικού ελλείμματος επί του ΑΕΠ (λ.χ., 3 ή 5% κατά μέγιστον). Κάτι ανάλογο αποτελεί ήδη μέρος του ευρωπαϊκού κοινοτικού οικοδομήματος και, στη δική μας περίπτωση, θα λειτουργούσε ως τροχοπέδη στην υπερβάλλουσα καταναλωτική δαπάνη του δημοσίου.

Εν κατακλείδι, χωρίς να υποτιμάται η αξία της συναινετικής κατά βάση αναθεώρησης που έχει ήδη δρομολογηθεί και εκτίθεται με τρόπο έγκυρο και πειστικό στα βιβλία των Ευ. Βενιζέλου και Ι. Μ. Βαρβιτσιώτη, θα μπορούσε το μεταρρυθμιστικό εγχείρημα να δοκιμάσει να φτάσει σε έναν κάπως υψηλότερο συντελεστή (συναινετικής ή μη) αναθεώρησης, για ένα πραγματικά νέο Σύνταγμα του ελληνικού λαού για τον 21ο αιώνα.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΚΡΥΔΗΜΗΤΡΗΣ

ΙΩΑΝΝΑ ΤΣΙΒΑΚΟΥ, *Υπό το βλέμμα του παρατηρητή: Περιγραφή και σχεδίαση κοινωνικών οργανώσεων*, Θεμέλιο, Αθήνα 1997, 243 σελ.

Το πρόσφατο βιβλίο της Ιωάννας Τσιβάκου *Υπό το βλέμμα του παρατηρητή: Περιγραφή και σχεδίαση κοινωνικών οργανώσεων* αποτελεί εγχείρημα σπουδής της πολυπλοκότητας της σύγχρονης κοινωνίας και των σύνθετων μορφών έκφρασης και αποκρυστάλλωσης της ένσκηπτης συλλογικής δράσης. Το έργο στρέφεται κατά κύριο λόγο στη διερεύνηση των μορφών αλληλόδρασης του ατόμου με τις οργανωμένες μορφές λήψης αποφάσεων και δράσης όπως αυτές εκφράζονται από τις τυπικές οργανώσεις και τις διαφοροποιημένες συστημικές λειτουργίες της κοινωνίας (π.χ. πολιτική, οικονομία, εκπαίδευση κτλ.) και διαπνέεται αναντίρρητα από φιλόδοξους στόχους. Γρήγορα κανείς διαπιστώνει ότι η ανάπτυξη των επιχειρημάτων της συγγραφέως τον φέρνει αντιμέτωπο με ένα πυκνό και δύσβατο εννοιολογικό τοπίο που απαιτεί εξοικείωση με ολόκληρο σχεδόν το φάσμα των κοινωνικών επιστημών. Ως αντίτιμο προσφέρεται η σταδιακή αποκάλυψη ενός εννοιολογικού ορίζοντα που αναδεικνύει με δεξιοτεχνία τις αναλυτικές δυνάμεις της αφαιρετικής σκέψης και τη συνεισφορά της στην κατανόηση της κοινωνικής πολυπλοκότητας. Παρά τον θεωρητικό του χαρακτήρα, το βιβλίο είναι επίκαιρο πρακτικά. Η παρατεταμένη αδυναμία της Ελλάδας να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις μιας σύγχρονης κοινωνίας φαίνεται να είναι άμεσα συνυφασμένη με την οργανωσιακή και λειτουργική ασάφεια των δομών της, ιδιαίτερα την ασάφεια των όρων σύζευξης του ατόμου με τις τυπικές οργανώσεις και τις συστημικές λειτουργίες της κοινωνίας. Εάν αυτή η υπόθεση ευσταθεί, τότε η μελέτη της ελληνικής πραγματικότητας, από την οπτική της Τσιβάκου, θα μπορούσε να συνεισφέρει στη διάνοιξη ενός αδιερεύνητου, εν πολλοίς, πεδίου στη νεότερη ιστορία της χώρας.

Οι απόψεις που εκτίθενται στο παρόν άρθρο-βιβλιοκριτική αποτελούν προσπάθεια διαμεσολάβησης βασικών ιδεών, οι οποίες περιέχονται στο έργο της Τσιβάκου. Το άρθρο δεν αποτελεί σύνοψη του βιβλίου αλλά προσπάθεια διαλόγου με το κείμενο και το ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο στηρίζεται ή προϋποθέτει.

Το πεδίο της συστημικής και οργανωσιακής θεωρίας

Εάν η σπουδή της πολυπλοκότητας της κοινωνίας και των σύνθετων μορφών αποκρυστάλλωσης της ένσκοπης συλλογικής δράσης αποτελούν, κατά μια έννοια, κεντρικά ζητήματα της κοινωνικής θεωρίας, η προσέγγιση της Τσιβάκου παρουσιάζει μια σειρά ιδιαιτερότητες. Η καινοτομία του βιβλίου έγκειται, αφενός, στη διαμόρφωση ενός διεπιστημονικού εννοιολογικού πλαισίου που συνθέτει με πρωτοτυπία και βάθος διάφορες θεωρητικές παραδόσεις –γλωσσικές θεωρίες, σημειωτική, κοινωνιολογία, γνωσιακή ψυχολογία, φιλοσοφία– και, αφετέρου, στην χρησιμοποίηση της *Οργανωσιακής και Συστημικής Θεωρίας* ως του εννοιολογικού μοχλού για την προσέγγιση της πολυπλοκότητας της ύστερης νεωτερικής κοινωνίας.

Αντλώντας σημαντικά στοιχεία από την οργανωσιακή θεωρία του Niklas Luhmann και τον τρόπο με τον οποίον ο μεγάλος Γερμανός θεωρητικός έχει συνθέσει τη βεμπεριανή παράδοση με τη συνεισφορά των Αμερικανών Simon & March, η Τσιβάκου σκιαγραφεί μια εικόνα των τυπικών οργανώσεων όπου κυριαρχεί η έννοια της *απόφασης*. Οι τυπικές οργανώσεις περιγράφονται ως κοινωνικές «τεχνολογίες» λήψης αποφάσεων για την αντιμετώπιση του τυχαίου και απροόπτου (contingency), τα οποία ενδημούν στην κοινωνική ζωή. Η τυπική οργάνωση συγκροτείται η ίδια μέσω αποφάσεων –κανόνες για τη συμμετοχή μελών, επιλογή τεχνολογιών και προγραμμάτων δράσης και διαμόρφωση ρόλων ή θέσεων– οι οποίες αποτελούν τις προϋποθέσεις για τη λήψη άλλων μικρότερης εμβέλειας αποφάσεων. Μέσω κανόνων και τυποποιήσεων, οι τυπικές οργανώσεις «απορροφούν» τη μοναδικότητα του τυχαίου και απροόπτου και «εξομαλύνουν» το τοπίο της ένσκοπης συλλογικής δράσης, δημιουργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις συνθήκες για την απρόσκοπτη και αποτελεσματική εκτύλιξη της.

Οι αποφάσεις δεν είναι παρά ένα είδος *επικοινωνίας* που διακρίνεται από το στοιχείο της επιλυσιμότητας, δηλαδή της διευθέτησης του απροόπτου. Η Τσιβάκου υιοθετεί την άποψη του Luhmann ότι η επικοινωνία αποτελεί θεμελιώδες, συγκροτητικό στοιχείο της κοινωνικής ζωής. Ως επικοινωνία δε νοείται τόσο η προσπάθεια νοητικής συνδιαλλαγής ατόμων όσο η ακατάπαυστη παραγωγή και μεταβίβαση μηνυμάτων (διακρίσεων ή διαφορών) τα οποία συγκροτούν και διατρέχουν τα πολλαπλά δίκτυα που συνδέουν άτο-

μα-τυπικές οργανώσεις-λειτουργικά συστήματα. Η παραγωγή/μεταβίβαση διακρίσεων και οι αποφάσεις αναδύονται μέσα από τον ευρύτερο ορίζοντα του *κοινωνικού νοήματος*, που αποτελεί την έκφραση της ιστορικής διαδρομής μιας κοινότητας. «Το νόημα», γράφει η Τσιβάκου, «προηγείται της επικοινωνίας, και η ίδια η επικοινωνία δεν είναι παρά μια από τις λειτουργίες ή ένα συμβάν του νοήματος» (σ. 126). Η παγιοποίηση του κοινωνικού νοήματος, μέσω τυποποιήσεων και κανόνων, αποτελεί το μέσο για τη μετάβαση από τον ανοιχτό και ρευστό χαρακτήρα των κοινωνικών σημασιών στις τυπικές οργανώσεις. Οι *θεσμίσεις*, όπως θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε τις τυποποιήσεις του κοινωνικού νοήματος, συμβάλλουν στο κλείσιμο των εν δυνάμει ερμηνειών του τελευταίου και αποτελούν σταθεροποιητικό παράγοντα της κοινωνικής ζωής, στο βαθμό που το αξιακό τους υπόστρωμα –οι όροι ή τα κριτήρια της παγιοποίησης του κοινωνικού νοήματος– εσωτερικεύεται από τα μέλη μιας κοινότητας και αποσύρεται στο περιθώριο του συλλογικού αναστοχασμού. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι κυρίαρχες θεσμίσεις συγκροτούν το κοινωνικό πεδίο της τυπικής οργάνωσης και αναδεικνύονται ζωτικά μέσα για τον προσανατολισμό της οργανωσιακής δράσης και τη νομιμοποίηση (*legitimation*) των οργανωσιακών επιλογών.

Σε αυτό το σημείο, η Τσιβάκου επιχειρεί να επεκταθεί πέραν της λουμανικής θεωρίας και να ενσωματώσει στο θεωρητικό της πρόταγμα απόψεις του ρεύματος της συμβολικής αλληλόδρασης, της γλωσσικής θεωρίας των ομιλιακών πράξεων (*speech acts*) και άλλων συναφών θεωρητικών παραδόσεων που επικεντρώνονται στις αλληλοδραστικές συνθήκες γένεσης και προσδιορισμού του νοήματος, αλλά και θεωρίες που ερευνούν τις διαδικασίες παγιοποίησής του, όπως η σύγχρονη νεοθεσμική σχολή.¹ Το εγχείρημα είναι κατά την άποψή μου δόκιμο καθώς η φαινομενολογική προσέγγιση της λουμανικής θεωρίας του νοήματος αφήνει ανοιχτά αρκετά σημαντικά ερωτήματα.²

Συνοψίζοντας και επεκτείνοντας, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι, στο πεδίο της οργανωσιακής και συστημικής θεωρίας, οι τυπικές οργανώσεις εμφανίζονται ως κεντρικοί μηχανισμοί μέσω των οποίων η σύγχρονη κοινωνία επιδιώκει να συζεύξει την ι-

1. Βλ. π.χ., R.W. Scott, *Institutions and Organizations*, Sage, Λονδίνο 1995.

2. Βλ. π.χ., J. Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity*, MIT Press, Cambridge, Ma. 1987.

διωτική και δημόσια διάσταση του κοινωνικού βίου. Όπως εύστοχα παρατηρεί η Τσιβάκου, η σύγχρονη κοινωνική ζωή δεν είναι το άθροισμα ατομικών πράξεων ή συνειδήσεων, μήτε αυτή μπορεί να καταστεί κατανοητή από τον ανθρωπολογικό ορίζοντα του δρώντος υποκειμένου (σ. 104). Χωρίς να εξαντλούν ολόκληρο το πλέγμα των δομών και λειτουργιών της σύγχρονης κοινωνίας, οι τυπικές οργανώσεις αποτελούν ζωτική μορφή έκφρασης και αποκρυστάλλωσης αξιακών και νοηματικών προσανατολισμών της, με αποτέλεσμα αυτές να καθίστανται τα θεσμικά μέσα για την καθημερινή ρύθμιση και νομιμοποίηση ενός ευρέως φάσματος κοινωνικών σχέσεων και πρακτικών. Όπως εύστοχα επισημαίνει η ίδια η συγγραφέας, «η θέσπιση, διατήρηση και αλλαγή των κριτηρίων εγκυρότητας [στη λήψη αποφάσεων] είναι από τα μεγάλα θέματα που θέτει η κονστρουκτιβιστική προσέγγιση στη θεωρία των οργανώσεων και όχι η διερεύνηση των μέσων που οδηγούν στην επιτυχία αυτών των κριτηρίων» (σ. 95).

Η λειτουργική διαφοροποίηση της κοινωνίας

Στο φόντο των προβληματισμών που συνθέτουν το διεπιστημονικό πεδίο της συστημικής και οργανωσιακής θεωρίας, η Τσιβάκου αναπτύσσει την επιχειρηματολογία της για την ένσकोπη συλλογική δράση στο πλαίσιο της υψηλής κοινωνικής πολυπλοκότητας. Το κεφαλαιώδες ζήτημα της σχέσης ατόμου-κοινωνίας εμφανίζεται έτσι με τρόπο που φαίνεται να διαγράφει τα όρια ενός δυναμικού στοχασμού. Οι τυπικές οργανώσεις αναδεικνύονται σε σημαντικό, ενδιάμεσο κόμβο σύνδεσης του ατόμου με ευρύτερα κοινωνικά σχήματα αντιμετώπισης της πολυπλοκότητας στην οποία αναφέρονται ως διαφοροποιημένες συστημικές λειτουργίες. Η ύπαρξη των συστημικών λειτουργιών καθιστά πρόδηλο ότι οι τυπικές οργανώσεις δεν εξαντλούν τα οργανωσιακά ζητήματα της σύγχρονης κοινωνίας. Η τελευταία δεν εμφανίζεται ως πολιτισμικό και κοινωνικό νεφέλωμα εντός του οποίου αναπτύσσεται η τυποποιημένη ένσकोπη δράση, αλλά ως οργανωμένο σύνολο του οποίου οι κυρίαρχες λειτουργίες επιτελούνται από εξειδικευμένα κοινωνικά υποσυστήματα. Κάθε λειτουργικό σύστημα οργανώνεται σύμφωνα με τους δικούς του κώδικες, οι οποίοι επιτυγχάνουν την ταξινόμηση και οριοθέτηση των κοινωνικών προσδοκιών και εδραιώνουν λογικές λήψης αποφάσεων και δράσης· οι τελευταίες εξασφαλί-

ζουν τη συνεπή και επιλεκτική αντιμετώπιση των προβλημάτων, π.χ. πολιτική, δίκαιο, θρησκεία, οικονομία, οικογένεια, τέχνη, επιστήμη κτλ. Οι συγκροτητικοί κώδικες κάθε συστήματος εκφράζονται ως αξιακές επιλογές διπολικού χαρακτήρα (η εξουσία είναι προτιμότερη της μη εξουσίας, το δίκαιο της αδικίας, η πίστη της απιστίας κ.ο.κ.) και λειτουργούν αυτο-αναφορικά, αναπαράγοντας τις διπολικές προτιμήσεις τους και τις λογικές λήψης αποφάσεων που αναπτύσσονται στα πλαίσια αυτών των προτιμήσεων. Η θεωρία της λειτουργικής διαφοροποίησης αναδεικνύει αναμφίβολα τη βαθιά επίδραση του Niklas Luhmann στο έργο της Τσιβάκου.

Εκ πρώτης όψεως, η έννοια της *αυτο-αναφοράς* φαίνεται να δημιουργεί ένα έλλειμμα κοινωνικού συντονισμού, αφού καθιστά προβληματική την αλληλόδραση και επικοινωνία των λειτουργικών συστημάτων. Κάθε λειτουργικό σύστημα αδυνατεί να κατανοήσει τις επιλογές που απορρέουν από τις προτεραιότητες των άλλων. Μια τέτοια κατανόηση θα ισοδυναμούσε, *ipso facto*, με τη διάρρηξη των συστατικών αρχών του συστήματος και την άμεση ή σταδιακή διάλυσή του. Το νομικό σύστημα, λόγου χάριν, το οποίο διέπεται από τον κώδικα *δίκαιο-άδικο*, αδυνατεί να κατανοήσει τη συστατική σχέση *αποτελεσματικότητας-αναποτελεσματικότητας* που χαρακτηρίζει την οικονομία ως σύστημα, η οποία με τη σειρά της δεν μπορεί να κατανοήσει το σύστημα του δικαίου ή τον κώδικα *αληθινό-εσφαλμένο* που διέπει την παραγωγή των επιστημονικών προτάσεων, δηλαδή το σύστημα *επιστήμη κ.ο.κ.* Είναι σαφές ότι εάν, π.χ., η παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών διέπονταν από τις αρχές του δικαίου ή της επιστήμης, θα έπαυε να λειτουργεί ως οικονομικό σύστημα και αντίστροφα.

Κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις, και δεδομένης της αδυναμίας κάθε λειτουργικού συστήματος να αντιπροσωπεύσει την κοινωνία στο σύνολό της (κάτι που έκανε, σύμφωνα πάντα με τον Luhmann, το πολιτικό σύστημα στην αρχαία Ελλάδα και στην πρώιμη νεωτερικότητα), η σύγχρονη κοινωνία εμφανίζεται ακέφαλη, χωρίς κεντρικό σχεδιασμό και κατεύθυνση. Αυτή η θέση φέρνει τον Luhmann, αν και μέσα από διαφορετικές εννοιολογικές ατραπούς, πολύ κοντά στις μετανεωτερικές απόψεις για την έκλειψη του υποκειμένου και τον διαμελισμένο πλέον χαρακτήρα της σύγχρονης κοινωνίας. Ωστόσο, η λειτουργική κατάτμηση της τελευταίας δε συνεπάγεται συστημική απομόνωση αλλά ένα νέο πλαίσιο συντονισμού των συστημικών λειτουργιών, που εξασφαλίζει τις

συνθήκες της αυτοποίησης κάθε συστήματος ενώ επιτρέπει ταυτόχρονα την άκρως επιλεκτική και πειθαρχημένη επικοινωνία με άλλα λειτουργικά συστήματα. Το ζήτημα της σύγχρονης κοινωνίας είναι να αποφύγει τις διοικητικές και εκτελεστικές αδυναμίες που θα δημιουργούσε η χωρίς συνεπείς όρους σύνδεση των ποικίλων λειτουργιών της (χαρακτηριστικά που περιγράφουν ίσως τη λειτουργική ανωριμότητα της ελληνικής κοινωνίας) και να εξασφαλίσει τις συνθήκες επιτυχούς λειτουργίας της μέσω της σχετικής ανεξαρτησίας κάθε συστήματος και της άκρως επιλεκτικής επικοινωνίας του με τα άλλα συστήματα.³

Την ίδια προβληματική πραγματεύεται η Τσιβάκου με τους όρους *οργανωσιακή κλειστότητα και πληροφοριακή ανοιχτότητα*. Η οργανωσιακή κλειστότητα αποτελεί το μέσο για τη διασφάλιση της αυτοποίησης του συστήματος ενώ η πληροφοριακή ανοιχτότητα διαγράφει τις δυνατότητες του συστήματος, να παρατηρεί το περιβάλλον του και να επικοινωνεί μαζί του. Αυτή η επικοινωνία, φυσικά, λαμβάνει χώρα κατά μήκος στενών πληροφοριακών αγωγών, οι οποίοι εξειδικεύουν το νόημα των κοινωνικών γεγονότων και διαδικασιών: π.χ., η πολιτική αστάθεια μεταφέρεται από το πολιτικό στο οικονομικό σύστημα ως αύξηση επιτοκίων και συρρίκνωση των επενδύσεων – δηλαδή μεταφράζεται στους όρους του οικονομικού συστήματος, που με τη σειρά τους γίνονται αντιληπτοί από το πολιτικό σύστημα ως έλλειψη εμπιστοσύνης κ.ο.κ. Αυτό το τελευταίο παράδειγμα δείχνει ότι η οργανωσιακή κλειστότητα δεν αντιβαίνει τη δυνατότητα ανακατανομής των κοινωνικών προβλημάτων μεταξύ των λειτουργικών συστημάτων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η αδυναμία ενός συστήματος να αντιμετωπίσει ένα ζωτικό πρόβλημα μπορεί να «εξαχθεί» σε άλλο σύστημα, το οποίο θα ζητήσει να διευθετήσει το πρόβλημα, φυσικά, με τους δικούς του όρους.

Η δυνατότητα ανοιχτής συστημικής επικοινωνίας που να εκμε-

3. Ο Luhmann εκφράζει αυτές τις απόψεις με την έννοια της δομικής σύζευξης (structural coupling). Στη μακρά ακαδημαϊκή του καριέρα έχει διατυπώσει και άλλες απόψεις στο ζήτημα του συντονισμού και της επικοινωνίας των λειτουργικών συστημάτων, όπως αυτή της λειτουργικής προτεραιότητας της οικονομίας που παρέχει το πλαίσιο καθοδήγησης των άλλων συστημικών λειτουργιών. Βλ. *The Differentiation of Society*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1982, και ακόμη, Ι. Καλλίνικος, «Κοινωνικές αξίες και λειτουργική προτεραιότητα της οικονομίας», *Κυριακάτικη Καθημερινή*, 13 Απριλίου 1997.

ταλλεύεται το σημασιολογικό πλουραλισμό και τα σημασιολογικά κοιτάσματα του κοινωνικού νοήματος και της ανθρώπινης γλώσσας με άμεσο τρόπο δεν υπάρχει. Φυσικά, τα λειτουργικά συστήματα, όπως και οι τυπικές οργανώσεις, αναδύονται μέσα από τον ευρύτερο ορίζοντα του κοινωνικού νοήματος. Οι λειτουργίες τους όμως αποτελούν ορισμένες μόνον επιλογές (selections), μέσα από ένα ευρύ φάσμα δυνατοτήτων που παρέχει το παλλόμενο και ρευστό δίκτυο των κοινωνικών σημασιών, ο πλουραλισμός του οποίου ωθείται έτσι στα όρια των συστημικών λειτουργιών. Η άκρως επιλεκτική επικοινωνία των λειτουργικών συστημάτων αποτελεί, ωστόσο, σημαντικότερο όρο για την αντιμετώπιση της περιβαλλοντικής ασάφειας και αβεβαιότητας, την ακριβή πρόσληψη και την αποτελεσματική συστημική επεξεργασία των περιβαλλοντικών μηνυμάτων. Από μια άποψη, η λειτουργική διαφοροποίηση διογκώνει το επικοινωνιακό υλικό των κοινωνικών συστημάτων, καθώς συντελεί στην ακριβή, γρήγορη και συχνή μεταβίβαση και επεξεργασία κωδικοποιημένων μηνυμάτων τόσο εντός του συστήματος όσο και από το ένα σύστημα στο άλλο. Κάτι τέτοιο δε θα ήταν δυνατόν να συμβεί χωρίς τη διαμόρφωση των εξειδικευμένων επικοινωνιακών αγωγών που προωθεί η λειτουργική διαφοροποίηση. Από την άλλη μεριά, ο επιλεκτικός και στενός χαρακτήρας των μεταβιβαζομένων μηνυμάτων τείνει να δημιουργήσει έναν περιορισμένο νοηματικό ορίζοντα, που δυσχεραίνει την προσαρμοστικότητα των λειτουργικών συστημάτων σε επικοινωνιακά δεδομένα τα οποία υπερβαίνουν τους αντιληπτικούς τους μηχανισμούς.

Οι διαδικασίες και οι μορφές μέσω των οποίων η λειτουργική διαφοροποίηση της κοινωνίας συντελεί στη στένωση των επικοινωνιακών αγωγών που συνδέουν τα λειτουργικά συστήματα και στον περιορισμό του νοηματικού τους ορίζοντα, αποτελούν κεφαλαιώδη ζητήματα που χρήζουν περαιτέρω θεωρητικής διερεύνησης. Η εξάπλωση των τυποποιημένων γλωσσών (formal and codified languages) που χρησιμοποιούν την πληροφοριακή τεχνολογία για την ταχεία μεταβίβαση των κωδικοποιημένων, συχνά μονοσημικών, μηνυμάτων τους και η ώθηση της ανθρώπινης γλώσσας στο περιθώριο των τυπικών οργανώσεων και των λειτουργικών συστημάτων χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη κοινωνία με άμεσο τρόπο και τείνουν να επαναπροσδιορίσουν ολόκληρο τον κοινωνικό και παραγωγικό της ιστό. Σημαντικό μέρος του βιβλίου της Τσιβάκου επικεντρώνεται σε αυτά τα κεφαλαιώδη ζητήματα προσφέροντας

πλούσιο προβληματισμό. Από την άλλη μεριά, η διερεύνηση του ζητήματος της τεχνικοποίησης του νοήματος χρειάζεται να εξέλθει από το γενικό θεωρητικό πλαίσιο της λειτουργικής διαφοροποίησης και να συμπεριλάβει τη λεπτομερή σπουδή του γνωσιακού προσανατολισμού της σύγχρονης ψηφιακής τεχνολογίας. Είναι αλήθεια ότι η Τσιβάκου επιχειρεί, στο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου της, μια περιεκτική αποτίμηση των συνεπειών που έχει επιφέρει η εδραίωση της γραφής –τόσο στις τυπικές οργανώσεις όσο και γενικότερα– στο κλείσιμο και στη θεσμοποίηση του κοινωνικού νοήματος. Όμως αυτά τα ζητήματα χρήζουν παραπέρα διερεύνησης και απαιτούν την ανάπτυξη ενός θεωρητικού πλαισίου με έντονο γνωσιακό προσανατολισμό, που θα μπορούσε να διαφωτίσει όψεις της τρέχουσας τεχνικοποίησης του νοήματος.⁴

Βιοσυνειδησιακό σύστημα και κοινωνικά συστήματα

Η θεωρία της λειτουργικής διαφοροποίησης τοποθετεί τον άνθρωπο –όπως εξάλλου τα έμβια όντα και τη φύση γενικότερα– στο περιβάλλον των λειτουργικών κοινωνικών συστημάτων. Η ανθρώπινη ύπαρξη γίνεται αντιληπτή ως συνειδησιακό σύστημα, κύρια λειτουργία του οποίου αγορεύεται η νοητική οργάνωση και νοηματοδότηση των βιωματικών εμπειριών. Η Τσιβάκου ακολουθεί και εδώ τη θεωρία της λειτουργικής διαφοροποίησης, τονίζοντας την κεφαλαιώδη σημασία του διαχωρισμού του ανθρώπου από τα κοινωνικά συστήματα και τις τυπικές οργανώσεις. Η αυτοποιητική αναπαραγωγή του βιοσυνειδησιακού συστήματος προϋποθέτει, όπως εξάλλου σε κάθε σύστημα, τη διαφοροποίησή του από το περιβάλλον και την εξασφάλιση των όρων της αυτοποίησής του. Η διαμόρφωση του ατόμου ως ανεξάρτητου βιοσυνειδησιακού συστήματος απαιτεί τον επαρκή διαχωρισμό του από την υπόλοιπη κοινωνία και συντελείται ταυτόχρονα με τη δημιουργία και τον σχηματισμό των άλλων λειτουργικών συστημάτων.

Πρόκειται για μια ιστορικο-εξελικτική διαδικασία που, σύμφωνα πάντα με τον Luhmann, συμπύπτει με την εμφάνιση της νεωτερικής κοινωνίας και ολοκληρώνεται με την εμβάθυνση των νεωτερικών σχέσεων. Η διαδικασία της εξατομίκευσης είναι αδιάρρηκτα

4. Βλ., π.χ., J. Kallinikos, *Technology and Society: Interdisciplinary Studies in Formal Organization*, Accedo, Μόναχο 1996.

συνδεδεμένη με την ενδυνάμωση του αισθήματος της ατομικότητας ως οντότητας ξέχωρης από το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο, τη δημιουργία της εσωτερικότητας καθώς και τη δυναμική εμφάνιση σχέσεων οικειότητας (intimacy, love). Οι τελευταίες, όσο κι αν φαίνεται παράξενο, προϋποθέτουν την ύπαρξη ενός χώρου που γίνεται αντιληπτός ως εσωτερικός, και μια σχετική ανεξαρτησία από τις κανονιστικές δεσμεύσεις της παραδοσιακής κοινότητας - συγγένεια, εντοπιότητα, προφορική παράδοση.⁵

Η εννόηση του ανθρώπου ως βιοσυνειδησιακού συστήματος καθιστά πρόδηλο ότι η σύγχρονη κοινωνία δεν μπορεί να γίνει αντιληπτή από τον ανθρωπολογικό ορίζοντα της εξατομικευμένης ύπαρξης. Τα λειτουργικά συστήματα και οι τυπικές οργανώσεις, όσο και οι δομικές τους σχέσεις, δεν αποτελούνται από βιοσυνειδησιακές ολότητες αλλά από δίκτυα τυποποιημένων συμπεριφορών, δηλαδή ρόλων και θέσεων, που χρησιμοποιούν το επικοινωνιακό, γνωσιακό και ενεργειακό δυναμικό του ανθρώπινου όντος ως όχημα. Το άτομο συμμετέχει στις κοινωνικές διαδικασίες μόνο υπό αυτή τη στενότερη έννοια της επιλεκτικής συμπεριφοράς που υπαγορεύει η συστημική ταξινόμηση των προσδοκιών και οι οργανωσιακοί ρόλοι. Βέβαια, μια τέτοια θέση εγείρει το ερώτημα των μηχανισμών που επιτυγχάνουν τον επαρκή διαχωρισμό των ατομικών προσδοκιών από τους συστημικούς, και την ατομική συμπεριφορά από τους οργανωσιακούς ρόλους. Σε αντίθεση με τα βιολογικά και μηχανικά συστήματα που βρίσκονται επίσης στο περιβάλλον των λειτουργικών κοινωνικών συστημάτων, ο άνθρωπος συνδέεται με τα τελευταία μέσω του νοητικού-συμβολικού, και γι' αυτό διάχυτου, χαρακτήρα του κοινωνικού νοήματος και της γλώσσας.⁶

Κανένας κοινωνικός μηχανισμός δεν μπορεί να εγγυηθεί τον απόλυτο διαχωρισμό του ατόμου από τα λειτουργικά συστήματα και τις τυπικές οργανώσεις. Τα όρια που εξασφαλίζουν την οργα-

5. Βλ. N. Luhmann, *The Differentiation of Society*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1982, και *Social Systems*, Stanford University Press, Stanford 1995.

6. Η Τσιβάκου αποδίδει μεγαλύτερη σημασία στη γλώσσα απ' ό,τι ο Luhmann, ο οποίος υιοθετεί την παραδοσιακή άποψη ότι το συμβολικό επίπεδο της γλώσσας δεν είναι παρά κοινός και εκφραστής του νοήματος που προηγείται της γλώσσας και εκτυλίσσεται στο α-γλωσσικό πεδίο της σκέψης. Βλ., π.χ., τέταρτο κεφάλαιο, έβδομο τμήμα του *Social Systems*, Stanford University Press, Stanford 1995. Βλ. ακόμη τη σχετική κριτική της λουμανικής θεωρίας εκ μέρους του Χάμπερμας για τον ζωτικό ρόλο της δημόσιας σφαίρας (public sphere), J. Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity*, MIT Press, Cambridge, Ma. 1987.

νωσιακή κλειστότητα κάθε συστήματος –και συνεπώς και του βιο-συνειδησιακού συστήματος– αναπαράγονται μέσα από μια δυναμική διαδικασία η οποία απαιτεί τη συνεχή, ατέρμονη διαφύλαξη των αρχών και κωδίκων που συγκροτούν κάθε σύστημα. Αλλά όπως επισημαίνει η Τσιβάκου με οξυδέρκεια, η αυτοποιητική αναπαραγωγή κάθε συστήματος δεν μπορεί να εξαφανίσει εκείνες τις πλευρές του κοινωνικού νοήματος που, αν και το σύστημα δεν επέλεξε, ενδημούν ωστόσο στον κοινωνικό ιστό, πολιορκώντας και παρεισφρόντας με διάφορους τρόπους στο κοινωνικό σύστημα. Κατά μία έννοια, αυτό το «άλλο» νόημα συμμετέχει, αν και έμμεσα, στη συγκρότηση του συστήματος, αφού παρέχει τον νοηματικό αντίποδα στη διαφορά του οποίου κάθε σύστημα μπορεί να αναγνωρίζει τον εαυτό του. Οι μηχανισμοί οι οποίοι συντελούν στη σχετική διαφύλαξη της οργανωσιακής κλειστότητας και της πληροφοριακής ανοιχτότητας των λειτουργικών συστημάτων, όπως η εμπέδωση και η παγιοποίηση του κοινωνικού νοήματος και ο εκκοινωνισμός των ατόμων, δεν κατασκευάζουν στεγανοποιημένα λειτουργικά συστήματα. Εξάλλου, η στεγανοποίηση θα είχε αρνητικές λειτουργικές συνέπειες τόσο για τα επί μέρους συστήματα όσο και για την κοινωνία στο σύνολό της, αφού θα στερούσε από κάθε λειτουργικό σύστημα τη δυνατότητα επικοινωνίας με τα άλλα και τις προοπτικές που διανοίγει αυτή η επικοινωνία.

Η συμμετοχή του ανθρώπου στα λειτουργικά συστήματα και τις τυπικές οργανώσεις προϋποθέτει το σχετικό διαχωρισμό του ρόλου ή της θέσης από την ολότητα του ανθρωπίνου όντος. Ωστόσο, η διαδικασία του σχετικού διαχωρισμού δεν είναι παρά η συνεχής αναπαραγωγή μιας λεπτής και κινούμενης ισορροπίας, η μεταβολή της οποίας τροφοδοτεί τη δυναμική των λειτουργικών συστημάτων και των τυπικών οργανώσεων. Εδώ η ανθρώπινη συνείδηση φαίνεται να είναι κρίσιμης σημασίας, αφού οι αναστοχαστικές της δυνάμεις είναι ικανές να διευρύνουν τα όρια του κοινωνικού νοήματος και να κατασκευάζουν νέες ισορροπίες που αναδιαμορφώνουν τη σχέση ανθρώπου-συστημικών ρόλων και κατ' επέκταση τα όρια των λειτουργικών κοινωνικών συστημάτων. Ο προβληματισμός της Τσιβάκου γύρω από αυτά τα ζητήματα είναι αναμφισβήτητα πλούσιος και καινοτόμος.

Λειτουργικά συστήματα και τυπικές οργανώσεις

Η σχέση λειτουργικών συστημάτων και τυπικών οργανώσεων αποτελεί κεντρικό αλλά και επίμαχο ζήτημα της θεωρίας της λειτουργικής διαφοροποίησης, όψεις του οποίου πραγματεύεται με διάφορους τρόπους το βιβλίο της Τσιβάκου. Κατά μία έννοια, οι τυπικές οργανώσεις δρουν εντός των ορίων που διαγράφουν τα λειτουργικά συστήματα με τα οποία συνδέονται και των οποίων τις λειτουργίες εμπεδώνουν και ενισχύουν. Έτσι, π.χ., τα σχολεία και άλλοι εκπαιδευτικοί οργανισμοί αποτελούν μέρος του λειτουργικού συστήματος της εκπαίδευσης, η ιδιωτική επιχείρηση μαζί φυσικά με το θεσμό της αγοράς και άλλους δημόσιους και ιδιωτικούς οικονομικούς οργανισμούς απαρτίζουν το λειτουργικό σύστημα της οικονομίας, τα πανεπιστήμια και άλλα ερευνητικά ινστιτούτα και οργανισμοί αποτελούν το σύστημα της επιστήμης κ.ο.κ. Οι λειτουργίες ενός συστήματος δεν μπορεί ποτέ να αναληφθούν εξ ολοκλήρου από μια και μόνο τυπική οργάνωση. Κάτι τέτοιο θα αντέβαινε τόσο τις δημοκρατικές όσο και τις λειτουργικές προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση και το σχηματισμό των λειτουργικών συστημάτων στη σύγχρονη κοινωνία. Τα τελευταία αναδύονται μέσα από μια ιστορικο-εξελικτική διαδικασία να διαχειριστούν ακριβώς την ανερχόμενη πολυπλοκότητα της κοινωνίας, που δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπιστεί πια με παραδοσιακούς τρόπους. Η ευελιξία και προσαρμοστικότητα κάθε λειτουργικού συστήματος προϋποθέτει τόσο πλήθος τυπικών οργανώσεων ενός είδους (π.χ. πολλά σχολεία) όσο και οργανωτική ποικιλομορφία (π.χ., σχολεία, υπουργείο παιδείας, άλλους εκπαιδευτικούς οργανισμούς κτλ.).

Σε αυτό το σημείο ανακύπτουν ορισμένα κρίσιμα ερωτήματα. Το πρώτο εξ αυτών αφορά την *οντική* και κατ' επέκταση τη *νομική υπόσταση* των λειτουργικών συστημάτων. Η δική μου κατανόηση της λουμανικής θεωρίας της λειτουργικής διαφοροποίησης είναι ότι τα λειτουργικά συστήματα δεν υφίστανται παρά ως παγιωποιημένες εκφράσεις του κοινωνικού νοήματος, συχνά ως διπολικές κωδικοποιήσεις των κοινωνικών προτιμήσεων που επιτυγχάνουν την ταξινόμηση και τον προσανατολισμό των προσδοκιών: π.χ. η αλήθεια είναι προτιμότερη της πλάνης (σύστημα επιστήμη), η αποτελεσματικότητα προτιμότερη της αναποτελεσματικότητας (σύστημα οικονομία), η δικαιοσύνη προτιμότερη της αδικίας (νομικό σύστημα) κ.ο.κ. Η πραγμάτωση αυτών των προτιμήσεων απαιτεί φυ-

σικά εξειδικευμένους κοινωνικούς μηχανισμούς και θεσμούς που υποβασιάζουν την εκτέλεση των λειτουργιών, όπως, π.χ., η επιστημολογία και οι αποδεκτές πρακτικές άσκησης της επιστήμης, το χρήμα και το σύστημα των τιμών στην περίπτωση της οικονομίας, οι ισχύοντες νόμοι και πρακτικές στην περίπτωση του νομικού συστήματος.

Η συσσώρευση των κοινωνικών εμπειριών και η εξέλιξη των λειτουργικών συστημάτων λαμβάνουν χώρα σε αυτό το επίπεδο των κοινωνικών μηχανισμών που ο Luhmann αποκαλεί *προγράμματα*, ενώ οι διπολικές προτιμήσεις παραμένουν κατά κανόνα ανένταφες.⁷ Έτσι, π.χ., οι ισχύοντες νόμοι και πρακτικές αποτελούν το πρόγραμμα του νομικού συστήματος, ο καθορισμός της διδακτέας ύλης το πρόγραμμα του εκπαιδευτικού συστήματος. Οι τυπικές οργανώσεις –π.χ. δικαστήρια, σχολεία– δραστηριοποιούνται ακριβώς στο επίπεδο των προγραμμάτων τα οποία προσδιορίζουν σε σημαντικό βαθμό το περιεχόμενο των λειτουργιών τους. Οι τυπικές οργανώσεις είναι κατά μία έννοια διαχειριστικά συστήματα που ενσωματώνουν και πραγματώνουν τις προτεραιότητες των λειτουργικών κοινωνικών συστημάτων, τα οποία δε θα μπορούσαν να υπάρξουν χωρίς αυτές παρά μόνο ως αφηρημένες επιλογές. Η κατανόηση των λειτουργικών συστημάτων με αυτόν τον τρόπο δείχνει ότι δεν έχει νόημα να τους αποδίδουμε διοικητικές ικανότητες. Τα λειτουργικά συστήματα λειτουργούν, δε διοικούνται παρά μόνο με τον έμμεσο τρόπο των τυπικών οργανώσεων. Οι τελευταίες αποτελούν, όπως προκύπτει από τις παραπάνω παρατηρήσεις, σημαντικότατο όρο της λειτουργικής διαφοροποίησης της κοινωνίας. Ωστόσο, είμαι της άποψης ότι κάθε ευαίσθητη κοινωνική ανάλυση θα έκανε καλά να διαφυλάξει τις διαφορές των τυπικών οργανώσεων από τα λειτουργικά συστήματα. Νομικές δικαιοδοσίες παραχωρούνται και κυρώσεις προσάπτονται σε τυπικές οργανώσεις ή άλλα νομικά πρόσωπα, όχι όμως σε λειτουργικά συστήματα. Ορισμένα τμήματα του βιβλίου της Τσιβάκου (π.χ. σ. 38-43) δίνουν την εντύπωση μιας σύγχυσης των δυο επιπέδων· αλλά αισθάνομαι ότι πρόκειται για λεξικολογικές διολισθήσεις παρά για εννοιολογική σύγχυση. Σε κάθε περίπτωση, η συγγραφέας θα

7. Βλ. N. Luhmann, *Ecological Communication*, Polity Press, Cambridge 1989. Ο έμπειρος αναγνώστης θα αναγνωρίσει φυσικά εδώ ότι αυτός είναι άλλος τρόπος προσέγγισης του κεντρικού ζητήματος της οργανωσιακής κλειστότητας-πληροφοριακής ανοιχτότητας.

κέρδιζε από μια προσεκτικότερη λεξικολογική αντιμετώπιση αυτών των λεπτών ζητημάτων.

Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα που αναδύεται από την προσέγγιση που επιχειρεί η Τσιβάκου, αλλά και από τη θεωρία της λειτουργικής διαφοροποίησης γενικότερα, αφορά, στην εγγενή αντίφαση μεταξύ *λειτουργικότητας* και *τυπικότητας*. Είναι σαφές, απ' όσα έχουν ήδη αναφερθεί, ότι ο χαρακτήρας των δραστηριοτήτων των τυπικών οργανώσεων προσδιορίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό από το λειτουργικό σύστημα στο οποίο ανήκουν. Όμως το ίδιο το σύστημα ως τυπική οργάνωση δεν είναι λειτουργικό σύστημα. Η λήψη αποφάσεων που αποτελεί τη συγκροτητική συνθήκη και τη διαγενική λειτουργία των τυπικών οργανώσεων δεν καθορίζεται παρά μόνον έμμεσα και πάντα ως προς το περιεχόμενό της (όχι ως προς τη μορφή), από τις εξειδικευμένες λειτουργίες των κοινωνικών συστημάτων. Η οργανωσιακή θεωρία και ανάλυση δεν μπορεί να περιοριστεί μόνο στις συστημικές λειτουργίες που επιτελούν οι τυπικές οργανώσεις. Μια τέτοια θεωρία θα ήταν, σε κάθε περίπτωση, φτωχή σε περιεχόμενο και με περιορισμένο πεδίο εφαρμογής. Οι μορφές λήψης αποφάσεων των τυπικών οργανώσεων καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τα χαρακτηριστικά της τυπικότητας, τη σπουδή των οποίων εγκαινίασε το σημαντικό έργο του Βέμπερ. Η εκτύλιξη της τυπικότητας επιδεικνύει τη δική της δυναμική, που εκφράζει την τήρηση και αναπαραγωγή των συγκροτητικών αποφάσεων της οργάνωσης και τη θέλησή της να λειτουργήσει ως *τυπικό σύστημα* – οργανωσιακοί στόχοι, κανόνες για τη συμμετοχή μελών, αποπροσωποποιημένη διαμόρφωση και ιεράρχηση ρόλων και θέσεων, αξιοκρατικό ήθος. *Η αναπαραγωγή της τυπικότητας είναι η αυτοποίηση της τυπικής οργάνωσης*, που με τόσο εύλογα αν και αποκρουστικά σχεδόν χρώματα παρουσιάζουν τα αριστουργήματα του Φραντς Κάφκα *Η Δίκη* και *Ο Πύργος*. Από αυτήν την άποψη, οι τυπικές οργανώσεις εμφανίζονται ως διαλειτουργικά συστήματα, οι δραστηριότητες των οποίων μπορεί να τέμνουν εγκάρσια τα όρια των λειτουργικών συστημάτων.

Η σχέση τυπικότητας-λειτουργικότητας είναι θεμελιακό ζήτημα που παραμένει σχετικά αδιερεύνητο τόσο στην οργανωσιακή όσο και στην κοινωνική θεωρία εν γένει. Από μια άποψη, η τυπικότητα εμφανίζεται ως άρνηση της λειτουργικότητας, από μια άλλη, την ενισχύει αφού είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς τα σύγχρονα λειτουργικά συστήματα χωρίς τη ζωτική παρουσία των τυπικών ορ-

γανώσεων. Το βιβλίο της Τσιβάκου θίγει πλευρές αυτού του θεμελιώδους ζητήματος, αλλά δεν αντιμετωπίζει το πρόβλημα αυτό καθαυτό παρά μόνο στο τρίτο κεφάλαιο - και πάλι με έμμεσο τρόπο - όπου δείχνει πως οι τυπικότητες του προγραμματισμού και η δυναμική των σημαινόντων της γραφής «προβλέπουν» το μέλλον μόνο με την έννοια της προβολής της εικόνας του ίδιου του εαυτού τους σε αυτό. Η σπουδή της σχέσης τυπικότητας-λειτουργικότητας, όπως και η προαναφερθείσα μελέτη της τεχνικοποίησης του νοήματος, απαιτούν την έξοδο από το θεωρητικό πλαίσιο της λειτουργικής διαφοροποίησης, το οποίο τείνει να υποβαθμίσει τη σημασία της τυπικότητας και της γλώσσας στην κατανόηση των σύγχρονων κοινωνικών φαινομένων.

ΙΩΑΝΝΗΣ Γ. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ

Έφη Αβδελά - Αγγελική Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, 462 σελ. Κείμενα: Έφη Αβδελά, Αγγελική Ψαρρά, Τζόουν Κέλι, Τζάνα Πομάτα, Σάλι Αλεξάντερ, Τζόουν Ουόλακ Σκοτ, Ντανιέλ Βόλντμαν κ.ά., Τζούντιθ Μ. Μπένετ, Γκιζέλα Μποκ. Μεταφράσεις: Μαριάννα Κονδύλη, Ειρήνη Ριζάκη, Κωστούλα Σκλαβενίτη.

«Τα στερεότυπα που συνοδεύουν την ιστορία των γυναικών στην Ελλάδα είναι γνωστά: στην καλύτερη περίπτωση, θεωρείται θεματική περιορισμένου ή/και ειδικού ενδιαφέροντος, στη χειρότερη, μια ανυπόληπτη πολιτικοϊδεολογική ενασχόληση. Η απουσία της από τον οργανωμένο ακαδημαϊκό χώρο και η καχυποψία με την οποία αντιμετωπίζεται στο εσωτερικό του ιστορικού επαγγέλματος, αναπαράγουν τον φαύλο κύκλο της περιθωριοποίησής της και εμποδίζουν την προσέγγισή της από τις νεότερες γενιές των ιστορικών [...].

Στο έργο αυτό τόπιό, η παρούσα ανθολογία προτείνει τη δική της ανάγνωση της σύγχρονης ιστορίας των γυναικών. Στόχος μας δεν είναι να συνθέσουμε μια στατική εικόνα του νέου αυτού ιστοριογραφικού πεδίου, αλλά να διατυπώσουμε ορισμένες υποθέσεις για τις διαδρομές που ακολούθησε η ιστορία των γυναικών τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια, την ποικιλία των εκδοχών της και τις –όχι πάντοτε ανέφελες– σχέσεις της με τον «κεντρικό» ιστοριογραφικό κορμό. Για το λόγο αυτό επιλέξαμε κείμενα με θεωρητική και μεθοδολογική κατεύθυνση, κείμενα ικανά να καταγράψουν εθνικές ιδιοτυπίες και την ίδια στιγμή να μαρτυρήσουν για τον διεθνή χαρακτήρα της εκάστοτε συζήτησης. Αποτυπώνοντας τις συνομιλίες μιας εποχής, της δεκαετίας του '80 στην προκειμένη περίπτωση, τα κείμενα αυτά απηχούν έντονα την αγωνία της ιστορίας των γυναικών για μεγαλύτερη εννοιολογική επεξεργασία των εργαλείων της και αποκαλύπτουν τους δρόμους που οδήγησαν άλλοτε σε μια ιστορία του φύλου και άλλοτε στη σύγχρονη φεμινιστική ιστορία».

[Από τον Πρόλογο των επιμελητριών του τόμου]

Max Weber, *Εθνοτικές σχέσεις και Πολιτικές κοινότητες* (Εισαγωγή-Μετάφραση: Θανάσης Γκιούρας), Κένταυρος, Αθήνα 1997, 157 σελ.

Πρόκειται για μια αυτόνομη έκδοση δύο κεφαλαίων ενός από τα βαισι-

κά έργα του Μ. Weber, του βιβλίου *Οικονομία και Κοινωνία*, στα οποία ο συγγραφέας διερευνά τις σχέσεις εθνοτικών και πολιτικών κοινοτήτων. Αυτό που τίθεται στο επίκεντρο του προβληματισμού, είναι η αναζήτηση των κριτηρίων εκείνων που θα επιτρέπουν την αρτιότερη γνωστική οικειοποίηση του φαινομένου των εθνοτικών σχέσεων και των πολιτικών κοινοτήτων. Υπό αυτούς τους όρους, η προβληματική του Μ. Weber κατευθύνεται στη διερεύνηση ζητημάτων όπως η «γέννηση της εθνοτικής κοινοτικής πίστης», οι σχέσεις μεταξύ «γένους» και «λαού», η «κατανομή της δύναμης εντός της κοινότητας» κτλ.

Δημήτρης Κιούκας, *Η τραγική περίμετρος της προόδου. Πολιτιστικές προϋποθέσεις της Δημοκρατίας* (πρόλογος: Νίκος Μουζέλης), Θεμέλιο, Αθήνα 1998.

Με γλώσσα γλαφυρή και ζεστή που καθιστά το εγχείρημα εύπεπτο χωρίς να το στερεί επιστημονικότητας, ο συγγραφέας επιχειρεί μια κριτική ανάλυση των δομών και των δυσλειτουργιών της σύγχρονης κοινωνίας με βάση τις λύσεις που προτείνουν οι κλασικοί του αριστοκρατικού φιλελευθερισμού, ενσωματώνοντας στην προβληματική του όλες τις σύγχρονες πολιτιστικές συμβολές, επιχειρώντας να αναδείξει τόσο τα θετικά όσο και τα αρνητικά στοιχεία της καπιταλιστικής φιλελεύθερης δημοκρατίας, για να προχωρήσει στη συνέχεια στην ανάπτυξη μιας δικής του τοποθέτησης στα κεντρικά ζητήματα που αυτή η θεωρητική παράδοση εγείρει, με στόχο την επανεργοποίηση ενός δημοσίου χώρου.

Το βιβλίο –όπως σημειώνει στον πρόλογό του ο Ν. Μουζέλης– «είναι σημαντικό όχι μόνον επειδή συμβάλλει σοβαρά στην ανάλυση πολιτικο-κοινωνικών ιδεών/ιδεολογιών, αλλά και επειδή [...] μας υποχρεώνει να επανεξετάσουμε τη σημερινή κρίση [...] Το έργο αξίζει να διαβαστεί όχι μόνο από κοινωνικούς επιστήμονες αλλά και από κάθε σκεπτόμενο άνθρωπο που προβληματίζεται πάνω στην κρίση της νεωτερικότητας».

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Πολιτικοί Στοχαστές των Νεοτέρων Χρόνων. Βιογραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις* (3η έκδοση, αναθεωρημένη), Πορεία, Αθήνα 1998, 206 σελ.

Το βιβλίο αποτελεί αναθεωρημένη έκδοση του κλασικού, πλέον, πονήματος του καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Π. Κιτρομηλίδη. Η φιλοδοξία του συγγραφέα δεν είναι η αναλυτική καταγραφή όλων των πολιτικών στοχαστών που σημάδεψαν την ιστορία της πολιτικής σκέψης. Αντίθετα, «τόσο η επιλογή όσο και η σκιαγράφηση των στοχαστών φέρουν έντονα τον χαρακτήρα των προσωπικών ερευνητικών προτιμήσεων του συγγραφέα». Στο πλαίσιο αυτό, μέσω της υιοθέτησης της βιογραφικής μεθόδου που προκρίνεται, ο αναγνώστης έρχεται σε επαφή με κεντρικούς

για την πολιτική σκέψη στοχαστές, όπως οι Μακιαβέλλι, Χομπς, Λοκ, Μοντεσκιέ, Ρουσσώ, Μπερκ, Μπένθαμ, Μίλλ και Τοκβίλλ, οι οποίοι έθεσαν –ο καθένας με τον δικό του ξεχωριστό τρόπο– τα θεμέλια για την ανάπτυξη της πολιτικής σκέψης.

Yannis Voulgaris (Γιάννης Βούλγαρης), *L'Italia del Centro-Sinistra 1960-1968* (εισαγωγή G. Vacca), Carocci Editore, Roma 1998, ΧLII+259 σελ.

Εκσυγχρονισμένη και αναθεωρημένη έκδοση του βιβλίου *Ο Δύσκολος εκσυγχρονισμός. Πολιτικές στρατηγικές και Κοινωνικό Κράτος στη σύγχρονη Ιταλία*, Εξάντας, Αθήνα 1990. Πρόκειται για τη μελέτη των δομών εξουσίας, τύπου ανάπτυξης και πολιτικών στρατηγικών στη μεταπολεμική Ιταλία, τοποθετημένη μέσα στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο ανάπτυξης του ευρωπαϊκού Κοινωνικού Κράτους. Εστιάζεται ιδιαίτερα στις δυσκολίες που συνάντησε ο κυρίαρχος πολιτικοκοινωνικός συνασπισμός να προωθήσει μια μακρόπνοη πολιτική μεταρρυθμίσεων στην δεκαετία του '60 όταν δημιουργήθηκαν τέτοιες προϋποθέσεις. Μέσα από αυτή την οπτική αναδεικνύει προβλήματα και αντιθέσεις που διατρέξανε τη Νότιο Ευρώπη σε μια περίοδο έντονων κοινωνικών και πολιτισμικών μετασχηματισμών.

Περιοδικά

Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τχ. 92-93, Α'-Β' 1997, και τχ. 94, Γ' 1997

Στο τεύχος 92-93 φιλοξενούνται κείμενα των Β. Κοτζαμάνη, Β. Χιονίδου, Α. Ι. Κόντη, Κ. Καβουλάκου, Α. Χριστοδουλίδη-Μαζαράκη, Α. Κόκαλη, Δ. Δαμιανού-Ε. Δημαρά-Δ. Σκούρα, Ν. Μπεόπουλου και Κ. Δικαίου, τα οποία πραγματεύονται μία πληθώρα ζητημάτων που απασχολούν την κοινωνική και πολιτική σκέψη. Ο τόμος περιλαμβάνει, επίσης, την παρουσίαση των αποτελεσμάτων του ερευνητικού προγράμματος του ΕΚΚΕ σχετικά με τις βουλευτικές εκλογές του 1996 και τις διαστάσεις της πολιτικής συμπεριφοράς και της πολιτικής κουλτούρας, που επιμελήθηκαν οι Δ. Δώδος, Π. Καφετζής και Ηλ. Νικολακόπουλος.

Το τεύχος 94 περιλαμβάνει άρθρα των Δ. Μπαλούρδου, Γ. Κοτσυφάκη-Κλ. Τσίμπου, Β. Κοτζαμάνη, Κ. Βελέντζα-Μ. Χατζηπροκοπίου και Αν. Κωστάκη-Ηλ. Ιωακείμογλου που καταπιάνονται με δημογραφικά ζητήματα στον ελληνικό χώρο.

Études Helleniques/Hellenic studies, τόμ. 5, αρ. 1, Άνοιξη 1997

Ο τόμος, έκδοση του Κέντρου Ελληνικών Ερευνών του Καναδά, περι-

λαμβάνει συνέντευξη του Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας κ. Κωνσταντίνου Στεφανόπουλου και άρθρα των Γ. Κατσιαπτή, Θ. Τάσσου-Στ. Κωνσταντινίδη, ΑΙ. Kitroeff, Δ. Παπαδημητρίου, Η. Hutter, Α. Καλογερόπουλου-Στρατή και Κ. Radford. Τα κείμενα πραγματεύονται μια σειρά ζητημάτων που σχετίζονται με τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό και τις σχέσεις του με το εξωτερικό περιβάλλον, καθώς και ζητήματα εθνικισμού, εσωτερικής πολιτικής κτλ.

Contemporary Political Studies, 1997, τόμ. 1 & 2 (επιμέλεια: Jeffrey Stanyer - Gerry Stoker) και 1998, τόμ. 1 και 2 (επιμέλεια: Andrew Dobson - Jeffrey Stanyer)

Οι τόμοι αποτελούν έκδοση της Εταιρείας Σπουδών Πολιτικής Επιστήμης (Political Studies Association) της Μεγάλης Βρετανίας και συγκεντρώνουν μια πληθώρα άρθρων-εισηγήσεων από τα συνέδρια που διοργάνωσε η Εταιρεία στο Πανεπιστήμιο του Ulster τον Απρίλιο του 1997 και στο Πανεπιστήμιο του Keele τον Απρίλιο του 1998. Τα κείμενα καλύπτουν ένα αρκετά εκτεταμένο πεδίο των ενδιαφερόντων της κοινωνικής και πολιτικής σκέψης και συνιστούν σύγχρονους και επίκαιρους προβληματισμούς πάνω σε μια σειρά ζητημάτων μείζονος σημασίας (τοπική αυτοδιοίκηση, πολιτική περιβάλλοντος κ.ά.).

Δοκίμες, τχ. 7, Άνοιξη 1998

Η 7η έκδοση φιλοξενεί κείμενα των Ε. Ρίκου, Χ. Κοσβανή, Γ. Καραγιάννη, Ελ. Ανδριάκαινας, Φ. Ορφανού και Π. Αναστασιάδου, τα οποία πραγματεύονται μια ποικιλία θεμάτων που απασχολούν την κοινωνική και πολιτική σκέψη. Το τεύχος φιλοξενεί, επίσης, ένα κείμενο του Π. Λέκκα σχετικά με τον «εθνικό χρόνο» και ένα σημείωμα του Θ. Σπύρου με τίτλο «Αγροτικότητα και κοινωνικός μετασχηματισμός στη σύγχρονη Ελλάδα».

International Political Science Review (Αφιέρωμα: «New Trends in Municipal Government»), τόμ. 19, αρ. 2, Απρίλιος 1998.

Το τεύχος, έκδοση της Διεθνούς Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης (IPSA), έχει ως κεντρικό άξονα προβληματισμού τις νέες τάσεις που αναφέρονται αναφορικά με τη διακυβέρνηση που λαμβάνει χώρα σε επίπεδο τοπικών κοινωνιών (δήμων, κοινοτήτων κτλ.). Μια σειρά συγγραφείς καταθέτουν τον προβληματισμό τους για ζητήματα όπως η «τοπική διακυβέρνηση», η «κατασκευή της ιδιότητας του πολίτη στην τοπική πολιτική της Αργεντινής», η «αστική πολιτική στη δεκαετία του '90» κτλ.

Ο ΦΑΙΔΩΝ ΒΕΓΛΕΡΗΣ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ*

Η επιστημονική θητεία του καθηγητή Φ. Βεγλερή στα ζητήματα της πολιτείας και στα ανθρώπινα δικαιώματα συνείδε με μια βαθιά δημοκρατική συνείδηση, που άλλωστε εκδηλώθηκε εξαρχής με την εμπλοκή του στα δημόσια πράγματα της χώρας. Απόρροια της επιστημονικής αυτής συνάρθρωσης του δικαίου με το πολιτικό γίνεσθαι υπήρξε η έγκαιρη όσμωσή του με την πολιτική επιστήμη. Μεσούντος του Ψυχρού Πολέμου, κατά τη δεκαετία του 1960, ο καθηγητής του Διοικητικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών συντηρούσε άτυπο μεταπτυχιακό σεμινάριο οικονομίας, πολιτικής επιστήμης και κοινωνιολογίας. Πίστευε πράγματι ότι το Δίκαιο, όντας η κατεξοχήν επιστήμη του κράτους, αδυνατούσε να αποδεσμευθεί από την απολογητική του λειτουργία και να συμβάλει από μόνο του στην ανάπτυξη της κριτικής σκέψης.

Η «ανακάλυψη» αυτή του Φ. Βεγλερή αποκτά ιδιαίτερη σημασία, αν αναλογιστεί κανείς ότι η πολιτική επιστήμη διήρχειτο ακόμη τότε το βρεφικό της στάδιο και οι συνθήκες της εποχής δεν επέτρεπαν την εισαγωγή της αυτοτελώς στα προγράμματα σπουδών των Πανεπιστημίων.¹ Μόλις το 1950 θα δημοσιευθούν τα Πρακτικά του πρώτου Διεθνούς Συνεδρίου για την πολιτική επιστήμη, που οργανώθηκε στο Παρίσι λίγο νωρίτερα, υπό την αιγίδα της UNESCO.² Η θεματική του Συνεδρίου αυτού είναι αποκαλυπτική

1. Διευκρινίζεται ωστόσο ότι οι συνθήκες στο χώρο των επιστημών του Κράτους ήσαν διαφορετικές κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, ενώ η πολιτική επιστήμη στην Ελλάδα πραγματοποίησε σημαντικούς βηματισμούς έως τις παρυφές του Β' Παγκοσμίου πολέμου, οι οποίοι εγγράφονται στην πρωτοπορία των διεθνών εξελίξεων. Βλ. σχετικά Γ. Κοντογιώργη, «Η πολιτική επιστήμη στην Ελλάδα», στο *ΒΗΜΑ των κοινωνικών επιστημών*, 23/1998, σ. 7-64 (ελλ. μτφρ. από το IEP/C.E., *La science politique en Europe*, Παρίσι 1996).

2. UNESCO, *La science politique contemporaine*, Παρίσι 1950.

* **Σημείωση της Γραμματείας Σύνταξης:** Το κείμενο εκφράζει τις προσωπικές απόψεις του συγγραφέα.

των εξαρτήσεων της πολιτικής επιστήμης από τις κυρίαρχες επιστήμες του κράτους (ιδίως το Δίκαιο) και το εγγενές κλίμα του μεταπολεμικού διεθνούς περιβάλλοντος.

Στο περιβάλλον αυτό, ο Φ. Βεγλερής θα κινηθεί σε συνεργασία με ομολόγους του στο Δημόσιο Δίκαιο για τη δημιουργία της *Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης*. Αν και η κίνηση αυτή θα ευοδωθεί περί το 1955, φαίνεται ότι δε θα αποδώσει ιδιαίτερους καρπούς. Ο Φ. Βεγλερής μας διαβεβαίωσε ότι πέραν από ορισμένες συναντήσεις των μελών της –Συμβούλων Επικρατείας και Νομικών του Πανεπιστημίου Αθηνών και του Παντείου– που έγιναν στην αρχή, και τη συμμετοχή του ιδίου και μερικών άλλων σε εκδηλώσεις της *Διεθνούς Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης*, η ΕΕΠΕ παρέμεινε αδρανής και τελικά ξεχάστηκε. Προσπάθειες να ευρεθούν ίχνη της Εταιρείας δεν απέδωσαν. Όμως αυτή καθεαυτή η δημιουργία της ΕΕΠΕ αποτελεί ένα μεγάλο βήμα αν αναλογιστεί κανείς ότι είναι από τις παλαιότερες στην Ευρώπη και στον κόσμο.

Όταν αμέσως μετά την αυταρχική παρένθεση ο διεθνολόγος Γιάννης Κίννας και ο υποφαινόμενος άρχισαν να προετοιμάζουν το έδαφος για τη δημιουργία μιας *Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης*, ανακάλυψαν την ύπαρξη της προ-δικτατορικής ΕΕΠΕ και στο πρόσωπο του Φ. Βεγλερή τον Πρόεδρο, καθώς και έναν στοιχειώδη φάκελο με το καταστατικό και τον κατάλογο των μελών. Θεώρησαν φυσικό ότι η νέα εταιρεία όφειλε να αποτελέσει συνέχεια της παλαιάς και αυτονόητο ο Φ. Βεγλερής να αναλάβει την ηγεσία της. Ήταν μια ευτυχής συγκυρία, καθόσον, υπό τις συνθήκες της εποχής, η αναγνωρισμένη, αδιάβλητη και δημοκρατική προσωπικότητα του Προέδρου εκρίνετο απολύτως αναγκαία για την επιτυχία του εγχειρήματος. Έχει σημασία να υπενθυμίσουμε με πόση δυσπιστία αντιμετωπίστηκε η πρώτη δημόσια επιστημονική εκδήλωση της ΕΕΠΕ –το συνέδριο για *τα κόμματα στην Ελλάδα*, το 1976– επειδή οι παράγοντες των κομμάτων, αγνοώντας την ύπαρξη της πολιτικής επιστήμης, φοβήθηκαν ότι επρόκειτο για κίνηση δημιουργίας νέου πολιτικού σχήματος και κυρίως φοβήθηκαν την κριτική.

Οι πρώτες ενέργειες για την εκκαθάριση του φακέλου της ΕΕΠΕ πραγματοποιήθηκαν σε ένα περιβάλλον «ανομίας», αφού δεν υπήρχε νόμιμο συγκροτημένο όργανο που θα ανέλαμβανε την ευθύνη. Επρόκειτο για σοβαρά ζητήματα, όπως (α) η τροποποίηση του καταστατικού ώστε να αντανακλά τις νέες περιστάσεις, (β) η εκκα-

θάριση του αρχείου των μελών (από τους νομικούς, τους χουντίσσαντες, κ.ά.) και η εγγραφή νέων, (γ) ο σχεδιασμός των νέων δράσεων της Εταιρείας.

Ως μείζονος σημασίας προτεραιότητα ετέθη η δημιουργία των προϋποθέσεων για την αναγνώριση και την καθιέρωση της πολιτικής επιστήμης στην Ελλάδα. Η προεδρία του Φ. Βεγλερή συμπιπτει με την πραγματοποίηση πολλών παρεμβάσεων στο επίπεδο της πολιτικής εξουσίας, στον πανεπιστημιακό χώρο αλλά και στην πολιτική ζωή γενικότερα με στόχο τη δημιουργία θεσμών πολιτικής επιστήμης και την καλλιέργεια της σχετικής έρευνας. Η ίδια η Εταιρεία πρωτοστάτησε με συνέδρια, ημερίδες και διαλέξεις που είχαν ως επίκεντρο τους θεσμούς (τη Βουλή, τα κόμματα, τις ομάδες πίεσης κ.ά.), την πολιτική ζωή (εκλογές κ.ά.) καθώς και την ιστορία και την κίνηση των ιδεών (ο πολιτικός στοχασμός των νεοελλήνων συγγραφέων, η σύγχρονη πολιτική σκέψη κ.ά.).

Η ΕΕΠΕ στα πρώτα έξι κρίσιμα χρόνια της ζωής της, υπό την προεδρία του Φ. Βεγλερή, απέκτησε αδιαμφισβήτητο κύρος, αποδοχή και παρουσία. Οι εκδηλώσεις της συγκέντρωναν το έντονο ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας, του κοινού και του Τύπου. Σε αυτό συνέβαλε τα μέγιστα η συστηματική πρόνοια της ηγεσίας να τηρεί ίσες αποστάσεις από τα ιδρύματα που καλλιεργούσαν άμεσα ή έμμεσα την πολιτική επιστήμη, να είναι αδιάβλητη και ακριβοδίκαιη, έχοντας ανοιχτές τις πόρτες σε όλα αδιακρίτως τα ρεύματα και τα μέλη της πολιτολογικής κοινότητας. Άλλωστε, στα όργανα της Εταιρείας αντιπροσωπευόταν ισόρροπα ολόκληρο το φάσμα της πολιτικής επιστήμης στην Ελλάδα, ενώ σκοπίμως ως έδρα της επελέγη το ουδέτερο έδαφος των γραφείων της «Ευρωπαϊκής Ένωσης» στην οδό Ζωοδόχου Πηγής.

Ο Πρόεδρος Φ. Βεγλερής εργαζόταν με ενθουσιασμό για τους σκοπούς της ΕΕΠΕ και κάλυπτε γενναιόδωρα με το κύρος του κάθε πρωτοβουλία προς την κατεύθυνση αυτή. Έδινε την εντύπωση ότι η πολιτική επιστήμη ήταν γι' αυτόν μια μεγάλη προσωπική κατάκτηση, στην οποία όφειλε να αφιερώσει κόπο, χρόνο και ιδίως τη σοφία και την πολύτιμη πείρα του. Χωρίς αυτόν είναι αμφίβολο αν θα ολοκληρώνόταν το εγχείρημα, και πάντως το κόστος της προσπάθειας θα ήταν σαφώς μεγαλύτερο.³

3. Αισθάνομαι την υποχρέωση να αναφέρω επίσης την ανεκτίμητη βοήθεια και ηθική συμπαράσταση, στα πρώτα αυτά βήματα της Εταιρείας, ιδίως του Γεράσιμου Νοταρά και της Ελένης Ζωγράφου-Meynaud.

Γι' αυτό και θεωρώ ότι θα ήταν μεγάλη παράλειψη να μην αναφερθεί κανείς στον *άνθρωπο Βεγλερή*. Υπήρξε μέγας δάσκαλος και όαση συνεργασίας. Πολλοί διερωτώντο πώς τα καταφέραμε να συνεργαζόμαστε με έναν τόσο «δύσκολο» χαρακτήρα. Νομίζω ότι η δυσκολία του χαρακτήρα είχε να κάνει με το γεγονός ότι ο Φ. Βεγλερής ήταν *άνθρωπος του κανόνα*. Τον εξήγειρε η υπέρβασή του και ιδίως η προσπάθεια νομιμοποίησης της ιδιοτέλειας. Ήταν βαθιά ηθικό άτομο, με την κοινωνική και πολιτική έννοια του όρου. Γι' αυτό και αδυνατούσε να ανταποδώσει τα ίδια –με τα σταθμά της άλλης πλευράς– ή να ελιχθεί στο επίπεδο των συσχετισμών ή του παρασκηνίου. Ήταν άνθρωπος της δημοσιότητας. Εξηγούσε συχνά ότι η μεγίστη τιμωρία που μπορούσε να επιβάλει σε αυτούς που τον έβλαπταν ή στους παραβάτες του κανόνα, ήταν η «προσωπική του κύρωση», η αγνόηση, ο αποκλεισμός τους από τη χορεία των συνομιλητών του. Είχε μια ενσυνείδητα άκαμπτη γραμμή πλεύσης, την οποία προέβαλε με παρηρησία και με την ουσιαστική ευγένεια του ευπατριώδη. Τούτο εξηγεί άλλωστε γιατί ο Φ. Βεγλερής υπήρξε ο μόνος –μεταξύ των πανεπιστημιακών δασκάλων στους οποίους απευθύνθηκαν οι εκπρόσωποι της Δημοκρατικής Άμυνας, Γεράσιμος Νοταράς και Βασίλης Φίλιας, με την επιβολή της δικτατορίας– που αποδέχθηκε να παραιτηθεί και να προσχωρήσει στη λογική της αντίστασης, που συνέχισε αργότερα στο εξωτερικό.

Ο Φ. Βεγλερής, ως Πρόεδρος της ΕΕΠΕ, άφησε πίσω του μια βαριά υποθήκη δημοκρατικής συνέπειας. Ήταν ο άνθρωπος του διαλόγου. Δεν καταδέχθηκε ποτέ να καθοδηγήσει τις αποφάσεις του σώματος (του Δ.Σ. και της Γ.Σ.), δε ζήτησε από κανέναν να τον ακολουθήσει. Δεν προέβαλε σε καμιά περίπτωση την υπεροχή της δικής του άποψης, ενώ ήταν διαρκώς έτοιμος να προσχωρήσει, να ασπασθεί το διαφορετικό επιχείρημα. Και το έκανε συχνά. Η διαδικασία γι' αυτόν άρχιζε εν ολομελεία και ολοκληρωνόταν εκεί. Απεχθάνετο τις εξωθεσμικές ζυμώσεις. Έχοντας ως μέτρο τον «δημοκρατικό άνθρωπο», πίστευε ότι η ωρίμανση της προσωπικότητας ενός εκάστου θα επήρχετο μόνον μέσα από την ανάπτυξη της δημόσιας, της διαλεκτικής του λειτουργίας. Απεχθάνετο τους αποκλεισμούς, θεωρώντας ότι όφειλε να δημιουργεί διαρκώς τις προϋποθέσεις μιας διάφανης λειτουργίας όλων εντός των θεσμών.

Η προοπτική της ανόδου του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, στις αρχές της δεκαετίας του 1980, συνέπεσε με τις εκλογές στην ΕΕΠΕ για την

ανάδειξη νέου Δ.Σ. Όπως πάντα ο Φ. Βεγλερής έλαβε ένα από τα υψηλότερα ποσοστά αποδοχής (άνω του 80%). Εκτιμούσε, παρ' όλ' αυτά, ότι οι συνθήκες είχαν πια ωριμάσει για την εναλλαγή, ώστε να αναλάβουν νεότεροι και πλέον αρμόδιοι στο αντικείμενο της πολιτικής επιστήμης. Η εκτίμηση αυτή –που ήταν άποψη του συνόλου της απερχόμενης Διοίκησης– συνέπεσε με τη στρατηγική επιλογή του ΠΑΣΟΚ να αλώσει στόχους που εκτιμούσε προφανώς ότι ήταν «ιδιαζόντως επικίνδυνοι» για τη σοσιαλιστική ορθοδοξία ή δεκτικοί να δημιουργήσουν πρόβλημα στην επερχόμενη τελική έφοδο στα «θερινά ανάκτορα» της εξουσίας. Είναι προφανές ότι, αν και το ΠΑΣΟΚ είχε μνήμη, δεν το απασχολούσε τόσο το γεγονός ότι ο Φ. Βεγλερής ήταν ένας εξ αυτών που διατήρησε έως το τέλος τις επιφυλάξεις του για τη συνένωση της Δημοκρατικής Άμυνας με το κόμμα αυτό, όσο η αυτονόητη αποστροφή του στο «ενδιαφέρον» των κομμάτων προς κατεξοχήν ευαίσθητους και καιρίους επιστημονικούς φορείς όπως η ΕΕΠΕ.

Ο Φ. Βεγλερής αποχώρησε από την Εταιρεία το ίδιο άφθαρτος και συνεπής στον κανόνα, όπως όταν ήρθε. Συνέβαλε μοναδικά στην εδραίωση της πολιτικής επιστήμης ως αυτόνομου επιστημονικού κλάδου στην Ελλάδα, υποστηρίζοντας κατά τρόπον ασυμβίβαστο την αποχειραγώγησή της από τη νομική επιστήμη. Αντιμετώπισε με σύνεση και κατανόηση τις προκλήσεις του περιβάλλοντος και της εξέλιξης, όντας πάντοτε ανοιχτός στο επιχείρημα και στην πρόοδο. Υπήρξε καθ' όλα ο Δάσκαλος της πολιτικής ως γίγνεσθαι και ως επιστήμης.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗΣ

ΠΑΡΟΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο, δεν έχουν δημοσιευτεί σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο και ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν το δημοσιεύουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα, ένα από τα οποία είναι το πρωτότυπο, και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή δισκέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο διευκολύνει την έκδοση. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου για Mac ή για Dos, ή σε μορφή Dos Text (ASCII) ή RTF. Το κείμενο δεν πρέπει να υπερβαίνει τις 12.000 λέξεις.

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες.

Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος, σε ξεχωριστή σελίδα και συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτήν της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα.

Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται (α) από περίληψη έως 15 γραμμές στα ελληνικά και στα αγγλικά, (β) από βιογραφικό/βιβλιογραφικό σημείωμα 5-6 γραμμών στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει το χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής.

Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board M. Agelidis, Y. Voulgaris, N. Demertzis, N. Diamandouros, El. Katsoulis, P. Kitromilides, Th. Couloumbis, C. Lyrintzis, El. Nikolakopoulos, A. Rigos, C. Spanou, M. Spourdalakis

Executive Board Y. Voulgaris, N. Demertzis, El. Nikolakopoulos, A. Rigos

Scientific Board N. Alivizatos, Th. Veremis, P. Getimis, D. Gravaris, G. Dertilis, P. Kazakos, D. Kyrtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, D. Madianou, A. Makridimitris, G. Mavrogordatos, A.-Y. D. Metaxas, N. Mouzelis, M. Pantelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarchis, C. Rozakis, P. Sourlas, K. Stamatis, K. Tsoukalas, L. Tsoukalis, A. Fatouros, A. Fragoudaki, D. Charalambis, Th. Chadjipandelis, K. Psychopedis

Address Hellenic Political Science Association, 19 Omirou Str., 106 72 Athens, Greece

Copyright. Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually, Price 1800 Dr. Subscriptions: Individuals 3500, Foreign 5000, Institutions 7000, Students 3000. Subscriptions should be sent to the editorial secretary Ms M. Mystakidou, 19 Omirou Str., 106 72 Athens, Greece, Tel. & Fax +30-1-3614298.

SERAPHIM SEFERIADES

PROTEST MOVEMENT AND POLITICS: GREEK TRADE UNIONISM BEFORE THE DICTATORSHIP (1962-1967)

Despite the considerable progress made during the last decade, the study of the Greek labor movement is still at its beginnings. Seeking to fill some of the gaps existing in the comparative literature and provoke much needed debate, this paper has two goals. The first part offers a concise comparative formulation of the labor movement's broad historical-structural characteristics and its developmental trajectory. The second, more extensive part explores the impact of the trade-union movement on political developments during the crucial five-year period preceding the dictatorship. In particular, it deals with: (a) the evolution of the trade-union opposition inside the movement's internal institutional space; (b) the interrelationship between this opposition on the one hand, and the protest movement and political conjuncture on the other; and (c) the role of labor tactics as a factor which helps explain the inability of the labor movement to prevent the imposition of the dictatorship. Although this is not part of the central argument, the paper ends with an extensive bibliographical note on recent works which

have sought to conceptualize the impact of the dictatorship on contemporary unionism.

PANAYIŌTIS KAFETZIS

**THE ATTITUDES TOWARDS THE DICTATORSHIP
IN THE MASS POLITICS OF THE 3RD HELLENIC REPUBLIC.
AN EMPIRICAL APPROACH**

This paper is based on exploiting the consequences of a singularity in the relationship of the political regime to historical time, a singularity which is inevitable in the case of authoritarian dictatorial forms of government. The paradox lies in the fact that these regimes, in abolishing representative mechanisms and the procedures of the democratic principle of legitimacy, also deprive themselves of the possibility of verifying their relations with society in a way which is credible and can be substantiated. Consequently, this means that when the regime is in existence, while its structures produce assuredly full and multi-dimensional political results, as a rule there is a major cognitive vacuum regarding the attitude of citizens towards it. On the other hand, these regimes, no matter how short-lived, constitute in themselves a historical phase in the periodisation of their national social formation and not some deviation from it, with clear harbingers in the period «before» and tangible extensions into the period «after».

The article aims to investigate precisely this double dimension of the Greek military dictatorship, intending an approach to the question «30 years after the dictatorship: What about it?». The empirical data on which this approach is based are drawn on political research with national population samples, which was carried out by the National Centre for Social Research (EKKE) in the years 1985, 1988, 1989, 1990 and 1996. These data have a serial form, given the identical repetition of variables in all or most of the research. This offers the possibility of investigating the extent to which the attitudes under study display a diachronic tendency.

It is within this framework that the ideological and value dimensions of the dictatorship are approached. The core on the basis of which positions and conclusions are formulated with regard to aspects and versions of the dual scheme democracy/authoritarianism, are the findings concerning two variables: citizens' attitudes towards the dictatorship and the degree of sympathy or antipathy for its leader, George Papadopoulos.

A first approach to these data and their linkages leads to two basic conclusions. First, attitudes towards the dictatorship of 21st April and its leader present a sufficiently noteworthy stability. This can be interpreted if it is taken into account that they are closely related with more structural ideological and value parameters in the mass politics of the Third Hellenic Republic. The second conclusion is that the attitudes which constitute this syndrome are articulated in conjunction with the polymorphic crisis of the

public space in Greece after 1986-1987 in a dual way: On the one hand, they are reinforced as an alternative to the premature devaluation of the institutions and rules of the model of mass politics, in which the principle of democratic legitimacy has been implemented for the first time in decades. On the other hand, they influence the de-articulation of the cohesion of the «democratic faithful»'s attitudes towards the public space.

These two phenomena are located within a broader *problematique* concerning the ways in which the globally dominant tendency to deregulate politics is expressed in a country like Greece, where what has recently been named the democratic deficit has constituted a diachronic constant combined with a «gelatinous» public space which has been emaciated in terms of its institutions, values and symbols.

ANDREAS GOFAS

REDEFINING RUSSIA'S RELATIONSHIP WITH EUROPE
IN THE POST-COLD WAR WORLD:
TOWARDS A NEW CONFRONTATION
OR TOWARDS THE EMERGENCE OF CO-OPERATION?

This article examines Russia's relationship with Europe, the content and parameters of which have always been extremely complicated, in the post-Cold War era. After addressing the *problematique* of the contentious and much-debated question of whether Russia belongs to Europe and rejecting the acceptance of a fundamental dualism in Europe, it goes on to briefly examine the emerging, after the collapse of the Manichean Cold War structure, European order. It argues that the fact that the major geopolitical equations in Europe have changed creates new challenges and opens new prospects for Russian-European relations. These relations will be profoundly influenced by developments in Russia's international and domestic setting. Especially in the domestic setting, the importance of economic reforms and of the domestic debate over Russia's national interests are outlined. It is argued that because of the Soviet legacy the Russian economy cannot transcend, in a single bound, the vast chasm between anti-market economic system and the desired goal of radial transformation into a market-based system. As regards the domestic discourse on foreign policy, it is argued that Russian thinking on its place in the world falls into three main categories: the «Westernizers», who think of Russia as a part of a common European home; the Russian nationalists, who reject close relations with the West, are dissatisfied with Russia's current secondary status and consider its reconstruction as a great power a priority task; and the «Euro-Asianists», who balance between East and West and regard Russia as having a special mission of building a bridge between western and eastern civilizations while remaining distinct from both. This polarization is most likely to remain for many years to come, and thus the pendulum of Russia's European policy will continue to swing.

As the pattern of future Russian-European relations is by no means settled, the final step of this article is an attempt to examine two scenarios (confrontation and co-operation) for the future. It concludes that, unfortunately, it is too early to put aside the confrontational scenario. Indeed, the uncertain situation in Russia tends to predetermine the vagueness of its future with Europe, but deterministic considerations that present the outcome of the transition process as a priori contradictory with the notion of normalized Russian-European relations could become a self-fulfilled prophecy.

KOSTAS YFANTIS

**MULTIPOLARITY, ANARCHY, NATIONAL INTEREST
AND EUROPEAN SECURITY AFTER THE COLD WAR:
A THEORETICAL VIEW**

The article discusses the post-cold war problematique of european security. It examines whether the concept of security has changed as a result of the new geopolitical developments in Europe as well as the extent to which the changing systemic conditions have resulted in a need to reapproach international relations theory and foreign policy analysis. The basic argument is that the nature of the new systemic reality, contrary to realist and neorealist predictions, can be conducive to the efforts of the European Union member-states to formulate norms and rules which can promote cooperative state behaviour and advance the integration process in the field of foreign policy and security.

The analysis deals with the theoretical debate in the field, and aims at tracing the definitional features of the «new order» in Europe. Concepts like globalization, unit differentiation, multipolarity, anarchy, national interests, roles and identities are examined in an attempt to understand the structure of the regional subsystem in relation to state behaviour and interaction.

The transition to a multipolar international system reflects the development of new structural variables which result in revising institutions and state policies and are linked to basic tools of analysis: structure and nature of the system, national interest, state sovereignty and power. Multipolarity impacts heavily upon the issue of power distribution and ad hoc interest definition. Although the connection between system structure and foreign policy draws on neorealist analysis, the discussion rejects the deterministic character of the latter because it offers a strict behavioural explanation of process and institutions. The argument is that process and institutions can be instrumental in redefining identities and interests towards a less competitive and essentially nonconflictual European system, especially when - as in the case of the European Union - the negative impact of the anarchical international environment is neutralized by the long-term experience of co-operation and institutional frameworks of normative interaction.

MENELAOS GIVALOS

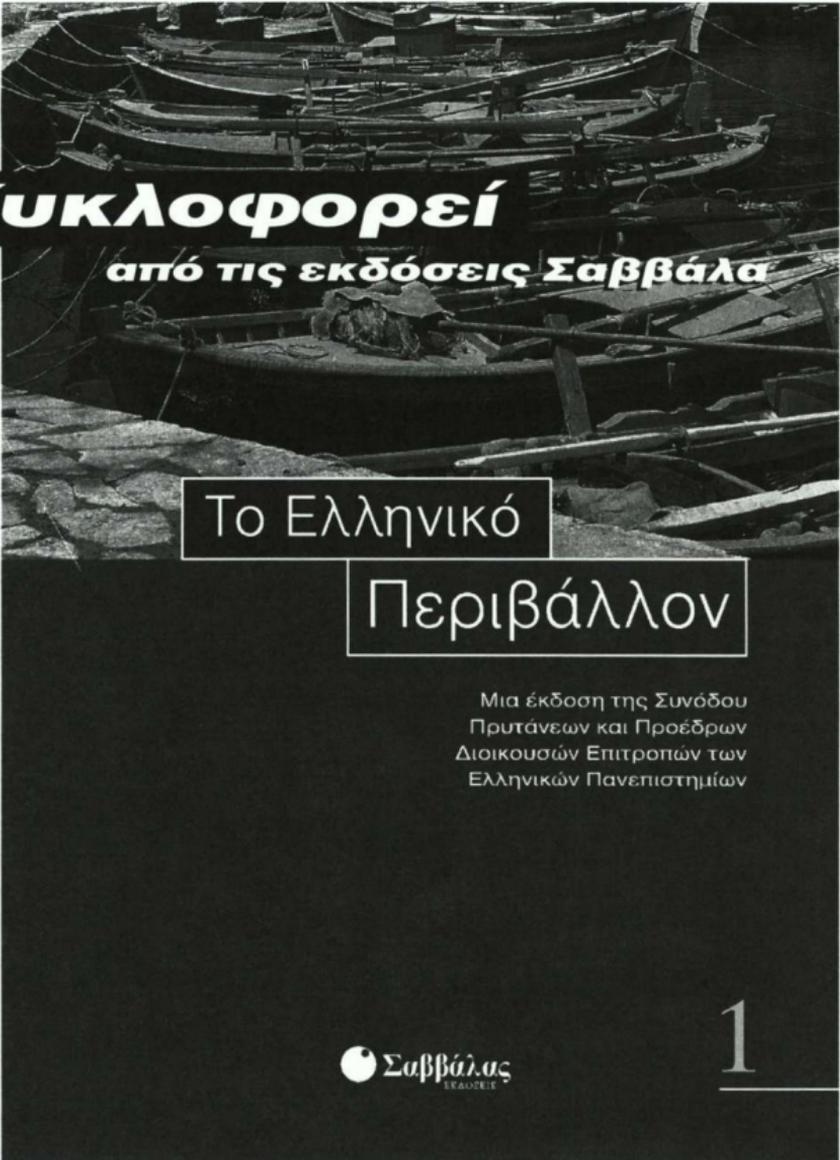
TYPES OF RIGHTS AND OF ACTING IN HABERMAS,
IN RELATION TO TRADITIONAL FOUNDATIONS

In the context of the contemporary dialogue which seeks a new content for the historical terms of democracy, rights and the normative bounds that comprise the rule of law of modernity, J. Habermas' intervention is of special interest. He has introduced a unified ethical-political approach between the rule of law and democracy and between the public and private autonomy of the rights.

Habermas' intervention attempts a historical reconnection with the Kantian normative model by demonstrating the relative independence and the essential mediatory role of the normative approach. Habermas stresses the need to ensure "equal right" both for the public and the private space within the frames of the community, while ensuring the possibility of a mediatory process between the two spaces, brought about through the communicative reason.

Foundations of Weberian and Marxist type which start from the antipodes of a normative *problematique*, are juxtaposed in a schema of this type so that Habermas' important differentiation may be proved. After all Habermas himself, in structuring his arguments refers to conceptual constructs which are directly related to M. Weber and indirectly to K. Marx, in order to demonstrate the autonomy of the normative model.

In conclusion, through this methodological comparison and juxtaposition, we explore the possibility to approach the contemporary meaning of rights, democracy and the normative framework comprising the rule of law, beyond both fixations of a historical nature and formalistic approaches which tend to substitute the essential social relationships.



Κυκλοφορεί

από τις εκδόσεις Σαββάλας

Το Ελληνικό

Περιβάλλον

Μια έκδοση της Συνόδου
Πρυτάνεων και Προέδρων
Διοικουσών Επιτροπών των
Ελληνικών Πανεπιστημίων

 **Σαββάλας**
ΕΚΔΟΣΕΙΣ

1

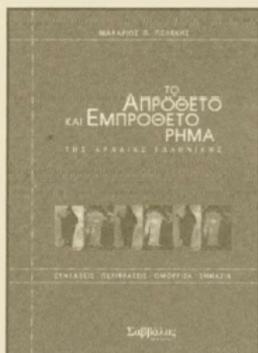
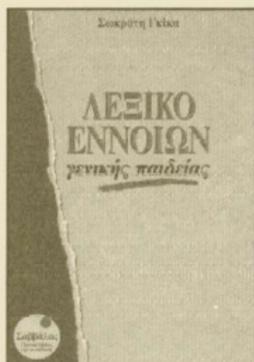
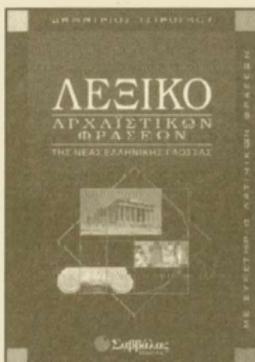
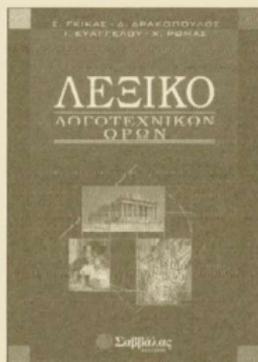
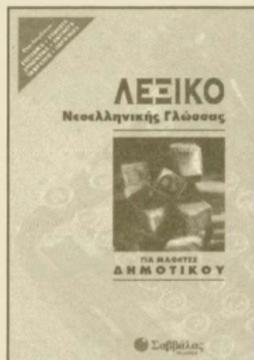
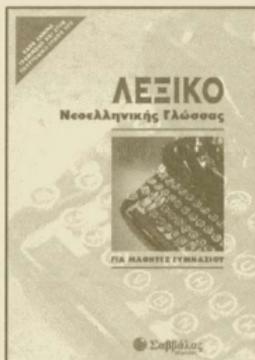
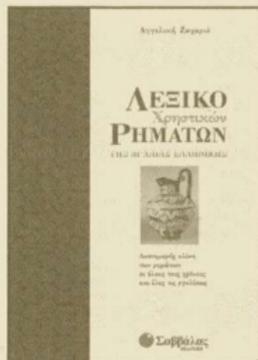
 **Σαββάλας**
ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Σημείο αναφοράς στο εκπαιδευτικό βιβλίο

Ζ. ΠΗΓΗΣ 18 106 81 ΑΘΗΝΑ ΤΗΛ. 33.01.251 - 38.29.410 FAX. 38.10.907

Κυκλοφορούν

από τις Εκδόσεις Σαββάλας



Σαββάλας
ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Σημείο αναφοράς στο εκπαιδευτικό χώρο

ΖΩΟΔ. ΠΗΓΗΣ 18 106 81 ΑΘΗΝΑ Τηλ. 33.01.2

